

**ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
САМАРҚАНД БЎЛИМИ
АКАДЕМИК Я. ҒУЛОМОВ НОМЛИ АРХЕОЛОГИЯ
ИНСТИТУТИ**

**А.А. ГРИЦИНА
М. СОДИҚОВ**

**ЭСКИ ХОВОС ВА УНГА
ҚЎШНИ ХУДУДЛАР ҚАДИМ
ВА ЎРТА АСРЛАРДА**

Самарқанд-2010

Масъул муҳаррир
ЎзР ФА академиги Ю.Ф. Буряков

Муҳаррир
т.ф.н. Ш.А. Раҳмонов

Таҳрирчилар
т.ф.д. Б.Х. Матбобоев
т.ф.н. Б.Б. Тўйчибоев

СЎЗ БОШИ

Осиё моддий маданияти тадқиқотчиси А.А. Грицина ҳамда тарих ўқитувчиси, ўлкашунос М. Содиков қаламларига мансуб бўлиб, унда кам ўрганилган ўлкалардан бири Уструшона ҳақида сўз юритилади. Уструшона қадимий давлатлар: ғарбда Сўғд, шимолда Чоч (Чачан) ва Фарғона оралиғида жойлашган. Шарқ жуғрофларининг маълумотларига кўра, у ҳозирги шимолий Тожикистон тоғли туманлари жанубда Сирдарё вилоятининг Сирдарё ва Жиззах кенгликларини қамраб олиб, шарқда Сирдарё соҳилларигача етиб келган.

Яқин-яқинларгача бу сувга тақчил худуд ниҳоятда катта бўлиб, дашти биёбон ўз номига мос Мирзачўл деб юритилган. Қиши совук, ёзи жазирама иссиқ бўлган бу юртда ўз вақтида кўрғон харобалари бўлган. Будда ташвиқотчиси Сюан-Цзан Уструшонани: “Жанубида тоғлар, шимолида чўл ҳуқумрон ўлка”... деб таърифлаган.

Улуғ бобомиз Зағириддин Муҳаммад Бобур келтирган афсонага кўра, сўнгги ўрта асрларда ўлканинг номи “Ҳа дарвиш” бўлган. Яъни бу ерларда қор ва бўронли қаҳратон қишда дарвишлар бир-бирларини “Ҳа, дарвиш”, Ҳа дарвиш” деб излашган.

Ҳозирда жанубдан шимолга томон ўтказилган Мирзачўл канали саҳрои азимни суғориб, унга ҳаёт бахш этмоқда. Чўлқуварлар билан бирга бу ерга археологлар ҳам ташриф буюрдилар. Уларнинг маълумотларига кўра, бу ерларда қадимда ҳам ҳаёт қайнаган. Мирзачўл орқали ўтган Буюк Ипак йўли йўналиши бўйлаб савдо қарвонлари ўтган. Савдогарларни шаҳар ва қишлоқ бозорларида, қарвонсаройларда ва зилол сувли сардобаларда меҳмондўст халқ кутиб олган. Ўлканинг бозорлари маҳаллий маҳсулотларга бой бўлиб, савдогарлар уларни узоқ юртларга олиб кетишган.

Ушбу китобча ана шундай шаҳарлардан бирига бағишланган бўлиб, унинг харобалари бугунги кунда Эски Ховос деб юритилади.

У шунчаки катта йўл бўйида жойлашмаган, ўрта аср манбалари маълумотларида келтирилишича, Ховос Самарқанддан шарққа йўналган йўлнинг чорраҳасида жойлашган. Ундан бир тармоқ Ховосдан Куркат орқали Хўжанд ва Фарғонага, иккинчиси тўғри “Шош дарёси” - Сирдарё кечувидан сўнг шимолга, йирик Бенакет (Шохрухия) шаҳрига ва ундан эса, иккинчи йирик шаҳар Харашкентга ва кейин Чоч пойтахти Бинкетга борган.

Бундан ўттиз йиллар муқаддам китоб муаллифларидан бири, ҳозирда машҳур олим, тажрибали археолог А.А. Грицина Ховос харобаларига илк бор мутахасис сифатида эътибор қаратди. Яна 15 йиллардан сўнгра Ӯзбекистон Республикаси ФА Археология институти Чоч-Уструшона экспедициясининг А.А. Грицина раҳбарлигидаги Сирдарё отряди ёдгорликда археологик қазилмалар ўтказиб, унда қадимий қатламлар мавжудлигини аниқлади.

Бироқ ўша пайтда экспедиция олдида ёдгорликларнинг қадимий жойини аниқлаш, унинг қарвон йўллари, мазор ва қўрғонларини тадқиқ этиш каби ўта муҳим вазифалар турар эди. Фақат охириги йиллардагина Ховоснинг маҳобатли харобаларига навбат келди. Бу тезда археологларга тухфа сифатида ўз натижаларини берди. Эндиликда Эски Ховос ўзининг мустақкам истехкомларига эга бўлган Сирдарё вилоятининг илк эллинистик даврига оид энг қадимий шаҳри бўлиб чиқмоқда. А.А. Грицина Ховос харобаларини ниҳоятда яхши тасвирлайди: археологик қазилмалар мобайнида юзага келган қийинчиликлар, қатор янги топилмалар ва сизот сувларининг қазилмалар жараёнига таъсири оқибатида шаҳарнинг энг қадимий даври саҳифаларини очишга имкон бермаган лаҳзаларни ёрқин ва чиройли кўрсатиб беради.

Аммо мақсад эса фақат бу ажойиб қазилмалар таърифи ҳам эмас. Ховос тарихи бутун Уструшона шаҳар маданияти тарихи юзасида талқин қилинади. Бу эса, нафақат унинг ўрнини ўлканинг унчалик кўп бўлмаган шаҳарлари орасида белгилаш, балки Сирдарё тарихининг бир қанча муаммоларини очиш имконини ҳам беради. Аввало, Уструшона ва қолаверса, Ховоснинг энг қадимий аҳолиси кимлар эди ? деган савол юзага келади. Бундай олганда жавоб аниқ: антик муаллифларини хабар беришларича Яксарт-Сирдарё бу сўғдийлар ва саклар чегараси. Шундай экан бу ўлка ва шу жумладан Ховос музофоти ҳам Сўғдиёна таркибига, у билан бирга эса Ахмонийлар салтанати, сўнгра Буюк Искандар ҳукмронлиги таркибида бўлган. Шундан келиб чиқиб эса, Уструшона аҳолиси ҳам сўғдийлар бўлган дейишимиз мумкин.

Ҳақиқатдан ҳам Ховоснинг бой топилмалари: истехком қолдиқлари, ҳунарманд чилангарлари, Бактрия ва Сўғд маҳсулотларидан қолишмайдиган кулолчилик буюмлари, ёзма маълумотлар бўлмасада муаллиф, Ховоснинг антик даврдаёқ шаҳар сифати-

да шаклланганлиги тўғрисида хулосага келишимизга ундайди. Мана Сизга ишончли ва ёрқин археологик манба! Бу фақат бошланиши. Ховос тарихи орқали бутун вилоят тарихи очилади - унинг ўтроқ ва кўчманчи маданияти алоқаларининг асл тўпламларига эга турлари ва кенг маданий эҳтиёжлари кузатилади. Бу алоқалар Сирдарёнинг ўрта хавзасидаги йирик Чоч ва Фарғона ўлкалари билан боғлиқ. Милодгача биринчи асрларда кудратли Қанғ қабилаларининг юзага келиши яъни, Уструшона йўллари ва халқларининг қуйи Сирдарё қабилалари билан алоқаларининг фаолиги кўзга ташланади.

Бунинг барчаси – қалъа ва қўрғонлар чиройли, қўшни минтақаларга хос аммо, ўзининг қадимий Уструшонанинг тоғ ва дашт маданиятини юзага келтирди. Шундай қилиб, китобнинг номи анчайин қисқа “Эски Ховос...” бўлсада, у ўқувчига антик Уструшона халқлари тарихи билан боғлиқ бўлган кўпгина муаммоларни очиб беради. Археологлар томонидан яна илк ўрта асрларга оид мажмуаси топилган бўлиб, улар орқали уструшоналик сулолалар - афшинларнинг даврий шажарасини аниқлаш мумкин бўлади. Улар номи илк араб тарихчилари маълумотларида илк тўқнашувлар ва сўнгра ҳарбий босқинчилик ҳаракатлари даврларидан маълумдир. VIII аср бошларида ташкил топган уструшоналик сулолалани асосчиси сифатида Хара Буғра афшин номи Ат-Табарийнинг Ўрта Осиёнинг араблар томонидан босиб олинishi тафсилотларида эслатилади. Бу даврда ўлка ҳокимиятида турк тудун ва маликлари турганлар. Илк ўрта асрлар даври тадқиқотчиси О.И. Смирнова Уструшонанинг биринчи афшинини турк бўлган деб ҳисоблаши ҳам тасодиф эмас. Аммо муаллифнинг ўзи уни турклигига асос қўрмасада, бизнинг назаримизда “Қора Буғра” номининг ўзи ғарбий туркларнинг юқори бўғинига тегишлигини кўрсатиб турибди.

Яна бир муаммога тўхтаб ўтмоқчи эдим, муаллифлар махсус лавҳада маънавий маданият ва сиғиниш билан боғлиқ бўлган топилмаларни тадқиқ этиб, уларнинг илдизларини қадим даврлардан исломгача ҳам сақланиб қолган мустаҳкам алоқаларини кўрсатиб берадилар. Бу табиий, машҳур афшинларнинг драматик тақдирларида уларнинг ҳатто, халиф атрофидаги биринчи шахс даражасига кўтарилиши ҳам муаллифлар томонидан чиройли кўрсатиб берилган.

Умуман олганда, ўлканинг бу бебаҳо археологик ёдгорлигига муносабат муаллифларда катта таассурот қолдирди. Оқибатда улар бепо-

ён Уструшона минтақаси тўғрисидаги антик ва ўрта аср ёзма манбалари маълумотларини бутун Ўрта Осиё сиёсий тарихи маълумотлари билан шарқда Етгисув сарҳадларидан то Сомонийлар пойтахти Бухоро ёки ҳатто Марказий Араб Халифалигигача бўлган худуд билан боғлайдилар. Бу эркин мурожаат бўлиб, Уструшонанинг Мовароуннаҳр ва Хуросон музофоти маданияти даврасидаги ўрни ва мақомини кўрсатиб бера олади.

Умуман китобнинг археология манбаларига бағишланган тарихий қисми – “Археология ёдгорликлари ҳақида сўз” билан тугалланади. Бу кичик боб шундай ёзилганки, у китобнинг биринчи бобида турса арзийди. Зеро муаллифларнинг Ўзбекистон қадимий тарихининг “олтин мероси” ҳақида эҳтирос ва ҳаяжонли сўзлари замирида гўё ташландик сопол синиқлари, захматкаш аждодларимизнинг истехком ва қасрлар, ибододхона, хунармандчилик устахоналари ва уй-жой харобалари қолдиқлари кўзга ташланади. Афсусларки, баъзан уларни кўра била туриб, қандайдир бўлмағур мақсадлар, арзимайдиган фойда учун бузиб ташлайдилар. Ким билсин, балки бу илмий-оммабоб, қадим тарихимизга бағишланган бу китоб, ватанпарвар халқимизнинг қалбига йўл топиб, қадимий ёдгорликларни муҳофаза қилувчилар сафига кирар. Зеро муаллифлар ўз асарини Сирдарё вилоятида сақланиб қолган археология ёдгорликларининг мажмуаси билан яқунлайди.

Мен аминманки, китобхон бу археология ёдгорлигини ўзи учун қимматбаҳо хотираларнинг бир бўлаги сифатида сақлаб қолади. Чунки муаллифларнинг таъкидлашича, унинг мазмуни авлод аждодларимизнинг “асрлар давомида қилган бунёдкорликлари ва ғам ғуссаларини қамраб олади. Зеро улар, бундан ҳам яхши ва ақллироқ яшаш йўлига ундаб, меҳнатларининг зое кетмаслигига даврлар “абдий қоронгуликлари” ютиб юбормаслигига ишонар эдилар.

Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси,
профессор Ю.Ф. Буряков.

КИРИШ

Эски Ховос шаҳар харобаси Сирдарё вилоятининг, қолаверса, бутун Мирзачўл музофотининг энг катта ва муҳим археология ёд-горлигидир. Ўрта асрларда гуллаб-яшнаган ушбу шаҳар харобалари бугунги Ховоснинг жануби-ғарбида Карвонсарой қишлоғининг қаршисида жойлашган.

Эски Ховос шаҳар харобаларида илк бор 1974 йилда бўлган эдик. У пайтларда Тошкентдан Самарқандга Мирзачўлнинг Сирдарё, Бахт, Гулистон ва Янгиер шаҳарлари орқали борилган, чунки у вақтларда ҳозирги Катта Ўзбек тракти йўли қурилмаган, узоқ йўл азоби саккиз соатдан кўпроқ вақтни олар эди. Ховосга куннинг энг иссиқ пайтида, кундуз соат учларда етиб келинарди. Автобуснинг қора парда тортилган ёпиқ деразасидан катта шаҳар харобаси кўриниб турарди. Бу Мирзачўлнинг марказида эди! Шаҳар харобалари чўл бағридаги сароб-узун «столга» ўхшаб ястаниб ётарди. “Стол” эса унчалик ораста эмас, шўр тупроғу, сарғайган ўсимликлар; янтоқ, юлғун, бурган ва қамишзорлар билан қопланган эди. Кучли гармсел автобусни чайқалтирар ва одамни ҳаёл оғушига чорлар эди. Ўшанда бизда бу шаҳар харобаларини тамоша қилиш ва археологик жиҳатдан ўрганиш ҳисси пайдо бўлди. Бу ният анча йиллар ўтиб амалга ошди. Аммо шаҳар харобаларининг археологик ўрганиш тарихи анча йиллар бошланган эди.

Эски Ховосниг биринчи тадқиқотчилари – Туркистон ҳаваскор археологлар тўғараги (ТКЛА) аъзолари—унга бир неча бор эътибор берганлар. Н. Ликошиннинг Мирзачўллик кексалардан ёзиб олган ҳикоясига кўра, ўз вақтида Шахристондан Ховосга томон оққан катта дарё орқали кемалар қатнаган (Лыкошин, 1896, 9 бет). Кейинчалик йирик мутахассис, Ўрта Осиё тарихининг билимдони, профессор М.Е. Массон Мирзачўл марказидаги катта тепаликни ўрта асрлардаги Ховоснинг марказий харобалари деб талқин қилади. Аммо у вақтларда тепа устида кўплаб аҳоли яшаган (дастлаб тепа устида атрофи сув тўлдирилган хандак билан ўраб олинган Беклик қалъаси ва кейинчалик 1953 йилларгача эса, Эски Ховос қишлоғи уйлари жойлашган), оқибатда ёдгорликда археологик изланишлар олиб бориш амалда мумкин бўлмаган. Шу туфайли археологик ўрганишга эътибор унинг яқинидаги Шахристон ва Ўратепа харо-

баларига қаратилади. Уструшонанинг суғориш иншоотларини ўрганиш муносабати билан эски Ховос харобаларига А.И. Билолов муружаат қилади (Билолов, 1980, 37 бет). 1984 йилдан бошлаб Ховос харобалари Сирдарё археологик отряди томонидан ўрганилади. 1988-1989-йилларда Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Археология институти Сирдарё археологик отряди илк бор Эски Ховос харобаларида қазилма ишларини олиб боради. Натижада ёдгорликнинг энг қуйи қатламларидан (тин ерга ета олмаган бўлсаларда), олинган археологик манбалар манзилгоҳнинг камида милодгача I ва милодий I асрларда пайдо бўлганлигини кўрсатади. Бошқача айтганда, эски Ховос камида икки минг йиллик тарихга эга эканлиги ва у бутун Сирдарё вилоятида энг қадимги шаҳар харобаси қолдиғилиги исботланди. Шу йилларда Ховос ва унинг атрофларидаги Шўрбулоқ сойнинг (Нижонисой) юқори оқимида, сув манбаи бўлган худудда катта Нуртепа шаҳар харобаси очилади. Бу ерда қайд қилинган археологик ашёлар милодгача VI ва V асрларга оид бўлиб, улар Ховоснинг антик ёзма манбаларда келтирилган қадимги Уструшона манзилгоҳи қолдиғи бўлганлигини кўрсатади.

2003-йилдаги археологик қазилмалар туфайли бу ердан илк юнонлар даври мудофаа деворлари қолдикларининг очилиши юқоридаги маълумотларни тасдиқлади. Эътиборли томони шундаки, мазкур деворлар янада қадимийроқ қатламлар устига қурилган эди. Кейинги 2004-йилда янада натижаларга бой бўлди, яъни эрамиздан олдинги IV-III асрларга оид девор қолдиклари ва сопол идишлар мажмуаси топилди. Бу ердаги 14 метр қалинликдаги маданий қатламлар ёдгорликда қадим даврлардан бошлаб XX асрга қадар ҳаёт узлуксиз давом этганлиги кузатилади. Амалда эски Ховос шаҳар харобаси бутун Уструшона учун эталон ёдгорлик ҳисобланади. Ваҳоланки, Истравшондаги Мугтепа (Ўратепа) ва бошқа шаҳар харобаси ёдгорликлари қатламларида сезиларли узилишлар кузатилади. (Рахимов, 2002, 105-106 бетлар).

А.А. Грицинанинг 1992 йилда рус тилида чоп қилинган “Сирдарё вилоятининг археологик ёдгорликлари” китобининг тарихий лавҳасида ҳам Ховос тилга олинган. Шу билан бирга ушбу китобда вилоят археологик ёдгорликларининг тўлиқ рўйхати эълон қилинган.

Маълумки, қадим ва ўрта асрлар даври тарихи бўйича ёзма ман-

балар маълумотлари қисқа ёки умуман бўлмаган ҳолларда археологик ёдгорликлар аниқ ва ишончли манба бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун ҳам археологик ёдгорликларни ҳисобга олиш тизими ҳозирда уларни сақлаш ва қўриқлашда муҳим масала бўлиб қолмоқда. Шундан келиб чиқиб муаллифлар вилоят археологик ёдгорликларининг ўзбек тилидаги рўйхатини китобга илова тарзида киритишни фойдадан холи бўлмайди деб ҳисоблайдилар. Аввалги археологик ёдгорликлар рўйхати 1985-1989-йилларда Сирдарё вилоятининг илгариги маъмурий чегаралари асосида тузилган. Мазкур рўйхат эса, янги маъмурий атамаларни ҳисобга олган ҳолда қўшимча ва тузатишлар билан қайта тузилган. Яна айнан мазкур рўйхатдан олдин археологик ёдгорликлар тўғрисида тасавури кам ёки умуман бўлмаган ўқувчилар учун “Археологик ёдгорликлар ҳақида сўз” боби жой олган. Кимки, шу хилдаги ўқувчи бўлса, китобни айнан шу бобдан бошлаб ўқишни тавсия этган бўлар эдик. Шунда кўплаб саҳифалар мазмуни янада аниқроқ намоён бўлади.

Муаллифлар археологик қазишмаларни ташкил этиш ва ўтказишда қатнашган ва китобни нашрига ҳисса қўшган барча инсонларга ўзларининг чуқур миннатдорчилигини билдирадilar. Аввало, Ховос қазишмаларининг биринчи иштирокчилари, ҳамда Б. Абдулгазиева, Г.И. Богомолов, К. Рахимов, маҳаллий тарихчи-ўлкашунос Б.Х. Азимовларга ўз миннатдорчиликларини изҳор этадилар. Китобда Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби Г.И. Улько ва мусаввир Т.А. Грицина расмларидан фойдаланилди. Муаллифлар китоб муҳаррири Ю.Ф. Буряков, тақризчилари Б.Х. Матбобоев ва Б. Тўйчибоевларга амалга оширган таҳририй ишлари учун алоҳида миннатдорчилик билдирадilar.

ХОВОС ЙИЛНОМАЛАРИ САҲИФАЛАРИ

Ховос Уструшона манзилгоҳларидан бири бўлиб, у амалда барча IX-X асрлар йўл йўриқномаларида Сўғддан Уструшона орқали Чоч, Хўжанд, Фарғонага бориш ва қайтиш йўли манзили тарзида эслатилади (Хордадбех, 1986, 64-б.; Истахрий, 1973, 21-б.; Волин, 1959, 205-216-бб.; Грицина, Пардаев, 1990, 177-179 бб.; Буряков, Грицина, 2002, 89-91-бб.). Ўз вақтида “Ховос йўли” ва “Бенакент йўллари” ҳам барабар машҳур бўлиб, бир бири билан мустаҳкам боғлиқ бўлганлар.

В.В. Бартольднинг таъкидлашича, Чирчиқ воҳасида (Тошкент вилояти) икки йўл: бири Ховосдан ва иккинчиси Дизакдан борган (Бартольд, 1963, 227-б.). Худди шундай Ховоснинг ўзидан ҳам икки йўл: бири анчайин қисқа, Мирзачўл орқали, ҳозирда Хушкет шаҳри деб талқин қилинаётган Сирдарё вилоятидаги Нурота шаҳар харобалари бўлса, бошқаси узокроқ ва хавфсиз Сирдарёнинг ўнг

Эски Ховос арки

қирғоғи бўйлаб борган (Грицина, 2000, 214-223-бб.). Бундан ташқари, Ховосга вилоят маркази Бунжикат шаҳридан Уструшонанинг бошқа йирик шаҳри Сабот орқали ҳам йўл бўлган. “Катта йўл” жануброқдан Сабот орқали ўтган бўлишига қарамай, савдо қарвонлари одатда Хўжанд ва Фарғонага Ховос ва Фурқат орқали боришни қулай деб билганлар (Бетгер, 1957, 21-б.). Ховоснинг аҳамияти, унинг стратегик қулайлиги, бир томонда ғарбдан шарққа ва шимолдан жанубга Бунжикат орқали Бактрияга ўтган қадимий муҳим савдо ва ҳарбий йўналишлар чорраҳасида бўганлигидадир (Неъматов, 1957, ҳаритага қаранг, 1-расм).

Шундай қилиб, милoddан олдинги IV асрнинг иккинчи ярмидан то XIX асргача қадар Ховос қадим Фарғона, Чоч ва Сўғдда савдо ва ҳарбий ҳаракатлар йўналишлари чорраҳасидаги қулай ва муҳим манзил вазифасини бажарган (Грицина, Иваницкий, Рахимов, 2004, 61-64-бб.; Грицина, Матбобоев, 2004, 48-51-бб.).

Йилномалардаги савдо ва ҳарбий йўллари эсталикларида Ховос савдо йўли чорраҳасидаги манзилгоҳ сифатида кўплаб келтирилса-

3-қазишма. Ховоснинг энг қадимги деворлари

3-казишма жараёни

да, аммо бевосита шаҳар тўғрисида маълумотлар йўқ.

Аммо ҳамма нарса тартиби билан...

Бевосита Ховос тўғрисидаги ёзма манбалар маълумотлари IX асрга тўғри келади. Ибн Хордадбех ўзининг машхур “Йўллар ва мамлакатлар” асарининг алоҳида “Зоминдан Фарғонага йўл” бобида “Зоминдан Ховосгача 7 фарсох ва Ховосдан “Шош дарёси” сохилларигача 9 фарсох деб кўрсатади. Сўнгра кўприк орқали Бенакетга ўтилади (Хордадбех, 1986, 64-б.). Қудам (X асрнинг биринчи ярми) маълумотлари бўйича Зоминдан Ховосгача 6 фарсох йўл бўлса, “... Ховосдан Шош дарёси (Сирдарё) кечувигача 5 фарсох. Бу кечувдан Бенакетгача 4 фарсох (Буряков, 1975, 13-б.; Хордадбех, 1986, 177-б.). Ибн Руста (X асрнинг биринчи ярми) бўйича Зоминдан Ховосгача бир кунлик йўл (Волин, 1959, 342-б.). Ал-Истархий (X аср) бўйича эса, “Зоминдан Ховос йўли орқали Фарғона йўлидан чапга Курқатгача 13 фарсох” (Истахрий, 1978, 21-б.). “Кимки Ховос орқали Зоминдан Хўжандга бормоқчи бўлса, у Курқат орқали ўтади” деб Ибн Хавкал (X аср) маълумот беради (Бетгер, 1957, 21-б.).

3-қазишма. Эллин даври ғиштлари. Мил. авв. III аср

XI аср бошларида Ховос Сомонийлар сулоласининг сўнгги вакили Мунтасир (Абу Иброҳим Исмоил ибн Нуҳ) ва қорахоний илоқи ўртасидаги жанг тафсилотларида тилга олинади (Ғафуров, 1972, 388-б.). Ёқутнинг (XIII аср) маълумоти бўйича, “Ховос – бу Уструшонадаги қишлоқ” (Хордадбех, 1986, 177-б. Изоҳга қаранг). Ас-Сомоний (XII аср) қишлоқ номи ёзилишининг *Хаѳус* шаклини келтиради (Қамолиддинов, 1993, 99-б.). Кейинги манбаларда юқоридаги маълумотлар кам тўлдирилади. Абул-Фид (XIV аср) Ибн Хордадбек маълумотларини “Ховосдан Хускатгача дашт бўйлаб 7 фарсох” деб тўлдиради.

Амир Темур ҳаётлигида ёзилган Низомиддин Шомийнинг машхур “Зафарнома” асарида ҳам Ховос тилга олинади. Жумладан, унинг маълумотига кўра, Амир Темурнинг ўзлари ҳам Ховосда бўлганлар. 1367-1368 йилларда амир Хусайн ва Амир Темур ўрталарида бўлган кўплаб тўқнашувлардан бири бўлиб ўтади. Бу жангда Соҳибқирон кўшинлари ўз ҳаракатини Ховосдан бошлаб, рақибининг сон жихатдан ниҳоятда устун бўлган кўшинини тормор қилади (Шомий, 1996, 69-б.). Бу воқеа тафсилотларига қуйида

яна қайтамыз.

Ховосни қишлоқ тарзида бир неча бор Бобир Мирзо (XVI аср) тилга олади. Жумладан, унинг маъумоти бўйича, “Умар шайх Султон Аҳмад Мирзо билан Шоҳрухия ва Ўратепа оралиғидаги Ховос қишлоғидаги жангда мағлуб бўлган (Бобир Мирзо, 1993, 34-35-бб.).

XV асрнинг иккинчи ярмида Ховосда машхур шоир Абдурахмон Жомий ҳазратлари ва машхур сўфий Хожа Аҳрори Вали бўлганлар (Воҳид Абдулло ва Ботурхон Валихўжаев, 1969, 235-б.). Ховос ҳақидаги сўнги хотиралар Аҳмад Донишнинг “Бухородан Петербурга саёҳат” китобининг Бухоро амири Музаффарнинг Сирдарё соҳилларида руслардан енгилиб қочганлиги ҳақидаги бобида келтирилади. “Амир Музаффар руслардан енгилиб қочганида ҳаттоки, оддан тушмай бўшанганлиги айтилган. Кечкурун у Ховос қишлоғида тўхтаб, 200 минг кишилиқ қўшинни уйларга жойлаштиради (Дониш, 1976).

Яна Сирдарё вилояти тарихи ҳақидаги бир китобга эътибор бериш мумкин. Унда Ховос номининг келиб чиқиши тўғрисидаги маълум афсона келтирилади. Сурат тагидаги изоҳда *Ховос IX асрда*

Раскоп 4. Помещение 11-12 вв.

деб ёзилган (Примкул Дўст Муҳаммад, 2002, 55-б.) Амалда эса суратда Сурхондарё вилоятидаги XIX асрга оид Шеробод беклик кўрғони акс эттирилган (Аршавская, Ртвеладзе, Ҳақимов, 1982, 46-47-бб.), бу билан муаллиф беихтиёр ўқувчиларни чалкаштиради. Аммо, маҳаллий қарияларнинг маълумотлари асосида биз Ховосни “дастлабки” кўринишини тасвур қилишимиз мумкин. Қалъа баланд пахса девор ва сув тўлдирилган чуқур хандақлар билан ўраб олинган. Зомин қалъасидаги сингари унинг буржларида тўплар бўлганми ёки йўқми билмаймиз. Ҳар қалай, русларнинг ҳарбий йилномалари ва тадқиқотчиларнинг асарларида Ховос эслатилмайди ва унинг мақоми анча паст бўлганлигини кўрсатилади. Ховосликлар Самарқанд тарихида маълум ўрин тутишган. XVIII аср бошларида ўзаро ички урушлар натижасида Самарқанд вайрон қилинади ва уни аҳолиси ташлаб кетади. “Мовароуннаҳрда очарчилик бошланди... Ҳамма жойда, одамлар ўз жойларини ташлаб, ҳар томон тарқаб кетдилар. Самарқанд шаҳри “даштга” ўхшаб қолди” – деб ёзган эди, Муҳаммад Ёқуб Бухорий (Абрамов, Пугаченкова, 1969, 264-265-бб.). XVIII асрдаги Самарқандда одамларни оммавий

Современное русло Шурбулакская

жойлашишида бошқа уструсоналиклар қатори ховосликлар ҳам фаол қатнашдилар. Улар шаҳарнинг шимолидаги Ҳайдаробод қисмида ўз гузарларини ташкил этдилар. Гузар икки: Ховоси якум ва Ховоси дуввум қисмларига бўлиниб, шимолда Юсуфбой, шарқда Минори каж ва Бибихоним масжиди билан, жануби-ғарбда эса Пасткишлоқ (Маховхона) билан чегарадош эди. Гузар худудида икки масжид – Масжиди Бологузар ва Пастгузар, мактаб, мадраса, беш мазор ва қарвонсарой бор эди (Абрамов, 1989, 35-36-бб.). Ховос тарихи бўйича маълумотлар ҳозирги замон нашрларида ҳам учрайди. Аммо улардаги қадим ва ўрта асрлар даври бўйича маълумотлар ноаниқ ва асосан XX асрнинг иккинчи ярмидаги воқеалари ақс эттирилган (Турдикулов, 1996; Пиримкул Дўст Муҳаммад, 2002, 55-б.). Ховос тарихи бўйича ёзма манбалар маълумотларини такрорлашдан чўчимасдан шуларни тилга олиш мумкин. Улар ниҳоятда тор ва қисқа парчалардан иборат бўлсада, археологик маълумотлар билан биргаликда Ховос ва умуман Уструсона тарихини тиклашга ёрдам беради.

АФСОНАВИЙ ХОВОС

1988 йил, биз ховослик оқсоқол Махмараимбобо Ҳожибоев (1903 йилда туғилган) уйида меҳмондамиз. Бир пиёла кўк чой устида унинг сокин ҳикоясини тинглаймиз. Унинг айтганларига ҳеч нарса қўшмасдан, ҳатто жуъзий таҳрирларсиз келтиришни лозим кўрдик. Ким билади, балки тўсатдан айтилган сўз ҳам ўша тарихий воқеаларни тушунишга асос бўлиши мумкиндир.

Мана у афсона: Муҳаммаднинг Исмоил исмли отадоши бўлган (Исмоилнинг отаси Исроил) Исмоил Муҳаммаддан овга чиқишга рухсат сўраган. У рухсат беради. Улар йўлда Ругунд қишлоғида тўхтайдилар. У ерда кофирлар билан ҳарбий тўқанашув юз беради. Кофирлар Исмоилни ўлдиришади. Бир куни Ҳазрати Али Шер Худо Муҳаммаддан “Исмоил кетди ва йўқолди. Келинлар уни кидирамиз” деб сўрайди. У (Ҳазрати Али Шер Худо) 18 ўғли билан биргаликда тўғри ов қилинган жой - Қаҳқа шоҳ бошқарган Шаҳристонга келадилар. Улар кечки пайт етиб келишди. Ҳазрат ўғилларига чодир қуришни буюриб, эртага шоҳ хузурига борамиз деди. Улар чодир кура бошлади аммо уларга катта тош халақит берар эди. Ўғли Ҳусан бу ҳақда отасига айтди. Шунда Ҳазрат тош билан ўзи шуғулланишини айтди. “Менинг билишимча Қорасақолда (Шаҳристон) шундай ҳавода муаллақ турадиган тош бор (маълумотчи ҳам уни кўргандай бўлган). Ҳазрат у тошни оёқлари билан итариб, сўнгра кучоқлаб осмонга, Қорасақол томонга улоқтирди тош эса ҳавода муллақ қолди. Шундан сўнг улар ухлашга ётдилар, эрталаб эса Ҳазрат ўғиллари билан, карнай садолари садоси остида шаҳарга (Шаҳристон) кириб, шоҳга мурожаат қилдилар. “Биз дорбозлармиз, халқни тўпланг биз сизларга томоша кўрсатамиз “Қаҳқа халойиқни йиғди, Ҳазрат эса дор тортди. Томоша кўрсатишдан олдин улар “Лангар чўпини кўй пирим Али Шери Худо” дедилар (ҳозир ҳам дарбозлар шундай дейдилар). Ниҳоят навбат курашга келди. Қаҳқа “Менинг полвоним бор, у ҳар куни қиркка кўй ейди” деди. Ҳақиқатдан ҳам полвон бакувват жуссали эди. Кураш бошланди. Ҳазрат Ҳасанга “Полвон билан кураш” деб айтди. Кураш бошланди, “Ҳасан уни қўлидан тутиб кўкка улоқтиради. У дарахтга урилиб парча-парча бўлиб кетди. Қаҳқа шоҳ ҳайратда қолиб, Ҳазратни ўлдирмоқчи бўлди. У қиличини

олиб уруша бошлади. Ҳазратда пайдо бўлган қилич шоҳни иккига бўлиб ташлади. Ўғиллар ҳам уруша бошладилар. Уруш шундай шиддатли кечар эдики, ҳатто ариқлардан қон оқа бошлади. Сўнгра шоҳ Қаҳқанинг қасрига бориб, халқдан Исмоил тўғрисида сўрадилар. Одамлар “Ругунд кишлоғида мазор бор” дедилар. Ҳазрат мазорга бориб унга сағана қурди. У ердаги тепаликни сағана қургунча кўриқлаш зарур эди. Беш қадам бир томонга ва беш қадам иккинчи томонга. “Исмоил қаердан? Исмоилнинг қариндошлари Ўратепаданми”? Улар отга минишди. От боғланадиган қозикдан “шошилманглар, шошилманглар” деган овоз эшитилди. Улар Исмоил дафн қилинган жойга қозик қокдилар ва дарахтга айланди (бу дарахт ҳозир ҳам бор). Ўратепага етмасдан бир тепалик бор, шу ерда Исмоил кўмилган. Ўратепа ҳам мусулмонлар шаҳрига айланди. Ҳазрат яна Ховосга қайтди Қаҳқа шоҳининг қизи Ҳавас Ховосда яшар эди. Шунинг учун ҳам шоҳ Қаҳқа Шаҳристондан Ховосгача қизи учун канал қаздирди.

“Ховос шаҳрига Фарғона шоҳи Худоёрхон асос солган. Душман босқинидан ҳимоя қилиш учун шаҳар баландлиги 10-12 м деворлар билан ўраб олинган. Шаҳарда қабристон шоҳ Қаҳқава (?) даврида пайдо бўлади, яна бошқа қабристон ҳам бўлган.

Ҳар душанба ва жума кунлари тунда муқаддас дарахтзордан товуш эшитилар эди.

Ховосда яшаган лагин ўзбеклари (?), қўшқанда, қарапчилар кетганлар. Улар ховосликларга уйланмаган бегоналарга ер ва сув бермас эдилар. Эски Ховосни Гумтепа (“соқов тепа”) деб ҳам юритишарди. Бизнинг даврда 800 хонадон Ховос қалъасида яшар эдилар. Ширбулоксойдан 4 канал чиқарилиб, уларда 3 тегирмон бор эди.

Бизга 1930 йилда туғилган Ғайбулло Қорабоевич Қодиров ота ва бобосидан эшитган қуйидаги маълумотларни етказди. Шаҳристонда шоҳ Қаҳқа бўлиб, у бу жойларда ов қилган. Шоҳнинг Ҳавасхон исмли қизи бўлган. Улар бу ерда тўхтаб ўтадилар, эртасига қизи кучли бош оғриғидан фориг бўлади ва шоҳ қизининг шарафига кишлоқ номини “Ховос” деб атаган. Қизи учун у Шаҳристондан канал қазиб келишни буюрган (каналдан 1812 йилгача фойдаланганлар).

Бу ерга Темур илк баҳор кезларида бўлган ва “ҳавас қилса арзийдиган” жой экан дейди. У Ховос чўлини қариндошларига бўлиб

берган ва қалъа қурилишини бошлаган. Бажабур саркарданинг набиралари Сайид ва Саъидлар шу ерда ҳалок бўлганлар (ўзларини қурбон қилганлар). Саркарда бошқа дин вакилларини ҳимоя қилган. Ўзи диний қудратга эга бўлмаган.

Бир вақтлар бу ерларда порсиёнлар (эронийлар) яшаганлар. Улар ўзларини занжирлар билан урганлар. Ховосда 7 маҳалла ва 7 муқаддас жой бўлган:

Шона тарош маҳалласи (тарокчилар)

Равот маҳалласи

Кўкча маҳалласи

Фаркод маҳалласи

Калла (қалъа) маҳалласи

Шайдо маҳалласи

Боло маҳалласи

Авлоддан авлодга ўтиб келаётган мана бу маълумотларни (Е.Л. Усманова кундаликлари) биз одамлардан олдик. Қуйидаги воқеа бу маълумотларга жиддий мунособатда бўлишни тақазо қилади.

XIII аср бошларидаги муғуллар босқини қандай талофатлар келтирганлиги маълум, Яқиндагина гуллаб яшнаган гавжум савдо йўлида жойлашган Ўрта Осиё шаҳарлари харобазорга айланади. Муғуллар томонидан Уструшонани босиб олиниши тафсилотлари тўғрисида ёзма манбалар маълумотлари сақланмаган.

Бу ҳақда археология ёдгорликларидан

ёркин маълумотлар олиш мумкин.

Бу босқиннинг энг аянчли оқибати йирик аҳоли пунктлари маданий ва савдо марказлари қаторидан чиқариб ташланди.

Арки аъло (ўрта аср ҳукмдорлари

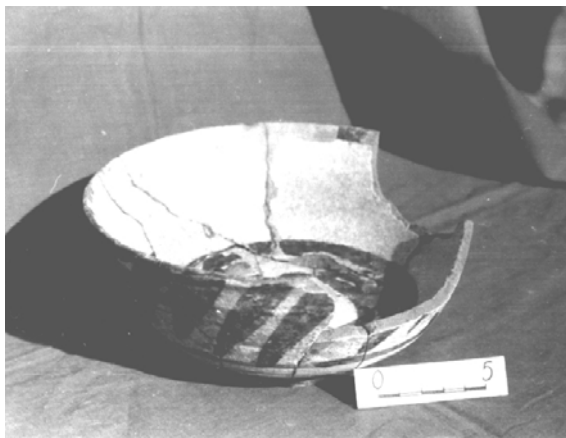
Амир Темур даври сопол идиши

қароргоҳи) яқинида яшовчи Зомин аҳли, баъзан бир-бири устига тартибсиз ташланган одам суяқларига ҳозиргача дуч келадилар. Бу эса Мовороуннаҳрнинг йирик шаҳри шунчалик вайрон қилинганлигини кўсатади, халқи эса бутунлай қириб ташланган. Ҳатто ўликларни кўмадиган одам ҳам қолмаган.

Кулга айланган кўплаб шаҳарлар бошқа тикланмадилар ва илгариги мавқеини бутунлай йўқотдилар. Амир Темур давлати тарихига оид ёзма манбаларда баъзи бир қишлоқ ва жой номларини ҳисобга олмаганда, Уструшона ва унинг йирик манзилгоҳлари амалда учратилмайди.

Аммо бу узок ўтмиш воқеалари халқимиз хотирасидан ўчмайди. Бу хотира тарихий йилномалар маълумотлари билан биргаликда баъзи воқеликларни ишонarli тиклаб бериши мумкин.

1995 йил ёзида археологик қидирувлар чоғида Жиззахнинг 15 км жануби-ғарбида, Иттифоқ ва Тигирик қишлоқлари яқинида Қўшинтепа (қўшин маъносида) номи билан маълум бўлган жойни кузатар эканмиз, бу ерда эътиборга арзирли бирор нарсани кўрмадик. Ҳеч қандай археологик ёдгорлик бўлмаган бийдай дашт, аммо унинг номи бизни хайратга солди, “тепа” деб, одатда эски иншоотлар қолдиқларини сақлаган баландликка айтилади. Бу ер эса бийдай дашт... Иссиқдан сақланиб, чўпон чайласида чой ичиб турганимизда, қачонлардир, бу ерда Соҳибқирон қўшинлари тўхтаганлиги тўғрисидаги афсонани эшитдик.

XIX аср оид сопол коса

- Нега айнан Амир Темур қўшинлари? Ундан машхурликда кам бўлмаган Шайбоний хукмдори Абдуллахон ёхуд Искандар Зулқарнайн эмас?
- Ҳамма шундай дейди. Тўғриси, бу афсона унчалик таъсурот қолдирмади, ишончли ҳам эмас. Рости, ҳатто энг афсонавий маълумотларда ҳам тарикча

хақиқат бўлиши табиий. Бунга муаллифлардан бири (А.Г.) ярим йил кейин Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома”сини ўқиб, ишонч ҳосил қилади. Асарнинг қимматли томони шундаки, у 1404 йилда Сохибқироннинг ҳайётлигида ёзилган. Яна Низомиддин Шомий бошқа манбаларда бўлмаган жуда кўп маълумотларни икки-чикирларигача кўрсатади. Жумладан, у Амир Темурнинг Уструшона ҳудудларида 1367-1368 йиллар Қазаганхон невараси амир Хусайн (1346-1358 йиллар) билан урушларидан бирини тасвирлайди.

Академик В.В. Бартольднинг таъкидлашича, Амир Темур учун оғир вақтлар бўлган эди. 1366 ва 1370 йилларда Амир Темур Хусайнга қарши уруш ҳолатида бўлса, бир вақтлар унинг душманлари билан яқинлашиб, ўз иттифоқчиларига қарши курашиб юрди. Шомий маълумотлари бўйича, 1366 йилда навбатдаги келишмовчиликлар чоғида Амир Темур Ҳисор ҳокими амир Кайхусрав билан яқинлашади. Тошкентдан икки минг мўғул аскарлари билан келган Кайхусрав Амир Темурга қўшилади. Бу вақтда Амир Темур Ховосда эди (Амир Темурнинг Ховосда бўлиши тўғрисидаги Ғайбулла Қарабоевич Кодировнинг ҳикоясини эсланг!). Халқ хотирасида заррача бўлсада, ёзма манбалар маълумотлари билан тасдиқланаётган хақиқат сақланмоқда).

Хусайннинг мақсади ниҳоятда жиддий эди: у ўзининг Амир Темурдан анча устун Мусо, Шайх Мухаммад, Ўлжойту, Жаҳоншоҳ ва бошқа энг яхши саркардалари бошчилигида сон жиҳатдан анча катта қўшинларини Амир Темурга қарши юборади. Бу қўшин Самарқанддан Жиззахгача бўлган ҳудудларни босиб олади. Шомийнинг айтишича, Амир Темур Кайхусрав билан келишиб, Оллоҳ мададига таяниб, 500 суворий билан ўз услуги бўйича, Ховосдан чиқиб, тўсатдан Жаҳоншоҳ қўшинига ҳужум қилади уни тарқатиб юборади. Хусайн сакардалари бу Амир Темурнинг авангард қўшини, асосий кучлар ҳали орқада деб ўйлаб, тум-тарақай қочадилар. Қўшин шу кунгича Жиззахга етиб келади.

Воқеалар таҳлили шуни кўрсатадики, бу жанг Жиззах ва Ховос оралиғида бўлган. Мирзачўлнинг кенг ерлари эса, йирик суворий жанглари учун жуда қуллаб эди. Бу борада XI аср бошларидаги сўнгги самоний Мунтасирнинг Қорахоний илоқига қарши кураши ёки Қорахонийлар ҳукмдори Қилич Томғачхонга (XII аср) қарши курашиб, Мовороуннаҳрда вақтинча ҳокимиятни қўлга олган исёнчи

ҳарбий саркарда Айёрбекнинг жанглари эслаш кифоядир.

Шундай қилиб, халқ хотирасидаги Қўшинтепа афсонаси юқорида эслатилган урушнинг қаерда бўлиб ўтганини аниқлашда ёрдам бериб, маълум муддат Амир Темур қўшинларининг бу ерда турганлигини кўрсатиб беради (Gritcina, 2001, p. 15-16).

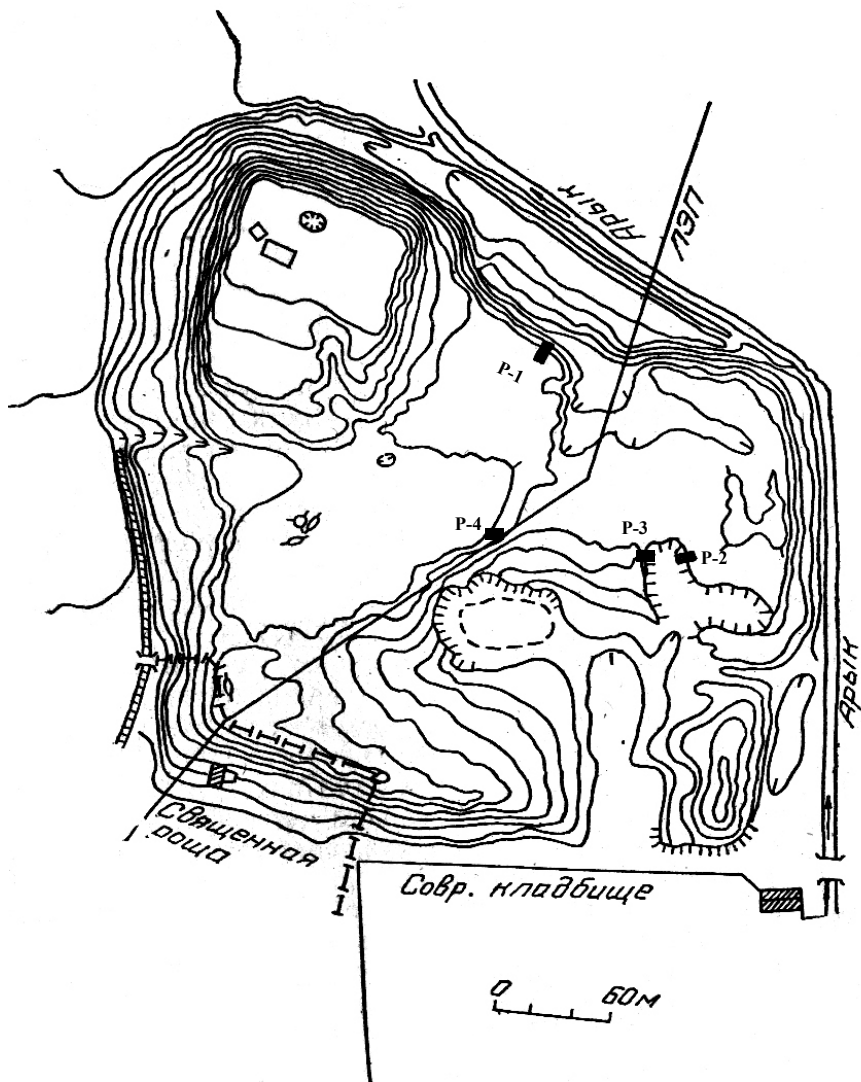
ДАЛИЛЛАР ИЗЛАБ...

Ховос тарихи тўғрисида янги фактлар ёки археологлар таъбирича, артефактлар излаб, 1988 йил баҳорида йўлга чиқдик. Қачонлардан ўзига чорлаётган ўта тик аммо, вақт деярли емириб бўлган шаҳар харобаларига ҳаяжон билан кўтариламиз. Вақт таъсирида чангга айланган қор сингари ғижирлаётган ерга оёқ ботиб кетади. Кучли шамол таъсирида ўсимликлар ночор эгилади...

Шаҳар харобалари четида ташландиқ дарахтзор ичида маҳаллий авлиёнинг қаровсиз мозори жойлашган. Куриб синган дарахтлар орасида экспедиция чодиримизни ўрнатамиз. Бизга ким ҳам эътибор берадиз. Аммо ишнинг учинчи куниёқ болалар маҳаллий «авлиё»нинг ташаббуси билан бизнинг чодиримизни тошбўрон қила бошладилар. Аҳоли ўртасида мазкур харобаларни кимки, қовласа, у бахсизликка дучор бўлади деган ақида ҳукмрон эди. Биз шаҳар харобаларининг арки аълоси устига кўчишга мажбур бўлдик. Бу ернинг кучли шамоли бўлиб, чодир куриб бўлмас эди. Шу сабабли қурилиши тугалланмаган, ташландиқ чойхонага жойлашдик. Кейинроқ маҳаллий мактабнинг тарих ўқитувчиси Боймурод ака Азимов бизга уйдан жой бериб, қазишма ишларимизни ташкил қилишда катта ёрдам берди.

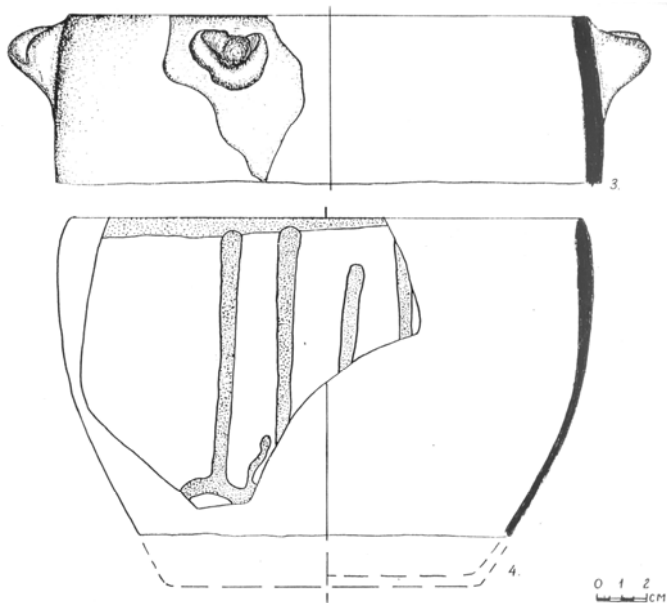
Шаҳар харобаларини бўлажак қазишмалар манзилени танлаш мақсадида айланамиз. Бутун ҳудуд кейинги қурилишлар оқибатида бузиб ташланган. “Ўзапов” қабристонининг жануби-шарқий қисмида харобаларнинг учдан бир қисмини эгаллаган катта хандак бўлиб, у ўтган асрнинг 70 йилларида Ховос Ўратепа йўли қурилиши оқибатида пайдо бўлган. Ҳамма томондан тупроқ уюлган, қиялик бўйлаб йўл ўтказилган. Амалда харобалар бағрининг тегилмаган қисми қолмаган. Маълумки, 1946 йилгача баъзи манбалар бўйича эса, 1953 йилгача мазкур харобалар устида аҳоли яшаган. Бу бизни ташвишга солар эди, чунки, харобалардаги бино ва иншоотлар қолдиқлари кейинги қурилишлар жараёнида бутунлай бузиб юборилган бўлиши мумкин эди. Ҳар қалай харобалар уч қисмдан: шимоли-ғарбдаги маҳобатли арки аъло ва унга туташ деворлар билан ажратилган икки ҳудуддан ташкил топган эди. Археологлар бу қисмларни маъмурий марказ жойлашган арки аълодан фарқли уй-жойлар жойлашган шахристон деб атайдилар. Ёдгорлик

устидан йўлимизда учраган сопол ва шиша идиш синиклари, хар хил тош, темир ва жез буюмлар, мунчоклар териб оламиз. Шу билан бирга кўплаб X-XX асрларга оид тангалар топилди. Сўнгрок бу тангалар Ўрта Осиё тангашунослиги бўйича машхур олим, тарих

Эски Ховос шаҳар харобасининг режаси

фанлари доктори Б.Д. Кочнев томонидан жиддий ўрганилди. Барча тангалар ҳам яхши сақланмаган бўлсада, уларнинг муомалада бўлган ваки ва жуғрофий тарқалиши ховосликларнинг ниҳоятда кенг алоқаларини кўрсатиб турар эди. Улар орасида Сомонийлар, Қорахонийлар, Чигатойлар, Темурийлар ва Манғитлар тангалари мавжуд эди. Тангалар Балх, Бухоро ва Самарқандда зарб қилинган эди. Кулолчилик ва чилангарлик маҳсулотлари қолдиқлари тупроқ тошқоллар ва темир руда бўлаклари тарзида учраши, мазкур ҳудудда хунарманчилик ҳам равнақ топганлигидан далолат берар эди. Бу топилмалар, археологлар таъбири билан айтганда ноёб топилмалар ёдгорлик тўғрисида илк маълумот бериб, чодиримз олдидаги дала музейидан жой олди. Ҳақиқатдан ҳам нисбатан кейинги XVII-XIX аср сополлари орасида шайбонийлар, темурийлар, қорахонийлар ва сомонийлар идиш парчалари ҳам бор эди. Баъзи бир топилмалар харобаларнинг арабларгача бўлган даврларидан маълумот бериши мумкин. Бизни ростмана қувонтирган топилма - паймона бўлди. Бу қадах-паймона узок асрлар давомида юнонлар анъаналари асосида тайёрланиб келинган. Мазкур топилма аниқ

Фарғона водийсининг Эйлатон маданияти идишларини эслатувчи кулолчилик буюмлари 25 Мил. авв. IV-III асрлар

Мил. авв. II-I асрлар сопол идиш парчалари

милодгача I ва милодий I асрлар билан саналаниши мумкин!

Шундай қилиб, қазишмаларни бошламасдан ёдгорлик тўғрисида илк тасаввурга эга бўлдик. Юқоридаги топилмалар эса бизни тезроқ қазишма ўрнини аниқлаш ва изланишларга киришишга ундар эди. Бу манзилни арки аъло яқинидан танладик. Мазкур қазишмалардан асосий мақсадимиз, аввало, жой стратиграфиясини аниқлаш ва ўрта аср шаҳарсозлигининг асосий белгиларидан бири, унинг мудофаа деворларини очишдан иборатдир.

Энди бу сирли ва ҳаммага ҳам тушунарли бўлмаган “*стратиграфия*” ибораси хақида тушунча бериш вақти келди. Унинг яrimi лотинчадан “*қатлам*”, “*тўшама*” ва қолгани грекчадан “*эзаман*” деб таржима қилинади. Ибора археологияга, мумкин, геологиядан кириб келган бўлиб, стратиграфия геологиянинг бир қисми ҳисобланади. У тоғ минераллари қатламларининг бир-бирларига муносабатлари ва геологик санаси муаммоларини ўрганади (Жуғрофий сўзларнинг энциклопедик луғати, 1968, 360-б.). Стратиграфия археологияга татбиқ қилинса, ёдгорликлардаги маданий қатламларини кетма-кетлигини ўрганиш тушунчасини беради. Бунда ҳар қатламдаги барча топилмалар: меъморчилик иншоотлари қолдиқлари, ўчоқлар, пол саҳнлари, сопол, ҳайвон суяклар ва тангалар синчиклаб ўрганилади. Уларнинг жойлашиш ҳолатлари

ва бошқалар аниқланади. Бунинг ўзи ҳам бутун бир фан. Фан бўлганда ҳам жуда жиддий, маълум вақт давомида тўпланган қатламлар бўйича ноёб маълумотлар берадиган фан. Шу билан бирга бу стратиграфия ёдгорлик санасини анчайин аниқ кўрсатиб беради. Қадим даврлар учун, хусусан, Ховос мисолида археологик топилмалар ягона манба бўлиб ҳисобланади.

III-V асрлар сопол вазаси

Қишлоқ ва шаҳар харобаларида маданий қатламлар йиллар мобайнида пайдо бўлишини, бу ўринда қадимийроқлари пастда ва кейингилари юқорида жойлашишларини ўқувчи тушуниб олаётган бўлса керак. Шунинг учун ҳам текис жойларда баландлиги ўн ва ундан юқори метр ва инсон қўли билан бунёд қилинган тепаликлар пайдо бўлади. Эски Ховос шаҳар харобаларининг баландлиги ҳозирда 15 метрга чўзилган. Шунинг учун ҳам маданий қатламни ўрганиш диққат, эътибор ва юқори малака талаб қилинадиган мураккаб меҳнат ҳисобланади. Ҳар бир топилма, тўғри қайд қилинмаса, ўз қийматини йўқотади.

Қазишма ишларини бошлаб, белкурак билан оҳиста пастга туша бошлаймиз. Бир метр, икки, уч... Тўққиз метр чуқурликда қазишмаларни тўхтатамиз, экспедициянинг иш муддати тугайди.

Иккинчи қазишмада ишларни археолог Валерий Иванович Набоков бошқаради. Иккинчи қазишмалар нисбатан кичикроқ бўлиб, шаҳар харобаларининг жануби-шарқий қисмидаги котлован кесмасида қўйилган. Бу қазишмалардан мақсад биринчидан тезроқ ва кам харажат билан тин ерга (материк қатлам) етиш эди. Айнан шу қатлам энг қадимги қатлам ҳисобланиб, биринчи ховосликлар излари бўлади. Улар орқали Ховоснинг ёшини аниқлаш мумкин. Яна илк қатламлар орқали Ховос худуди ва тарихий даврлари аниқланади. Иккинчи қазишма қатламлари биз кутганимиздек, ай-

нан биринчи манзил қатламлари жойлашишини такрорлади. Иккинчи қазишмада янада чурурок тушиш имкони бор эди. Иш охирида бизни тасвур қилинган, амма кутилмаган аянчли ниҳоя кутар эди. Бу 10 метрдан чиққан сизот сувлари эди. Бу эндигина энг қуйи қатламдан қадим Уструшона буюмлари билан бирга, хақиқий юнонлар анъанасидаги идишлар чиқа бошлаган вақтда содир бўлди.

Дастлаб сув, камрок бўлиб, тупрок қорилаетган лойдек намланиб борди. Бу бизга Самарқандда уй қурилишидаги асрлар лойини яланг оёқ тепалашларини эслатди. Биздан фарқли ўлароқ, улар оёқ остига қарамайдилар. Минг йиллар меҳнати асрларга - археологлар рискига хизмат қилади. Қазишмаларни тўхтатамиз, қолганларини кейинги авлодларга ҳавола қиламиз.

Аммо археологларнинг топилмаларга ўчлиги овчининг интиқ бўлиб узоқ кутган ўлжасига интилишига яқин бўлади. Қандай бўлмасин мақсадга интилдик. Валерий Иванович қатъият билан оёқ кийимини ечиб тиззасигача сувга тушади. “Қазиш услуги” ҳал бўлди. Дастлаб челақлаб сув олинади ва сўнгра қазиш давом эттирилади. Гўё сув ости археологияси сингарии...

Барибир ўшанда асосий ниятимизга ета олмадик, узоқ кутилган ўлжа - сизот сувларида оқиб кетган эди. Экспедиция тугаетган ва биз кетишга ҳозирлик кўраётган эдик, Валерий Иванович, ҳазилсимон ёки ростмана қилиб, «биз ҳали биринчи, энг биринчи ховослик билан саломлашгани қайтамыз» дея такрорлар эди.

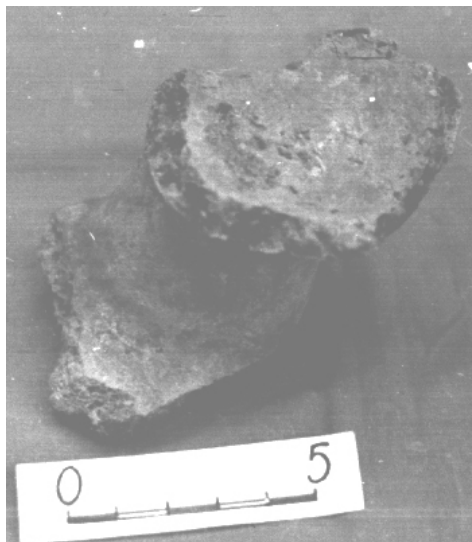
Аммо, бизга бу ажойиб шаҳар харобаларига қайтиш узоқ вақт насиб қилмади. Валерий Иванович Набоков эса 2000 йилда вафот этди.

Шундай қилиб, баъзи бир натижаларни келтириб ўтамыз. Ҳар қалай милодгача I асрларда харобалар ўрнида манзилгоҳ бўлиб, у амалда харобаларнинг бутун 10 гектарлик худудини эгаллаган. У ўз даври ҳисоблари бўйича Буюк ипак йўлидаги шаҳар ёки йирик

Миниатюрный сосуд
3-5 в. н.э.

қишлоқ бўлган бу манзилгоҳ тўғрисида куйида яна тўхталамиз. Бу ерда антик давр анъаналари асосида тўрт бурчак шаклидаги хом ғиштлардан қурилган деворлар, темир тошқоллар тарзидаги чилангарлик ва хумдонлар қолдиқлари очилди. Қанчалар жозибали антик давр идишлари! Булар барчаси шаҳар маданияти излари эди. Бор-йўғи икки аср атрофида яшаган Зомин антик давридан фарқли равишда, манзилгоҳ анчайин узоқ фаолият кўрсатган. Ховосдаги маданий қатламлар жойлашиши антик даврнинг охиригача, милоннинг IV асрларигача кузатилади.

Тутаткидон III-V асрлар

Ховосликларнинг сопол маҳсулотларига кайтадиган бўлсак, улар Сўғд ва Бактрия-Тохаристон идишларидан сира ҳам қолишмайди. Тўғри улар хиллари унчалик кўп эмас: қадапаймоналар, коса, кўза ва туваклар... Аммо оммавий ишлаб чиқариш хиллари кам бўлади (Орлов, 1962). Бу археологияда асосан қушонлар даврига тўғри келади.

Маълумки милоддан аввалги II асрларда Хитой манбаларидан маълум бўлишича, жангари кўчманчи юечжи (улуғ жўжилар) уруғлари шимолдан Ўрта Осиё икки дарё оралиғига бостириб кириб, юнон-Бактрия подшолигини тор-мор қиладилар. Сўнгра Хитой Хан салтанати, Парфия ва Рим салтанатлари билан бирга Қушонлар тўртлигини ташкил қиладилар. Қушонлар маданиятининг таъсири узоқ шимолга Чоч, Уструшана ва Фарғонагача кузатилади. Кулолчилик ниҳоят даражада гуллаб яшнайдди. Идишлар ҳажм ва шаклда юксакликка етади. Сопол идишларнинг асосий қисми кулол чархида маҳорат билан тайёрланган. Идишларда юқори сифат ва жарангдорлик мужассам эди. Сополлар лой маллатоб ва қизғиш рангда бўлиб, нозик идишлар тўқ ангобланган, аммо сайқаллаш одати

Сопол михтар VI-VII асрлар

бўлмаган. Жом, коса ва тоғоралар орасида кул ранг лойдан тайёрланган идишлар салмоғи ошади. Мавжуд сопол мажмуаларида кўнғироқсимон паймоналар ва уларга вазифаси яқин но-зик оёқли қадахларнинг пайдо бўлиши кузатилади. Сўнги кушонлар даври сополларида ўтган давр сополлари шаклининг такомиллашиши хосдир.

Идишлар ётиқроқ ва айланароқ бўлиши кузатилади. Улар бўртма колипда тайёрланган нақшлар билан безатилган. Қадахлар сони нисбатан камаяди (Некрасова, Пугаченкова, 1978, 146-158- бб.; Пидаев, 1987, 89-92- бб.). Юқорида эслатилган идишлар асосан Бактрия-Тохаристон намуналарига хос бўлсада, юнон маданиятининг узоқ чеккаси бўлган Ховосга ҳам хослиги кузатилади. Бу табиий, мазкур кулолчилик анъаналари гавжум савдо йўли орқали ховослик кулоллар ҳаётий эҳтиёжларига ҳам етиб келади.

Илк ўрта асрларда (V-VIII асрлар) ҳам харобаларнинг барча худудида ҳаёт бўлади. Кулолчилик анъаналари унутилмай ўз оқимида ривожланади. Унда дастлаб Тошкент воҳасининг ковунчи маданиятининг кучли таъсири бўлса, кейинроқ сўғд маданияти таъсири кузатилади. Аммо кулолчиликнинг бу ўзига хос хусусиятлари алоҳида мавзу ҳисобланади. Қайд қилиш жоизки кейинги барча тарихий даврларда ҳатто XX асргача ҳам Ховосда ҳаёт давом этган ва у худудий жиҳатдан қисқармаган. Шубҳасиз, бу Уструшона қишлоғи тарихий воқеаларга бой бўлиб, биз унинг ечимини топишимиз зарур. Уни босқинчилар неча бор йўқ қилмоқчи бўлдилар! Аммо у яна ўзининг бақувват елка-деворлари, том ва кул чанг-тўзонларини қоқиб тезда тикланар эди. Бу ерда, Мирзачўлнинг қоқ маркази, муҳим савдо ва ҳарбий йўллар чорраҳасида у тинч савдогар, жангари кўчманчилар, маҳаллий шоҳлар ва узоқдан келган ишчиларга ҳам керак эди. Айнан Бенакет ёки Фарғона йўли эмас, Хо-

ХI-ХII асрлар сопол идиш парчалари

вос йўли деб ном берилиши ҳам таъсодиф бўлмаса керак. Шаҳар харобаларини тарқ этар эканмиз, ишонар эдикки, маданий қатламлар ҳали давом этади ва биз албатта биринчи ховослик билан саломлашиш учун қайтиб келамиз.

Шаҳар харобаларидаги изланишларимизни 2003 йилдан яна тикладик. Биринчи навбатда биз қазилма ишларини биринчи стратиграфик манзилда давом эттиришга қарор қилдик. Бу ерда сизот сувларига етгунча тин ерга етишимизга ишонар эдик. Чунки харобаларнинг бу қисми нисбатан баландроқ эди. Бунинг учун қазилманинг 15 йил давомида йиғилган тупроқлардан тозалашимиз зарур эди. Бу вазифа таниқли археолог Игорь Дмитриевич Иваницкий зиммасига юкланди. Бошқа бир қазилма манзилини Валерий Иванович қазилмаси яқинидаги хандак олдида, ундан ўрта асрлар қатламларини ёнлаб антик даврга етиш мақсадида бошладик. Бу қазилмани “бошқариш” ёш археолог Комилжон Раҳимовга топширилди.

Айтиш зарурки, маблағ ва вақтнинг етишмаслиги сабабли биринчи вазифа бажарилмади. Биз ҳатто, 1989 йилдаги ўз қазишмаларимиз сатҳига ҳам ета олмадик. Аммо учинчи қазишмадаги натижалар кутганимиздан ҳам зиёд бўлди. Биз бирдан бақувват пахса девор қолдиқларини топдик. Девор бўйлаб бориб, бошқа деворга дуч келдик. У тўртбурча шаклидаги хом ғиштлардан терилган эди. Агар бир ҳолат бўлмаганда бу бизни ғайрон қолдирмас эди, яъни қурувчилар таъбири билан айтганда, девор бир ярим ғиштан ёки бутун ғишт ёнидан яна ярим ғишт терилган эди. Бу антик давр шаҳарсозлигида камдан кам учрайдиган ҳолат эди. Эслашга ҳаракат қиламиз бу ҳолат яна қаерда учрайди? Ҳа, Самарқанд вилоятининг Челак шаҳри яқинидаги Кўктепа шаҳар харобаларида бутун бошли бир меъморий мажмуа айнан шу услубда қурилган. У милодгача III асрнинг биринчи ярми билан саналанади! Яна шундай тарздаги деворлар Самарқанднинг Афросиёб (Исомиддинов, Иваницкий, Ҳасанов, 2003, 74-б., 3-расм) ва ғарбий Эроннинг Ғўдинтепа (Young, 1969, p. 132 pl. XIII) харобаларида ҳам қайд этилган ва

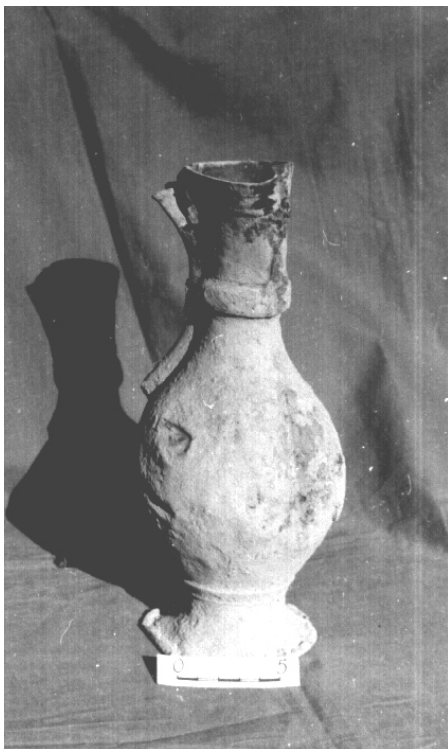

XIX аср сополлари

улар милодгача III асрлар билан саналанади. Шундай экан мазкур ғишт девор ҳам шу вақтга тўғри келади, зеро бу ерда топилган сопол идишлар ҳам шу санани тасдиқлаши мумкин. Таъкидлаш жоизки, шакл ва ўлчамлари яқин бўлган қадимги Уструшона даври қишлоқ харобаси бўлган Сават яқинидаги Сағанактепадаги деворлар ҳам милодгача III асрларга тўғри келади (Буряков, Грицина, 1989).

Шундай қилиб, Ховос ёшини икки асрга қадимийлаштиришга мувоффақ бўлдик. Шунинг учун ҳам келгуси 2004 йил мавсумида қазилма манзилни кенгайтиришга, янада пастрок тушишга қарор қилдик. Сафларимиз кенгайди, учинчи қазилмани Археология институтининг етакчи илмий ходими, тажрибали мутахассис Геннадий Игорьевич Богомолов бошқаради. У

қазилмани анча кенгайтирди ва чуқурлаштирди. Натижада шаҳар харобаларининг бу худуди ўзлаштирилишининг мураккаб манзараси кўзга ташланади. Геннадий Игорьевич хулосаларига назар ташлаймиз: «Эски Ховос харобаларинг пастак шарқий томони (3-қазилма) худудда кўп босқичли ва узлуксиз ҳаёт бўлганлигини кўрсатмоқда. Афсуски, қазилма майдонининг камлиги жойнинг тўла таҳрини аниқлаш имконини бермади, аммо стратиграфик кузатувлар бу ерда кенг ҳовлили маҳобатли иншоотлар қолдиқлари мавжудлигидан далолат бермоқда. Бу ерда тўрта қурилиш босқичлари аниқланмоқда. Бу анча қийин бўлсада, харобаларнинг бу қисми узок даврлар мобайнида изчил ривожланиб келганлиги маълум бўлмоқда». Унинг фикрича, бу ерда саккиз аср давомида,

XIX аср охири XX аср бошларида
ясалган мисс қумғон

яъни милодгача IV асрдан милодий IV асригача ҳаёт узлуксиз давом этган. Бир қараганда ҳеч қандай янгилик йўқдай, бу ўтган мавсум натижалари эди, янги топилмалар эса манзаранинг янги тасдиғи эди, холос. Аммо, ҳамма гап шундаки, Геннадий Игорьевич энг пастки курилиш давридаги ғишт деворлар ёнидан бир неча бўлак қадимги Уструшона даври сополи намуналарини топиш имкониятига эга бўлди. Бу намуналар на фақат Ховосда, балки бутун Уструшонада ҳам учратилмаган эди.

Бу қандай сопол бўлаклари эди? Кулол чархисиз, қўлда ясалган коса ёки жом парчасининг юқори қисми бўлиб, жуда пухта ишланган. Идиш лойи яхши эланган. Ички ва ташқи томонлари яхшилаб силлиқланган. Кўндаланг ва тик оққан ангоб чизиқлари идишга ҳашамни бериб туради. Хўш нега кулол ангобни айнан оқибиб накш берди? Мўйқаламлар билан тўғри чизиқлар чизиш қулайроқ эмасмиди? Бу тасодиф эмас, бўёқлар оқиши, тўла коса, бу тўкинликнинг қадимий белгисидир. Идишга шакл берилгач, хумдонда яхшилаб пиширилган. Бу идиш намунаси қадим Уструшона мажмуаларида йўқ ва унинг ташқаридан келтирилганлиги ўшандаёқ маълум эди. Аммо қаердан келган? Бу сопол парчасини фарғонашунос мутахассисларга кўрсатдик. Улар бу идиш эйлатон маданияти идишларига хос эканлигини тан олдилар. Бу маданият қабилалари милодгача VI-III асрларда Фарғона водийсининг марказий ва ғарбий қисмларида яшаганлар. Аммо сопол парчасининг сифати Фарғона намуналаридан паст эди. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, сопол шу ерда – Ховосда фарғоналик кулоллар томонидан тайёрланган. Бу фақат тахмин холос. Аммо бугунги кунда қадим даврлардан Фарғона билан алоқалар бўлганлиги шубҳа туғдирмайди.

Бу йил 4-қазишмада ҳам археологик ишлар бошланди. Эсингизда бўлса, арки аълога бир-бирларидан девор билан ажратилган икки худуд - шахристон туташинини айтган эдик. Бу қазишма шу деворларнинг хусусиятлари ва қурилган даврини аниқлаш учун керак бўлади. Яна бошқа вазифа нисбатан катта худудда қатламларнинг жойлашинини ўрганишдан иборат эди. Бу вазифани таниқли археолог, тарих фанлари номзоди Бахтигул опа Абдулгазиёва моҳирона бажарди. Қуйида унинг хулосаларини келтирамыз:

Тўртинчи қазишмада ҳар бири уч-тўрт хонадан иборат XVIII

асрнинг иккинчи ярми – XIX асрнинг биринчи ярмига оид уч қурилиш даври иншоотлари очилди. Бу ерда қутилган қалъа мудофаа деворлари топилмаседа, маҳобатли деворнинг икки томонида жойлашган уй-жой хоналари очилди.

Қазишмалар мобайнида аҳолининг кулолчилик билан шуғулланганлигини кўрсатувчи маълумотлар олинди. Буни топилган пиширилмаган идиш намуналари ва сопол тошқоллари кўрсатиб турар эди. Айтиб ўтиш жоизки, қадимги Ховосда ва умуман Уструшонада XV-XIX асрлар кулолчилиги суи ўрганилган. Бу борада тўртинчи қазишма маълумотлари маҳаллий кулолчиликни ўрганишда муҳим манба бўлади. Ҳозирдаёқ ховосликларнинг Истаравшана (Ўратепа), Фарғона ва Бухоро билан маданий алоқалари тўғрисида фикр юритиш мумкин. Бу мумкин савдо-иқтисодий муносабатлар, маҳсулотлар келтириш ва олиб кетиш ҳолида бўлган, сопол маҳсулотлари келтирилиш эҳтимоли кам бўлган.

Биз асосий эътиборни биринчи қазишмага қаратиб, у ерда, илк қатламлар - тин ерга етиб бориш умидида эдик. Бу ерда Комилжон Раҳимов иштиёқ билан меҳнат қилар эди. Ниҳоят бу йил манзилни кўмилган тупроқлардан тозалаб, ишни давом эттиришга муваффақ бўлдик. Бизни ажойиб антик давр идишлари топилиши янада қувонтирди. Уларнинг энг қадимчилари милодгача II-I асрларга тўғри келар эди. Биз 1989 йилдагидан яна бир ярим метр пастга тушишга муваффақ бўлдик. Ўн метр чуқурликдан яна ер ости сувлари чиқа бошлади ва биз қазишмани тўхтатишга мажбур бўлдик.

Шундай қилиб, биз тин ерга материк ета олмадик ва оқибатда Ховос ёшини аниқлаш масаласини бир муддат кейинга сурдик. Бу келажак иши. Аммо қўлга киритилган археологик маълумотлар ёзма манбалар билан биргаликда Уструшона тарихининг асосий даврларини кўрсатиб, Уструшона ва қўшни ўлкаларининг тарихдаги ўрнини аниқлашда ёрдам беради.

ХОВОС ВА УСТРУШОНА

Бу боб номининг ўзи ҳам таҳрирга муҳтож шекилли. Ҳақиқатдан ҳам Ховос Уструшонанинг йирик қишлоғи бўлиб, унинг ажралмас бир бўлаги ҳисобланади. Шундай экан, нега улар бир-бирларига қарши кўйилади? Эслашга ҳаракат қилинг, араб ёзма манбалари маълумотлари бўйича, Уструшона тоғли ўлка, аммо Ховос, унинг узоқ шимолида – чўлда, қўшни Шош (Тошкент воҳаси) чегараларида жойлашган. Ундан ташқари Ховос ҳамиша ҳам Уструшона таркибида бўлганми? Биз бу давлатни қачон ташкил топганлиги ҳақида билмаймизку! Хитой ва араб манбалари маълумотларигача ҳам бу ерда давлат тузилмалари бўлганми? Агар бўлса, Ховос унинг таркибида бўлганми? Ховос ва унинг атроф қишлоқлари кейин Уструшонага қўшилган мустақил мулклик бўлганми? Ховоснинг ўзи ҳам қачон ташкил топган?

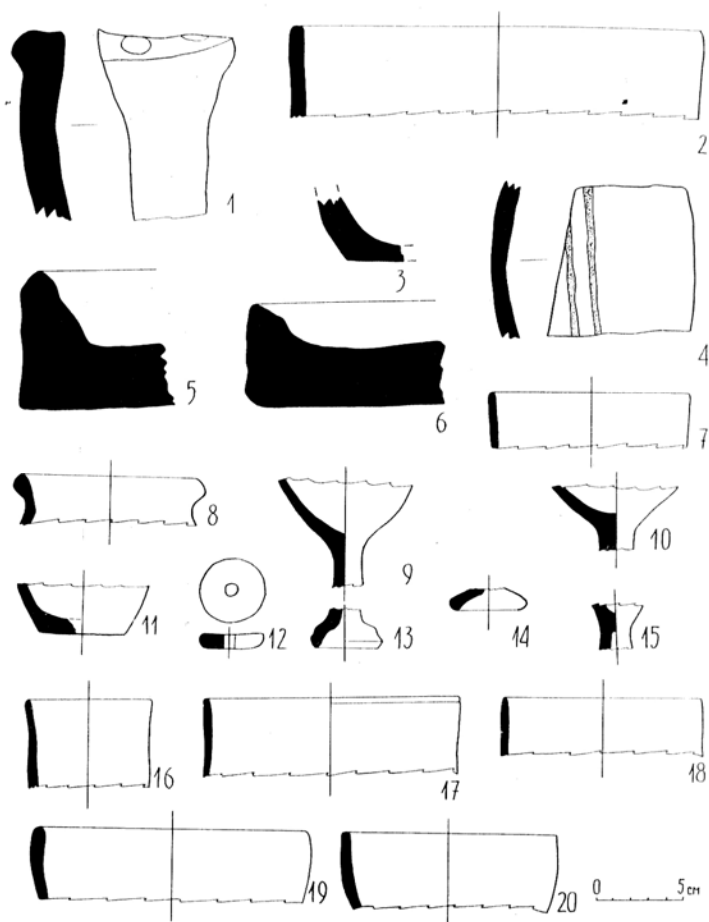
Ҳа, саволлар кўп, уларга эса ҳамма вақт ҳам бир хил жавоб бериб бўлмайди. Уструшона ерларининг ҳар бир тарихий босқичларида Ховоснинг ўрнини аниқлаб, тўлиқ манзарани тасаввур қилмас эканмиз, бу саволларга жавоб бериб бўлмайди.

Шундай қилиб, ёзма манбалар маълумотларига кўра, Уструшонада давлатчилик қандай шаклланган, бу жараёнда Ховос ва унинг атрофининг қандай ўрни бўлган?

Қадимги Уструшона Ўзбекистоннинг тарихий вилоятларидан бири бўлиб, бу ерда илк темир давридаёқ ўзига хос маданият вужудга келиб, у моддий ва маънавий жабҳаларда излари ханузгача кузатилаётган узоқ тарихий анъаналарни бошлаб берган. У бир томондан Сугд ва Бактрия ва иккинчи томондан Чоч ва Фарғона оралиғи ва умуман бутун Ўрта Осиёнинг шимоли жуғрофий марказида жойлашиб, улар ўртасида ижтимоий-иқтисодий ва этномаданий муносабатларда муҳим ўрин тутган.

Йиллар давомида олиб борилган археологик изланишлар катта ҳажмдаги тарихий маълумотларни бериб, бу жараёнда Ўзбекистон таркибидаги Уструшонанинг салмоқли ўрнини ёритади. Эндиликда тожик ҳамкасбларимиз изланишлари натижалари билан биргаликда яхлит тарихий манзарани тасвур қилишимиз ва уструшоналикларнинг Марказий Осиё ва жаҳон цивилизацияси хазинасига кўшган ўзига хос ҳиссалари аниқлашимиз мумкин.

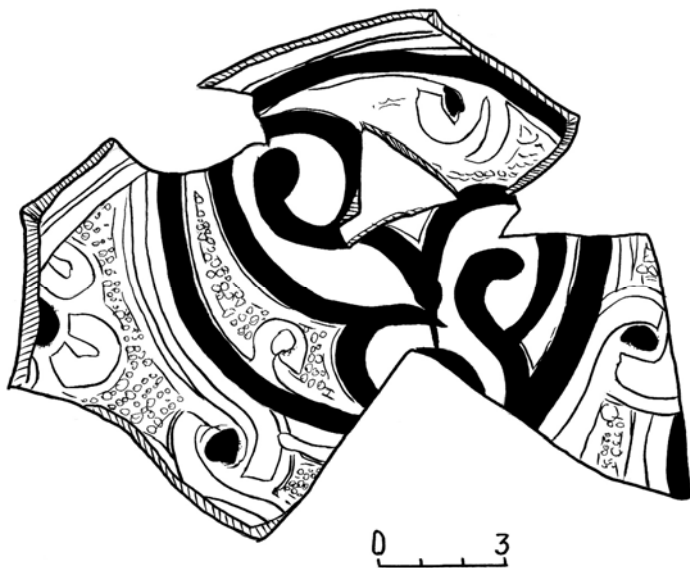
Маълумки, қадим ва ўрта асрларда жуғрофий муҳит жойлашиш тизими ва иқтисодий имкониятларга сезиларди таъсир кўрсатган. Уструшона худудини уч тарихий-жуғрофий минтақага бўлиш мумкин. Улар ўз хусусиятларига кўра, ландшафт тавсифи ва табиий иқлим шароитлари билан ажралиб туради. Бу жанубда Туркистон тоғ тизмалари сув айирғичини ўз ичига олган кенг тоғли қисми ва нисбатан тор тоғ ва сой қатламларидан конуссимон чикиндилардан шаклланган ўрта, ҳамда шимолда Мирзачўл даштларидан иборат-

Мил. авв. II-I асрлар сопол идишлар мажмуни

дир. Шимолий Уструшонани узунлик йўналишида сув ўтказиш жихатдан кучли фаркланувчи қатор сойлар кесиб ўтади. Уларнинг барчаси баландлиги қор қатламларига етмайдиган Туркистон тизмаларидан оқиб тушади. Сув захиралари кичик бўлсада, улар қишлоқ тузилишининг шаклланишида маълум аҳамиятга эга. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, суғориш тизими асосида шаҳар ва қишлоқлар пайдо бўлади, улар ёқалаб эса қадим ва ўрта аср йўллари ўтган. Натижада алоҳида мулкликлар, рустоқлар ва умуман давлатларнинг иқтисодий ва маданий асослари шаклланади. Сув манбалари ва суғориш тармоқларининг бузилиши катта таназзулга олиб келган. Оқибатда одамлар жойларини ташлаб кетадилар, савдо йўллари йўналишлари ҳам ўзгариб, минтақанинг ландшафти ҳам ўзгарган.

Сўнги даврлар Уструшона худуди билан боғлиқ антик ёзма манбалар маълумотларидан анчадан буён илмий адабиётда фойдаланиб келинмоқда (Томасчек, 1877, 57-б.; Григорьев, 1881, 34- б.; Schwartz, 1893, 53-б.; Кастанье, 1915, 48-52 бб.; Бартольд, 1965, 216-б.; Бартольд, 1927, 3-б.; Бернштам, 1951, 12-б.; Tarn, 1951, 102-б.;

Сирланган сопол идиш. XII аср

Смирнова, 1953, 189-б., Негматов, 1953, 232-234-бб.; 1957, 7-8-бб.; 51-52-бб.; Пьянков, 1982, 25-26-бб.; 1986, 74-78-бб. ва бошқалар). Марказий Осиё минтақаси тўғрисида нисбатан аниқ ва қимматли маълумотлар Искандар Зулқарнайн юришлари қатнашчилари ёхуд гувоҳлари томонидан тўпланган. Афсуски, ўша даврдаёқ ёзилган бу хотиралар бизга жуда ҳам қисқа ҳолдаги парчалар тарзида кейинги муаллифлар асарлари орқали етиб келган. Улар орасидан Полибий (милодгача III-II асрлар охири), Страбон (милодгача I аср ва милодий I аср), Помпей Трог (милодгача I аср ва милодий I аср), унинг асари Юстин (милодий II-I асрлар) маълумотларида келтирилган, Диодор Сицилийский (милодгача I аср ва милодий I аср), Катта Плиний (милодий I аср), Квинт Курций Руф (милодгача I аср ва милодий I аср), Арриан (милодий II аср), Дионисий Периегет (милодий II аср) асарларини кўрсатиш мумкин. Уструшона худудлари тарихи бўйича Квинт Курций Руф ва айниқса, Флавий Арриан асарлари ўта қимматли маълумотлар беради. Аррианнинг “Искандар Анабисиси” (“Искандар юришлари”) кейинги кўчирма бўлсада, воқеаларни замондошларининг биринчи манбалари асосида бартафсил ёзади (Соколов, 1963, 9-10-бб.). Фикрларга кўра, Арриан шубҳасиз Искандар Зулқарнайннинг Марказий Осиё ва табиийки, бўлажак Уструшона ерларига юришлари ҳақидаги ишончли маълумотлар муаллифидир (Пьянков, 1986, 73-80-бб.).

Квинт Курций Руфнинг “Искандар Зулқарнайн тарихи” асарига келсак, унда қадимги уструшанликлар ҳақида бошқа муаллифларда бўлмаган анча аниқ ва кизикарли маълумотлар бор (Пьянков, 1982, 25-26-бб.).

Афсуски, барча антик манбалар маълумотлари Искандар юришларидан кейинги Уструшона худудларида бўлган воқеа ва ходисалар тўғрисида янги маълумот бермайдилар. Узок жимликдан кейин яна Уструшона ҳақида маълумотлар илк ўрта асрларга оид Хитой манбаларида пайдо бўлади (Бей ши, Суй шу ва Тан шу). Уларда мулкликлар (Шуайдушина, Судушина, Судуишана, Сутулисена) сарҳадлари ажратилиб, қўшни вилоятларгача бўлган масофалар аниқ кўрсатилади (Бичурин, 1950, 312-313-бб.; Малявкин, 1989, 78, 256, 257-бб.; Боровкова, 1989, 56, 139-бб.).

Араб ва форс тилли тарихчи ва жуғроф олимлар IX-X асрлар мусулмон дунёси мамлакатлари ва шу жумладан Уструшона ҳақида

шундай катта ҳажмдаги тарихий-жуғрофий, сиёсий, иқтисодий, маданий ва бошқа маълумотларни йиғиб, сақлаб ва бизларгача етказдиларки, бу асарлар маълумотлари кўлами билан қадимги ва кейинги даврлар адабиётлари биргаликда ҳам улар билан тенглаша олмайдилар.

Яхлит тўпланган бу маълумотлар узук-юлуқ бўлсада, изчил тарихий манзарани бера олади. Мўғуллар истилосигача бўлган Уструшона тўғрисидаги батафсил маълумотлар араб жуғроф ва тарихчилари асарларида келтирилади. Чунончи, Ахмад ал-Котиб асарида: «... чўзилган бу муҳим мамлакатда 400 қалъа ва бир нечта йирик шаҳарлар бор» деб кўрсатилади (Қастанъе, 1915, 49-б.).

Аммо Уструшонанинг у ёки бу жиҳатлари хақида фикр билдирган кўплаб муаллифлар орасида, тарихий-жуғрофий ёки сиёсат соҳасидаги муҳим ва умуман ноёб маълумотлар келтирганлари ҳам бор. Одатда улар бу маълумотларни саёҳатлари мобайнида тўплашган ёки ишончли манбалар ва бевосита воқеа иштирокчиларидан олишган. Булар қаторига ал-Ёкубий (IX аср), Белазурий (IX аср), ал-Истахрий (X аср), Ибн Хавкал (X аср), ал-Муқаддисий (ал-Мақдисий) (X аср), “Худуд ул-Олам” асарининг номаълум муаллифи (X аср), Байхақий (XI аср), Низом ул-Мулк (XI аср), Гардизий (XI аср), ас-Сомоний (XII аср), Исфандиёр (XIII аср), Ёқут (XIII аср), Ҳамавий (XIII аср), Ибн ал-Асир (XIII аср) ва бошқалар киритилиш мумкин.

Бу ёзма манбалар барчаси биргаликда қадим ва ўрта асрлар Уструшона хақида умумий маълумот берадилар. Сўнгги йиллардаги археологик кашфиётлар маълум фактларни нафақат мазмунан тўлдирди, балки уларга қатор тарихий маълумотлар билан аниқликлар киритиб, ўлка тарихи ҳисобини Искандар юришларидан анча илгаридан бошлаш имконини берди.

УСТРУШОНА ҲУДУДИДАГИ ЭНГ ҚАДИМГИ МАДАНИЯТ ИЗЛАРИ

Уструшона давлат сифатида шакллангунга қадар узоқ ривожланиш йўлини босиб ўтган. Археологик изланишларнинг кўрсатишларича, мазкур ҳудуднинг инсон томонидан ўзлаштирилиши қадимги тош давридан бошланган. Жўнгина турар жойлар ва тош қуроллар Жиззах, Пшағор, Шаҳристон, Истаравшан (Ўра-тепа), Ховатоғ, Метк қишлоғи, Ростравут, Дахкат ва бошқа жойларда топилган (Ранов, Салтовская, 1961, 111-114 бб.; Ранов, Несмеянов, 1973, 40-45 бб.; Москаленко, 1993, 44-50-бб.; Ранов, 1968, 19-б.; Жуков, 1993, 40-50-бб.; Анбоев, 1963, 55- б.). Булар ичида энг қадимийлари мустье даврига оиддир. Мустье даврига оид Жаркўрғон манзилгоҳи инсон томонидан узоқ вақт мобайнида фойдаланилган. Ҳудуднинг инсон томонидан ўзлаштирилишининг кейинги босқичи бронза даври қабилалари билан боғлиқ бўлиб, у Тожикистон ва Ўзбекистон ҳудудларида ўрганилган (Ғуломов, 1961, 95-б.; Анбоев, 1963, 55-б.; Шишкин, 1963, 9-б.; Сверчков, 1994, 50-б.; Нейматов, 1979а, 330-б.) Шаҳристонсойнинг ўнг соҳилида Оқтанги қишлоғининг жануброғида, жойлашган Оқтанги айвони ноёб ёдгорлик ҳисобланиб, бу ерда неолит давридан бошлаб ўрта асрларгача маданий қатламлар кузатилади (Литвинский, Ранов, 1961, 30-49-бб.; Ранов, Салтовская, 1961, 108-115-бб.).

Ўрта Осиё тоғли ҳудудларида кенг тарқалган Ҳисор неолит маданиятига оид кўплаб тош қуроллар ҳам Оқтанги айвонидан топилган (Ранов, Салтовская, 1961, 114-б.). Илк бор айнан шу маданият асосида бронза даври маданияти шаклланган деган масала ўртага қўйилди.

Шаҳристон хавзасида яна бир бронза даври манзилгоҳи тўлик қазиб очилди. Табиий Чоршоҳтепанинг устки майдонида бир катта ва 20 та кичикроқ ўралар очилди. Катта ўра, афтидан, уй-турар жой вазифасини бажарган.

Уструшонада бўлса, вазият мураккаброқ. Юқорида қайд қилганимиздек, Сўғд шубҳасиз, Ахмонийлар салтанати таркибида бўлган. Аммо, “Сўғд” тушунчасининг маъноси антик манбаларда анча кенг ишлатилади ва бу ўз навбатида “Катта Сўғдиёна” атамасини пайдо бўлишига олиб келди. У эса таркибига Амударёнинг

жанубий соҳилларини кўшади (Herzfeld, 1968, p. 323; Fox, 1975, p.559; Bernard, Francfort, 1978, p.10-12). Қатор тадқиқотчилар унга қадимги Уструшона худудларини ҳам кўшиш тарафдоридирлар (Там, 1984, p. 102-105; 118-123; Holt, 1994, p. 53-54 ва бошқалар). Бу тахмин тарафдорлари етарли. Кўпчилик антик манбаларда Сўғдиёна Окс (Амударё) ва Яксарт (Сирдарё) оралигидаги мамлакатни тушунилади, шундан келиб чиқадиган бўлсак, Уструшона ҳам Сўғднинг бир қисми

Сайхонсой. Жез даврининг қоятош суратлари

бўлиши мумкин. Аммо бу маълумотларга таянган И.В. Пьянков фикрича, Уструшона Сўғднинг бир қисми бўлган ёки йўқлигини аниқлаш мумкин эмас, зеро бу манбаларда “ҳар иккала фикр тарафдорларини топиш мумкин” (Пьянков, 1982, 25-б.).

Уструшонанинг Ахмонийларга тобе бўлганлиги тўғрисида муҳим маълумотлардан бири антик аъёналарга кўра, бу ерда, буюк Кир томонидан қурилган Киропол (Кирэсхата) шаҳрининг талқин қилинишидир (Негматов, 1953, 232-б.). Аммо сўнгги вақтларда тадқиқотчилар, бу шаҳар номи Куркат бўлиб, греклар эса, уни шунчаки, *Александрия Эсхата*га мос “Кир Эсхата” деб атаганлар деб тақлиф қилмоқдалар (Литвинский, 1976, 51-б.) ва табиийки, масала

Устрошонанинг қадимги ва антик давр ёдгорликлари

очиқ қолдирилади. Сўнгги пайтларда Ўратепа шаҳри номини Истаравшанага ўзгартирилиши муносабати билан бошқа таклифлар ҳам айтилмоқда. Чунончи Д. Довудий фикрича, шаҳар номи сўғдларнинг Қуру қабиласи номидан олинган бўлса, уни Ахмонийлар шаҳри деб қараш мумкин эмас (Довудий, 2002, 113-114-бб.).

Назаримизда, бошқа омадсиз тахминларга кўра, шаҳар Искандарнинг сўғдларга қарши юришларидан кейин, унга ҳамма билган ҳурмат юзасидан шундай деб номланган (Якубов, 2002, 95-б.).

Одатда бу ҳолларда, археология манбалари ҳал қилувчи бўладилар. Бу масалага қайтишдан олдин, антик ёзма манбалар асосида Уструшона қадимги тарихи зарварақларини ёритишга уриниб кўрамиз.

Юнонлар Сўғд пойтахти Мароқанд (Самарқанд) шаҳрини осонгина эгаллаб, унинг атроф қишлоқларини вайрон қиладилар, маҳаллий Уструшона қабилаларининг қақшатқич зарбаларини енгиб Танаисга (Сирдарёга) чиқадиладар. Сирдарё атроф шаҳарлари аҳли ҳам, Искандар Молгузар тоғларида Уструшонага юришлари чоғида “ёввойилар” қаршиликларини шафқатсиз бостирганлигини кўриб, мумкин, жангсиз таслим бўладилар. Бу ерда босқинчиларга ким қаршилик кўрсатди? Эҳтимол, булар Сирдарё ҳавзаси шаҳарларида яшовчи маҳаллий қабилалар иттифоқидан иборат Як-

Хонтепа. Мил. авв. V-IV асрлар сопол идиши

сарторти (Сирдарё орти) саклари бўлишган. Улар орасида Марақанда атрофларидаги Искандар вахшийликларидан қочган сўғдийлар ҳам кам бўлмаган. Искандар ва унинг қўшини Марақандада дам олаётганда “ёввойилар” уларни кутиб олишга яхши тайёрланган бўлсаларда, аммо кучли душманга қарши ҳеч нарса қила олмадилар.

Искандар ҳаракатларининг давомини Арриан шундай тасвирлайди. Искандар Танаис (Сирдарё) дарёси бўйида шаҳар қуриб, унга ўз номини беришга қарор қилди. Бу жой унга шаҳар қуриш учун қулай кўринди ва у келажақда юксалиб скиф ҳужумларидан кучли муҳофаза қилиниб, дарё ортидаги ёввойиларга қарши мустаҳкам қалқон бўлади. Шаҳарнинг катта бўлишини, кўчиб келувчи ва Искандарга хайрихоҳларнинг кўплиги ҳам кўрсатар эди. Рим тарихчиси Помпей Трог (милодгача I ва милодий I асрлар) маълумоти ва уни етказган римлик бошқа тарихчи Юстин (милодгача III-II асрлар) фикрича, Чекка Александрия шаҳар деворларини 17 кунда қуриб битказиб, “Кир томондан асос солинган уч шаҳардан аҳолини кўчириб келтирдилар”. Курцийнинг маълумотига кўра, “истехкомлар қурилгандан сўнг, шаҳарда уйлар қад кўтарди... Янги шаҳарда Искандар хўжайинларидан сотиб олган асирлар жойлаш-

тирилди. Уларнинг авлодлари узоқ вақт Искандарни ўз ёдларида сақлаб, ҳозир ҳам (яъни Курцийнинг асари яратилиш давригача миллодгача I аср охирлари ва милодий I аср ўрталаригача) унутмаганлар. “Хўжайинлар” деб бу ерда, мумкин, Искандар жангчилари назарга тутилган, улар қишлоқларни талаш чоғида маҳаллий аҳолини асирга олишган. Булардан ташқари шаҳарда итоат қилмаган ёлланма жангчилари ва урушга яроқсиз юнонлар қоладилар. Мана шу икки табақа аҳоли Искандар ўлиmidан кўзғолон кўтаришади.

Тарихий манбаларда кўрсатилган Искандарнинг қароргоҳи ва унинг ўрнига қурилган шаҳар қаерда жойлашган бўлиши мумкин? Кўпчилик тадқиқотчилар уни ҳозирги Хўжанд ўрнида жойлаштиришга қарши эмаслар. Бор манбаларни умумлаштирган Н.Н. Негматов бу ғояни қувватлайди (Негматов, 1980, 270-280-бб.). Шунда Археологик мнбалар тасдиқлашича, Искандар шаҳарни бутунлай бўш, тасодифий жойда қурмаган. Бу ерда юнонлар босқинига қадар манзилгоҳ бўлиб, халқ жойнинг қулайлигини билган. Бу ерда Сир-

Хонтёпа. Мил. авв. VI-V асрларга оид сополлар

дарёнинг чап ирмоғи Хожабақирғонсой деҳқончилик учун қулай шароит яратиб, дарё оқими шаҳар мудофаасига хизмат қилар эди. Яна бу ер қулай дарё кечуви бўлиб, халқаро йўллар туташар эди (Негматов, 1986, 4-7-бб.). Буни Искандарнинг ўта тажрибали амалиётчилари тезда сезишди. Курций маълумотлари бўйича, айнан шунинг учун ҳам, шоҳ “бўйсундирилган худудларни ушлаб туриш ва янада ичкарироқ ҳаракатларда фойдаланиш мақсадида Танаис бўйида шаҳар-қалъа барпо этишга қарор қилди (Курций, VIII, 13).

Фақат бир масала ҳақиқатдан ҳам Искандар шунча қисқа вақт ичида (17-20 кун) узоқ вақт турган, мустаҳкам мудофаа тизимига эга бўлган шаҳар қура олдимиз ёки илгари бўлган шаҳарни янгилаб тўғрилаб қўя қолдимиз? Курцийдан сўнг ҳам баъзи олимлар ёзма манбалар маълумотларига асосланиб, бу шаҳарни мустаҳкам қалъа ёки истехком деб ҳисоблайдилар (Григорьев, 1881, 36-б.; Тревер, 1947, 116-б.). Ф.В. Шварцнинг фикрича “шаҳар” девори ва турар жойлари лайдан қурилган (Schwartz, 1906, p. 62-63).

Афсуски, Искандарнинг Танаис томон ҳаракатлари чоғида Уст-рушона шаҳарларини забт этилиши тўғрисида ҳеч нарса айтилмаган. Фақат баъзиларигина, кўтарилган исённи бостириш муносабати билан эслатилади. Улар қаторига, табиийки, Хўжанд манзилгоҳи киритилмайди, чунки унда босқинчиларнинг асосий кучлари жойлаштирилган эди. Тожик ҳамкасбларимиз ўтказган археологик қазималар натижаларига кўра, Искандар ўз даври учун атрофи деворлар ва хандак билан ўралган йирик (майdonи 20 га), ажратилган арки аълоси (1 га) бўлган шаҳарни босиб олади. Агар шундай бўлса, биз иккинчи тахминни, яъни юнонлар аввалдан мустаҳкам мудофаа тизимига эга бўлган шаҳарни босиб олиб, уни қайта мустаҳкамлаб, ўз тасвурлари бўйича тиклаганлар (Негматов, 1980, 279-280-бб.; Беляева, 1978, 41-49-бб.; Билалов, Беляева, 1980, 282-294-бб.).

Шундай қилиб, Искандар асос солган шаҳарлар, аввало, турли ҳолат ва тизимларда истехкомлар сифатида хизмат қилган ахмонийлар қўшинлари манзилгоҳлари ўрнида қурилган деган тахминлар Александрия Эсхата (Чекка Александрия)га ҳам алоқадор (Фрай, 1982, 184-б.).

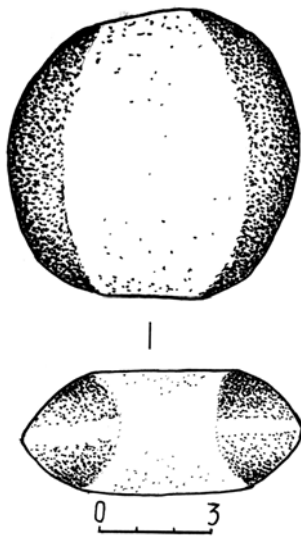
Искандар шаҳар қуриш ва дарё ортидаги саклар (яксарт орти саклари) ишлари билан шуғулланаётганда, қақшатқич зарбалардан

сўнг маҳаллий қабилалар ўзларига келиб, босқинчиларга қарши ашаддий қаршилик кўрсатишга уриндилар. Уструшоналикларнинг юнонларга қарши курашда қўл келган анъанавий бўйсунмаслик ва озодликка интилиши, сўнгроқ уларнинг араблар юришига қарши курашида ҳам кўринади. Уструшона ва қўшни тоғли Хуттал вилояти араблар томонидан энг кейин босиб олинганлиги ва уларнинг ҳаммадан кейин ҳам қадимий анъаналарни сақлаганликлари тасодиф эмас.

“Дарёга қўшни яшаётган “ёввойилар” шаҳарларда турган юнон бўлинмаларини босиб олиб кириб ташладилар ва бу шаҳарларни янада мустаҳкамлай бошладилар. Бу кўзғолонда кўпгина суғдийлар ҳам қатнашдилар...”. Кўриниб турибдики, юнонлар тарихи бўйича етук муаллиф Арриан дарё бўйидаги “ёввойиларни” суғдийлардан ажратади (Арриан, IV, 1, 4).

Кўзғолон ҳақида хабар топган Искандар зудлик билан вазиятни баҳолаб, бир неча кун давомида уни бостириш ҳақида қарор қабул қилди. У ўзининг ниҳоятда тажрибали ва содик саркардаси Кратерни “вахшийларнинг” энг катта шаҳри Кирополга юборди. Аррианинг маълумотига кўра, “Кратерга шаҳар яқинида қароргоҳ қилиб, унинг атрофини кавлаб чим девор билан ўраб керакли миқдорда тош отар қурилмалар йиғиш буюрилган: шаҳар аҳли Кратерга билан уруш тўғрисидаги ташвишлар оғушида қолиб, бошқа шаҳарларга ёрдам беришни ҳам ўйламасинлар (Арриан, IV, 2,2). Искандарнинг ўзи эса қароргоҳ яқинидаги Ғоз шаҳри томон йўл олди.

Манбаларнинг кўрсатишларича, Искандар ниҳоятда шафқатсиз эди. У “ёввойилар” билан биринчи тўқнашувни, биқинидан қаттиқ яраланган пайтидан яхши эслар эди. Мустаҳкам бўлмаган

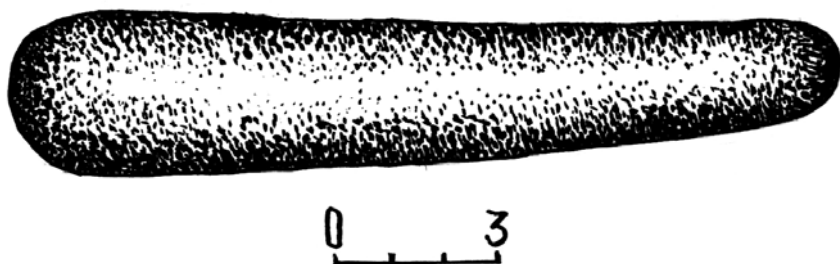
Эски Ховос. Ёрғучок.
Мил. авв. II-I асрлар

шаҳарлардаги уструсоналикларнинг қайсарона бўйсунмасликлари уни янада ғашига тегиб, ғазаблантирар эди. Бутун йиғилган қаҳр-ғазабни биринчи бўлиб ғазналиклар татиб кўрдилар. Шаҳар бирдан олинди. Пиёда аскарлар яқинлашиб борганларида палахмончилар, камонбозлар, найзабозлар девордан жангчиларни кулатар, уларга қарши найзалар машиналардан ҳам отилар эди. Тезда дўлдай ёғилган камон ўқлари қўриқчиларни девордан кулатарди (Арриан, 4.2.3). Искандар буйруғи билан шаҳар талон-тарож қилиниб, вайронага айлантириди. Барча эркаклар ўлдирилди, аёллар ва болаларни жангчилар ўзларига олдилар. Бошқа шаҳарлар такдирлари ҳам шундай бўлди. Бу жазо чоралари билан Искандар бошқа қабилаларни кўрkitмоқчи бўлди. Ўрта Осиёдаги бу воқеалар гувоҳи Лаганинг ўғли Птоломей маълумотларига кўра, бир шаҳар аҳли жангсиз таслим бўлишига қарамай, Искандар уларни аскарларига бўлиб беради ва уларни занжир-банд қилиб, ўзи мамлакатдан чиқиб кетгунча озод қилмасликларини буюради (Арриан, IV, 3, 5).

Икки кун давомида Искандар беш шаҳарни босиб олиб, аҳолисини қул қилади ва “сўғдийларнинг тоғ шаҳри Кирэсхатага (Птоломей, IV. 12) кириб келди. Шаҳар ўта мустаҳкам эди ва Искандар саркардалари уни олишга қанчалик тайёргарлик кўрсаларда, бирданига ололмадилар. Шавқатсиз жанглар давомида икки томондан ҳам кўп жангчилар ҳалок бўлдилар. Искандар бу гал ҳам азият кўрди. У боши ва бўйнига тош тегиб, қаттик жароҳат олди. Жароҳат шунчалик оғир эдики, оқибатда у ҳушини йўқотади. Аммо бу юнонларни кучли ҳужумларини тўхтата олмади. Курцийнинг рамзий тасвирича, Искандар “жароҳати тузалишини ҳам кутмай, ўта шавқатсизлик билан қамални янада кучайтирди. Таги қазиб бузилган девордаги кенг йўлакдан

Эски Ховос. Ёргугок. Мил. авв.
II-I асрлар

Эски Ховос. Келисопи. Мил авв. II-I асрлар

шаҳарга кириб, уни эгаллади ва бузиб ташлашни буюрди” (Курций, VII. 23).

Квинт Курций Руф бизга қадимги Уструшона қабилаларидан бири номи мамакенлар эканлигини етказди. Тўғриси, мамакенлар ўзларининг асосий шаҳарлари Кирополни ҳимоя қиладиларми ёки бу бошқа бир шаҳар бўлганми, матн унча тушунарли эмас. Кучли мамакенлар қабиласи, ўта фахрли ва ишончли бўлган қамални синаяб кўришга қарор қиладилар. Уларнинг қаршиликларини синдириш учун шоҳ яна 50 суворий юборди ва таслим бўлганларга хайрхоҳлик, қаршилик қилганларга шафқатсиз бўлишни ҳамда енгилганларга қаттиқ қўл бўлишни буюрди. Улар шоҳ ваъдалари ва қудратига ишонишларини айтиб, суворийларга саройдан узокрок, истехкомдан ташқарида жойлашишни таклиф этадилар: сўнгра уларни шоҳона меҳмон қиладилар, тунда эса хужум қилиб, кириб ташлайдилар. Искандар бундан табиийки қаттиқ норози бўлади ва шаҳарни шаҳарни шундай мустаҳкам девор билан ўраб оладики, уни қамал билан олиш амалда мумкин эмас эди. Аввал бу Кир томонидан асос солинган шаҳарга шоҳ раҳм қилмоқчи бўлади... Аммо шаҳарликларнинг қайсарлиги ғазабини келтирди. Шунинг учун ҳам шаҳарни олиб, талон – тарош қилиб йўқотишни буюрди... Тарихда ҳеч бир шаҳар бундай қамалга учрамаган”.

Бу матнни синчиклаб текшириш шуни кўрсатадики, бу ерда сўз бошқа бирор бир шаҳар ҳақида эмас, айнан Киропол шаҳри ҳақида боради (История Узбекистана в источниках, 1984, 125-б., изоҳга

қаранг) мемакенлар эса, Уструшонанинг босқинчиларга қарши қурашига бошчилик қилган катта қабиласи бўлган. Таъкидлаш жоизки, Курций бу матнда мамакенлар ўлкасини сўғдий ерларидан ажратиб, биринчиси аҳолисини “қудратли мемакенлар халқи” деб атайдди (Курций, VII. 6.17-23). И.В. Пьянковнинг таъкидлашича, “бу уруғ номи билан бутун бир шаҳар халқи тушунилмайди”. Эҳтимол, бу ерда Киропол уларнинг марказий шаҳри бўлганлиги учун мамакенлар эслатилади. Бу ўринда бутун вилоят номи назарда тутилишини метасени (эҳтимол сўнгги Уструшонанинг аввалги номи) сўзи гувоҳлик беради (Пьянков, 1982, 26-б.). Милодгача 323 йилнинг ёзида Искандар оламдан ўтади. Унинг ўлими нафақат ҳарбий саркардалар ўртасида ҳокимият талашишга олиб келди (Шахермайр, 1984, 349-355 бб.), балки қарамликдаги қабила ва халқлар, шу жумладан Яксарторти саклари ва Уструшонанинг “ёввойилари” ўртасида ҳам озодлик ҳаракатлари бошланди.

Манбаларда Селевк ҳали шаркий сатрапликларда ҳокимиятни тўлиқ қўлига олмаган «шоҳликлар ораси» даврида баъзи шаҳарлар «ёввойилар» томонидан вайрон қилинганлиги тўғрисида ишоралар бор эди. Эҳтимол, бу ўринда “ёввойилар” деб Искандар юришлари даврида Яксарт (Сирдарё) нинг ўрта оқимидан шимолдаги худудларни эгаллаган кўчманчи дай ёки даҳ қибалалари тушунилган (Пьянков, 1986, 76-б.). Улар милодгача IV-III асрларда юзага келган вазиятдан фойдаланиб, дарёнинг чап қирғоғига ўтиб, Чекка Искандария ва Уструшонанинг бошқа «шаҳарларини» таладилар. Эҳтимол улар орасида сарматлар гуруҳидаги қибалалар ҳам бўлиб, буни Хонтепанинг юқори қатламларида топилган дашт хилдаги сополлар кўрсатиб турибди (Грицина, 1990, 11-б.). Искандар қўшинлари орасидаги кўзғолонлар ҳам шу воқеалар билан боғлиқ бўлган ғалаёнлар шу воқеалар билан боғлиқ бўлиб, ўшанда 20 минг юнон аскарлари ўз ватанлари, узоқ Элладага қайтмоқчи бўлишган (Кошеленко, 1979, 181-184-бб.; Пьянков, 1986, 77-б.). Булар барчаси янги Селевкийлар салтанати ҳукмдорларини ташвишлантирарди.

Бу ерда биз Селевкийлар давлатининг тарихига қисқагина саёҳат қиламиз, чунки бизнинг мавзуимиз айнан уларнинг биринчи ҳукмдори, аниқроғи унинг саркардаларидан бири Яксарт (Сирдарё) га юриши Уструшона орқали ўтган. Афсуски, бу оддийгина воқеа манбаларда анча бўш ёритилган.

Искандарларнинг ғайратли саркардаларидан бири Селевк ўз ракобатчиларини енгиб, 312 йилда Вавилонга киради, бу янги селевкийлар даврини бошланиши эди. Унга Вавилон ва Эронда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун 10 йилдан кўпроқ вақт керак бўлди (Бикерман, 1985). Унинг ҳаракатлари шу қадар ишончли эдики, Шарқ эллиниклари, ўзларига ноқулай бўлса ҳам Селевкийлар хонадонига ўз садоқатларини билдирдилар. Селевкийлар салтанатининг ҳақиқий маркази Суриянинг ғарбий қисми ва Кичик Осиё эди. Аммо 306-йилда Селевк аввал, бактрияликларни бўйсундириб, ғарбий Ҳиндистондаги Маурилар давлати ҳукмдори Чандргупта билан тинчлик шартномаси тузиб натижада қўшинлари сафини жангавор филлар билан тўлдирди. Фақатгина милодгача 305-304-йиллардан ўзини подшоҳ деб эълон қилиб, буюк салтанатга асос солади (Фрай, 1982, 185-186-бб.).

Селевк бутун аввал Искандар босиб олган асосий ҳудудлар кирган салтанатини, иккига бўлди: пойтахти Орнонтдаги (Сурия) Антиохия шаҳри бўлган ниҳоятда муҳим ғарбий қисмини ўз бошқаруви ва Ефрат дарёсидан шарқдаги ҳудудларни Тигр дарёсидаги пойтахти Селевекия билан ўғли Антиохга (милодгача 280-261 йиллар) берди. Антиох ўта қобилиятли ва омадли ҳукмдор бўлиб чиқди. Бунга эса кўп жиҳатдан Антиохнинг онаси Апама

Эски Ховос. Тош ясалган буюмлар. III-IV асрлар

Спитаменнинг қизи эканлиги ва унинг учун Ўрта Осиё узоқ авлодлари юрти эканлиги ҳам сабаб бўлган. Селевкийлар давлатининг янада мустаққамланиши ҳам Антиох номи билан боғлиқ. У нафақат “Ўт ва қилич” орқали ҳаракат қилар, яна у Ўрта Осиёда кўплаб шаҳарларни тиклади ва янгиларини курди. У курган маҳобатли иншоотлардан бири Марв воҳвсини ўраб олган мустаққам ва узун девор кўчманчилар ҳаракатини ушлаб турган. Антиох номи билан яна Бактрия тарихида муҳим бир воқеа: олтин статерлар, нуқра тетрадрахма, драхма, яримдрахма ва обол тангаларини зарб қилиниши бўлди (Зеймаль, 1983, 73-б.; Ртвеладзе, 1987, 29-30-бб.).

Бизни қизиқтирадиган асосий воқеа Демадаминг Милетскийнинг Селевкийлар давлатининг чекаси, узоқ Яксартга юришига қайтайлик. Демодаманг юришларини ўзи тасвирлайди (Пьянков, 1968, 12-13-бб.). Мана Пилиний қайта ишлаган Солин маълумотларида нималар ёзилган: “бактрияликлар дарёни Лаксат (Яксарт), скифлар Силис ва Искандар жангчилари эса Танаид деб аташган. Аммо ўта ишончли муаллиф, Селевк ва Антиох саркардаси Демодан дарёдан ўтиб, барча маълумотларни инкор қилади ва бу Танаид эмас, балки бошқа дарё эканлигини кўрсатади. Бу ерлардан форсийлар ва скифлар чегараси ўтади» (История Узбекистана в источниках, 1984, 185-б.). Афсуски, унинг асари бизгача етиб келмаган ва маълумотларни бизга римлик энциклопедист олим Плиния (милодий I аср) ўта қисқа ҳолатда етказди. Бизда фактлардан кўра таклифлар кўпроқ.

Аристиднинг ўғли Демодамантнинг ўзи тўғрисида маълумотлар кам. У машҳур лашкарбоши, унинг келиб чиқиши Кичик Осиёнинг Милет шаҳридан бўлганлигини, “нисби” кўрсатиб турибди. Бу юришни қачон ва ким ташаббуси билан уюштирилганлиги ҳам номаълум. Бир ривоятга кўра, юриш милодгача 308 йиллар атрофида, яъни Селевкнинг Вавилонга чиқишидан бир неча йилдан сўнг ва расман шоҳ мақомини олгунига қадар амалга оширилган.

Бошқа кенгроқ тарқалган ривоятга кўра, юриш милодгача 293 ва 256 йиллар оралиғида амалга оширилган. Агар ҳокимят тўлиқ Антиох қўлига ўтган сўнгги, яъни 281 йилдан кейинги сана қабул қилинса, Демодамант Антиохнинг стратеги бўлган ва шундан юриш ташаббускори айнан бу шоҳ бўлган. 261 йилдан кейинги саналар бизни Селевкийларнинг бу тадбирлар ҳақиқатдан узоқроқ, Антиох-

нинг ўғли - Антиох II (милодгача 261-246-йиллар) ҳукмронлик даврига тўғри келади. Бу Трансоксианага нисбатан амалга оширилган ягона тадбир бўлмай, манбаларда икки, ҳатто, бир неча марта йўқотилган иктисодий ва стратегик муҳим ҳудудларни қайтаришга уринишлар бўлганлиги айтилади (Ғуе, 1963, р. 139-141). М.И. Филанович фикрича, Демодамантнинг юриш даври милодгача III аср ўрталарига тўғри келади (Филанович, 1990, 102-б.). Аксинча В.П. Яйленко, бу юришни милодгача IV аср охирларида амалга оширилган, чунки милодгача III асрдаги сиёсий вазият Селевкийларга бу тадбирни амалга оширишга имкон бермайди деб ҳисоблайди (Яйленко, 1989, 68-б.).

Юриш йўналиши бизга маълум эмас, ҳар қалай у Искндар Зулқарнайн изидан бориб, унинг ҳаракатларини такрорлаган. Табиийки, қадим Уструшона қишлоқларидан бири Ховос ҳам унинг йўлида жойлашган. Агар юқорида айтганимиздек, Искандарга маҳаллий Уструшона “ёввойилари” билан урушишга тўғри келган бўлса, Демодамант биринчи навбатда бу ўлкани тўлдирган кўчманчиларга дуч келар эди. Унинг ҳаракатлари муваффақиятли чиқиб, кўчманчиларни Яксартнинг ўнг қирғиғига сиқиб чиқарди. Озод қилинган шаҳарлар орасида, мумкин, Яксарт орти Антиохияси ҳам бўлиб, у ерда Демодамант Апполонга бағишлаб ибододхона қурган. Яксарт орти Антиохияси шаҳри Тошкент вилоятининг Окқўрғон туманидаги Канка харобалари ўрнида талкин қилинади (Буряков, 1982, 106-б.).

Чекка Искандария (Александрия Эсхата) нинг тикланиши ҳам Демодамант номи билан боғлиқ (Пьянков, 1986, 76-б.). Анъаналар кўра, қайта тикланган шаҳарда яна селевкийлар аскарларининг салмоқли қисми қолдирилади.

Шундай қилиб, Селевкийлар узоқ Уструшонава унинг қўшни ҳудудларида ўз ҳуқуқларини тиклашди. Албатта, бундай тадбирлар кўчманчиларнинг табора кучайиб бораётган ҳужумини тўхтата олмас эди. Шунинг учун ҳам Антиох бу ҳужумлардан сақланиш учун узоқ жануб, Марв воҳасида мудофаа деворлари қурдиришга мажбур бўлди (Ғафуров, 1972, 101-б.).

Қадим Уструшона шаҳар ва қишлоқлари, жумладан Ховос қачон ва қимлар томонидан қурилган?

Анчадан бери уларни маҳаллий сак қабила гуруҳлари томонидан

милодгача VI асрда қурилган деган тахмин мавжуд. Кўчманчи қабилаларнинг ўтрокликка ўтишининг мураккаб жараёнига сўғдийлар муайян ўрин тутадилар. Бу Ўрта Осиё тарихининг эрон Ахмонийлар салтанати таркибига кирган даври эди. Антик манбаларнинг кўрсатишича, энг машҳур Эрон шохларидан бири Кир II (милодгача 558-530-йиллар) Яксартнинг чап қирғоғида еттита чегара қалъаларини қуради ва улар вақт ўтиши билан катта манзилгоҳларга айланиб кетади (Негматов, 1953, 232-б.). Улардан бири, унга асос солган шох шарафига Киропол (Чекка Кир) деб номланиб, Трансоксианага машҳур бўлади. Бунинг шундай бўлган ёки йўқлигини мавжуд манбалар билан кўрсатиб бериш қийин.

Юқорида таъкидланганидек, бу шаҳар номини юнонларнинг ўзлари одатларига кўра ўзгартириб, асосини ташкил этган “Куру” ёки “Куруш” сўзлари ҳозирги Куркат қишлоғи ёки Сирдарёнинг ирмоғи номи Қуршобдан олинган бўлиши эҳтимолдан холи эмас (Литвинский, 1976, 51-б.; Пьянков, 1994, 56-б.).

Офтоба. XIX аср

Энди Уструшонаннинг археологик харитаси қадимий ва антик ёдгорликлар шодаси билан тўлганда кўплаб саволлар ўз-ўзидан жавобини топсада, яна янгилари пайдо бўлади, уларга жавоб ҳали олдинда. Эндиликда номлари манбаларда келтирилган шаҳарлар, биринчи навбатда Киропол ва Ғоз ўрнини аниқлаш энгил бўлса керак? Киропол қачонлардан бери Ўратепадаги Муғтепа харобалари ўрнида талқин қилинади. Ҳақиқатдан ҳам, Ўратепада бўлган киши, қишлоқдан оқиб ўтаётган тоғ дарёси ўзанидан 65 метр юқорида ястаниб ётган қадимий шаҳар харобаларини тасавур қилади. Тўғри, харобалар майдони (6 га атрофида) катта эмас

(Негматов, Беляева, 1983, 76-б.). Аммо бу ерда Курций Руф ва Флавий Арриан маълумотлари бўйича жасур ҳимоячилари билан Арк бемалол жойлашиши мумкин. Бу тахмин дастлабги қазишмаларда очилган милодгача IV-II асрлар қатламлари билан тасдиғини топгандай бўлди (Ранов, Салтовская, 1961, 122-б.). Бироқ кейинги изланишлар унчалик ишонарли бўлмади. Биринчидан энг пастки, яъни харобаларнинг энг қадимги қатламларида шаҳарлар қурилишининг излари ва истехкомларнинг яққол излари аниқланмади. Иккинчидан, қазишма муаллифлари олинган маълумотларни унчалик қадимги даврга боғлай олмадилар (Рахимов, 1989, 5-6-бб.; уни ўзи, 2002, 103-б.), ўз-ўзидан Муғтепа харобалари ўрнида шаҳар Искандар юришларидан кейин пайдо бўлган деган хулоса келиб чиқади.

Мутахассисларнинг синчков нигоҳлари Сават ва Ўратепадан бир хил масофада жойлашган Куркат қишлоғи ва Нуртепа харобаларига қаратилган эди. Куркат ўз номида Уструшонанинг бош шаҳрининг қадимги номи Кирэхсата асосини сақлаб қолган. Ундан ташқари унинг ёнида қадимги материаллар топилган икки хароба Ширин ва Чигмайтепа жойлашган (Беляева, 1990, 83-б.).

Нуртепа харобаларида кўп йиллар мобайнида олиб борилган археологик қазишмалар қадим уструшонликлар моддий маданияти тўғрисида анча тўла тасаввур беради. Ундан ташқари бу ерда шаҳарсозликнинг қатор белгилари, шу жумладан истехком қолдиқлари топилган. Шаҳар харобаларининг майдони ҳам салмоқли 18 га (Негматов, Беляева, Мирбобоев, 1982, 310-331-бб.). Киропол шаҳрининг Нуртепа харобалари ўрнида талқин қилиниши илмий адабиётда анчадан буён қўлланмоқда (Ҳасанов, 1998, 45-б.). Тўғри, унинг тарҳи жой рельефига мос бўлиб, қадим Хўжанднинг тузилишидан фарқ қилади (Негматов, 1986, 7-б.).

Юкорида кўрсатилган ҳар учала ёдгорликлар ҳам афсонавий Киропол харобаларига тўғри келиши мумкин. Улардан қайси бирини Киропол деб тан оламиз? Қадим Уструшона ёдгорликлари жойлаштирилган харита орқали Искандар қўшинлари “ёввойилар” кўзғолонларини бостириш ҳаракати йўналишига назар соламиз.

Танаис - Яксарт (Сирдарё)га қўшни яшаган “ёввойилар” исёни ҳақидаги хабарни эшитган Искандар ўз қароргоҳи яқинидаги Ғоз шаҳри томон йўналди. Анчадан буён мутахассислар Ғозни Нов

қишлоғи яқинида деб талқин қиладилар (Бартольд, 1027, 3-б.; Лившиц, 1969, 54-б.; Шифман, 1988, 141-б.). Бу тахминга асос бўлиб, шу қишлоқда ва ундан жануброқдаги Қалахона харобларидан қадим Уструшона даврига оид манбалар топилган (Беляева, 1990, 78-б.; Грицина, 1992, 16-б.). Сўнгра Арриан маълумотлари бўйича, Ҳозга етмасдан юнон кўшинлари иккига бўлиниб, бири Искандарнинг ўзи билан Ҳозга, иккинчиси Кратер бошчилигида бевосита Кирополга йўналди. Бу тадбирнинг бир сабаби Кратер вазифаси исёнчиларнинг асосий шахри қуршаб олиш ва шу билан бошқа шаҳарларга ёрдамлашиш имконини тўсиш эди (Арриан, IV, 2, 2). Бошқа сабаби эса, қолган исён чиққан шаҳарлар Киропол йўлидан четроқ жойлашганлари эди (Буряков, Грицина, 1982, 41-45-бб.). Кўшинлар ҳаракатининг бу икки йўналиши қадим Уструшона ёд-горликлари харитасида яхши кузатилади: улардан бири Нуртепа, Хонтепа ва Ховос томонга бўлса, иккинчиси эса Уструшона (Ўратепа) ва Оқтангига йўналган (Грицина, 1992, 18-б., 7 расм; 2000, 100 саҳифадаги харита). Уларнинг қай бири қайси йўналиш билан ҳаракат қилганлари, Кирополнинг қаерда Нуртепа харобалари ўрнида ёки Ўратепадаги Муғтепа харобаларида жойлаштирилишига боғлиқ.

Ёзма манбалар маълумотлари бўйича Искандар ва унинг саркардалари амалда анъанавий кўрсатилган етти шаҳарлардан анча кўп шаҳарларни босиб олишган. Балки бу етти шаҳар ёки қалъалар энг бақувват ва мустаҳкамлари бўлиб, душман хавфи арафасида «ёввойилар» шу жойларга яшринишган. Бу ҳол Арриан маълумотларида тасдиқланади: “Айтишларича “ёввойилар” атрофдан бу етти шаҳарга қочиб келар эдилар” (Арриан, IV, 2, 1). Бу унча катта бўлмаган қишлоқлар жумласига етти шаҳардан ташқари, Саганактепа ва Саганактепа I харобалари ҳам киритилиши мумкин (Грицина, 1990, 12-б.).

Нуртепа харобаларига келсак, унинг ўрнига бирданига икки шаҳарни жойлаштирадилар: бири Киропол, кейингиси манбаларда маълум бўлмаган Хваток эди. Бошқача айтганда, етти шаҳардан яна бири номини тиклашга уринишдир. “Ховотак” сўзининг ўзи “қуёш этаги” ёки “худойи” деб ҳозирги Нуртепа харобалари жойлашган Ховотоғ маскани номидан олинган деб кўрсатилади (Негматов, Беляева, 1986, 182-б.). Эски Ховос харобалари, бевосита, Нуртепа

якинида, бир дарё соҳилида жойлашиб, табиийки, унинг тарихи эски Ховос тарихи билан мустаҳкам боғлиқдир. Шунинг учун ҳам биз бу ёдгорликка шунчалик эътибор берамиз. Нуртепа шаҳар харобалари, Сават ва эски Ховос харобаларидаги қазилмалар натижасида мазкур минтақа учун ўзига хос ривожланган маданият аниқланмоқда. Нуртепа харобалари мустаҳкам муҳофаа тизимига эга бўлган маҳобатли арки аълоси бўлган. Шаҳар ичидаги уй-жойлар оддий ярим ертўлалардан иборат бўлиб, уларда тўғри тўртбурчак ва квадрат шаклидаги ғишлардан ер устида қурилган уй-жойлар билан уйғунлигини кузатиш мумкин (Негматов, Беляева, Мирбобоев, 1982, 91-107-бб.; Беляева, 1991, 22-28-бб.). Шунча ўхшаш манзарани Сават якинидаги қишлоқ харобаларида ҳам учратамиз (Грицина, 1990, 19-21-бб.). Бу жиддий шубҳаларга пайдо бўлишига олиб келди: Нуртепа харобаларидек манзилгоҳларни шаҳар деб аташ мумкинми? (Зеймаль, 1987, 153-б.). Ҳақиқатдан ҳам бунга қандай тушунтириш мумкин? Кучли мулкӣ табақаланишми ёки ўтроқлашадиган кўчманчи ва ярим кўчманчи қабилаларнинг анъанавий ҳаёт тарзи? Юқорида айтилганидек, сак қабилалари турар жойлари ертўлалардан иборат бўлган-ку.

Бу ерда яна бир қизиқарли манзарани эслаш мумкин: Ертула ва яримтўлалар ҳатто шимолий Қораденгиз соҳилидаги юнон шаҳарларида ҳам маълум бўлиб, улар юнон мустамлақачилигининг илк босқичларида қўлланилган. Ақидаларга кўра, уни юнонларнинг ўзлари қўллшган бўлса, эътиборга моликлиги бизнинг назаримизда, эса маҳаллий қабилалар ўзларининг анъаналари бўйича қуришган. Қадим Уструшона қишлоқ харобаларида ярим ертўлаларни деҳқон ёки шаҳарлик бўлишни “истаб” янги келган кўчманчилар қуришган бўлишлари ҳам мумкин. Хонтепада очилган ярим ертўла эътиборга молик бўлиб, унинг кичик (210x112, чуқурлиги 106 см) ҳажми одатдаги турар жой қаторига киритишга имкон бермайди. Ертўла тагига сомон буйра тўшалиши ва ундан япалоқ шаклдаги икки томонидан чўкич билан безакланган тош сандон, ертўлани оддийгина устахона деб қарашимизга асос бўла олади.

Аҳоли асосан чорвачилик ва суғорма деҳқончилик хўжалиги юритган. Нуртепа Нижонисойдан чиқарилган каналдан сув ичган. Канал ва ариқлар тармоқлари шаҳар харобалари ва унинг атрофларида яхши кузатилади. Хонтепа харобаларида ҳам канал излари

(мумкин, Хўжамушкентсойнинг тўғриланган ирмоғи) кузатилади. Хонтепадаги қазишмалар жараёнида топилган ҳайвон суякларининг таҳлили кўрсатишича, майда мол (50 % ортиқ) ва қора моллар (15% дан ортиқ) нисбати кузатилади.

Қазишмалар мобайнида топилган суяклар нисбатига кўра, хўжаликда ов ҳам муҳим ўрин тутган, топилган суяклар сонига кўра, жайрон ови қадим Уструшонаннинг яна икки манзилгоҳида: Сағанактепа ва Сағанактепа 1 ёдгорликларида кузатилади. Жайрон ёки сайғоқ суяги парчасида пичоқ ёки катта найза қолдиғи кузатилиши эътиборга моликдир (Грицина, 1992, 22-б.). Яна шунингдек от, туя, эшак, тўнғиз, тўнғиз, тулки ва бошқа ҳайвон суяклари аниқланган. Суяклар таҳлили бўйича, қайроққум маданияти аҳлисининг асосий ов ҳайвони жайронлар бўлган (Литвинский, 1962, 263-б.).

Ҳозирча Совот яқинидаги қишлоқ харобалари қадим Уструшонаннинг ғарбий чекка ёдгорликлари ҳисобланади. Бу ёдгорликларнинг очилиши бу ёзма манбаларда кўрсатилмаган кичик қишлоқ манзилгоҳлари моддий ва маънавий маданиятини ўрганиш нуқтаи назаридан ҳам муҳим ҳисобланади. Сағанактепа қишлоқ харобаси Хонтепадан бор-йўғи ярим километр масофада жойлашган бўлиб, ундан анча кичик икки тепаликдан ташкил топган. Улардан бирида квадрат шаклидаги ғиштлардан қурилган ўчоқли хона очилди (Грицина, 1990а, 21-б.). Топилмалардан қирғоғи гардишига ёпишган жумракли кўза эътиборлидир. Жумрак пастки қисми ўзига хос бўртма безакланган. Бундай идишлар Эрон ахмонийлар даврига хос бўлиб, Ахмонийлар салтанати алоқаларининг чекка ўлкалари билан ҳам боғлиқлигини кўрсатади. Шу билан бирга Уструшонаннинг Ахмонийлар салтанати таркибига кирганлиги тўғрисидаги хулосага асос бўла олади. Бизнинг топилмаларимиз тасодифий эмаслигини, Нуртепадан топилган милодгача VI-IV асрларга таъалукли айнан шундай идишлар ҳам тасдиқлаши мумкин (Негматов, Беляева, 1986, 184-б., 2 расм). Мумкин бундай идишлар Эронда топилган металлдан ясалган идишларга ўхшаш қилиб ишланган. Шунга ўхшаш идишлар Қашқадарё вилоятидаги Кўрғонча қишлоқ харобасида ҳам топилган бўлиб, анъаналарнинг Эрондан шимолий вилоятларга “ҳаракати”нинг оралиқ босқичини кўрсатади (Ҳасанов, 1998).

Нуртепа шаҳар харобаларида бронза ҳамда темирдан ясалган маиший ва ҳарбий буюмлар топилган. Шаҳарда металл эритиш печлари ва металлни қайта ишлаш устахоналари бўлиб, буюмларни шу ернинг ўзида тайёрлашган. Халқ маданий даражасини баҳолашда бу ерда топилган афсонавий ҳайвон тасвири туширилган қолипнинг топилиши аҳамиятга эга (Негматов, Беляева, 1986, 186-б., 3-расм; Беляева, 1990, 27-б., 1-расм). Қолипдан олинган ҳайкалча тасвири ҳайвонга тегишли бўлиб, унинг боши ит ё тулки бўлса, гавдаси қоплонга ўхшаб кетади. Умуман бу, ҳайвонларни кетма-кет ҳаракати лавҳасини беради. Бунга ўхшаш тасвирлар, муаллиф фикрича, саклар санъатида кузатилади (Беляева, 1990, 26-б.). Нуртепаликлар маданиятига хос хумда илгари номаълум, арамейлар хатларига тақалувчи тирналган битиклар топилиши янада муҳимдир. Битиклар, тадқиқотчи фикрича, хўжалик мазмунига эга бўлган ҳарфлар авесто ҳарфларини эслатиб, унинг тараккийси маҳсули бўлган (Беляева, 1986, 478-б.; Негматов, 1986, 482-б.).

Бошқа қизиқарли топилма қирғич-устарага ўхшаш темир буюм (Беляева, 1991, 24-б.). Шундай қирғичлар билан юнонлар қадимда ёғ ва лойдан таналарини кириб тозалар эдилар. Бу буюмларнинг милодгача VIII-VII асрларга пайдо бўлиб (Ҳасанов, 1998, 44-45-бб.), юнонлик аскарлардан бири томонидан қолдирилган. Ўрта Осиё мамлакатларининг қадимги буюк салтанатлар таркибига киришлари уларнинг моддий ва маънавий маданиятларида ўз аксини топди. У ёки бу даврда шаклланган янгиликлар ҳар минтақада ҳар хил турлича кечди. Одатда, марказдан узоқлашган сайин янгилик таъсири сустроқ кузатилса, аммо бу ҳол Уструшона маълумотларида унчалик сезилмайди.

Ўрта Осиё ва хусусан Уструшона тарихининг умумий хусусиятларидан бири одам суяқларини тарқатилган ҳолда катта идишларда (хумларда) дафн этиш қадимий анъанаси мавжуд эди. Яқин-яқинларгача бу дафн маросими илдизларини Хоразм Қуйисой маданияти билан боғлаб, сўнгра у ердан милодгача V-IV асрларда Ўрта Осиёнинг бошқа вилоятларига тарқалган деб ҳисобланар эди (Вайнберг, 1979, 29-37-39-52-бб.). Аммо, бу даврга оид Бактриянинг Тиллатепа харобалари (Сарианиди, 1989, 38-б., 11-расм) ва қадим Уструшона (Беляева, 1994, 21-б.; Грицина, 1992, 22-23-бб.) ёдгорликлари топилмалари бу муаммога бошқача қараш имконини

беради. Зеро остодонлар ва идишга (хумга) дафн қилиш одати Марказий Осиёнинг бир эмас, бир неча минтақаларида бир даврда пайдо бўлганлигини кузатиш мумкин. Инсон суяқларини идишга солиб дафн қилиш милодгача V-IV асрлар арафасида пайдо бўлиши тасодиф эмас, зеро айнан шу даврда Ўрта Осиё давлатлари Ахмонийлар салтанати таркибига кира бошлаган. Бу катта даврий воқелик маҳаллий руҳонийларни дафн маросимларини Авесто ақидаларига яқинлаштириш томон интилишларидан далолат беради. Одам суяқларини ажратиб дафн қилиш маросими Марказий Осиё қатор ёдгорликларида сўнги бронза ва илк темир давридан маълум (Саъдуллаев, 1990, 34-36-бб.).

Уструшонаннинг Нуртепа қишлоғида нафақат ажратилган, балки ёндирилган суяқлар ҳам топилган. Бу эса, ажаб эмаски, саклар доирасидаги маҳаллий аҳолининг майитларини куйдириш одатидан идишларда дафн қилишга ўтиши воқелигидир (Грицина, 2000; 194-195-бб.). Қадим Уструшона ёдгорлиги Хонтепада қайд қилинганидек, шу даврга оид хумга солинган ит суяқлари топилди. Идишдаги ит бош чаноғи ва жағ суяқлари дастлаб этларидан тозаланиб, офтобда қуритилган. Хумнинг таги тешилган. Тахмин қилинишича, бу тешиқлар ёруғлик учун қилинган бўлиб, кейинги остодонлар учун асосий белги ҳисобланган (Ставиский, 1952, 50-б.).

Назаримизда, бунинг жавоби суяқларни саклаш ғоясида бўлиб, унинг маъноси зардуштийларнинг суяқларни қайта тирилишларига ишонишларидир, тешиқлар эса “суяк эгаларини тирилтирган” сўнги пайғамбар Саошъянтга мўлжалланган. Шундай экан, тешиқ идишни ёки остодонни қайси томонидан ва қай тарзда: оддий тешиқ, ёриқ ёки шунчаки чала ёпилган қопқоқ бўлиб, бу ўзига хос халоскор пайғамбарга таклифнома бўлган (Грицина, 1998, 91-б.; шунини ўзи, 2005, 192-193-бб.).

Хонтепадан топилган хумдаги ит суяғи Авестода келтирилган ит ва одам яхлитлиги, қачонки ит ўлганда одамга тенглаштирилиши тасдиғидир.

Шундай қилиб, илк дафн идишларининг Уструшонада топилиши уни нафақат зардуштийлик дини шаклланган даврга киришини ва шу билан бирга ўлкани Ахмонийлар салтанати таркибига кирганлигини ҳам тасдиқлайди.

ҚАДИМГИ УСТРУШОНА ЁКИ НУРТЕПА МАДАНИЯТИ

Узоқ вақтлар мобайнида Нуртепа шаҳар харобалари амалда қадим Уструшона маданиятининг ягона ёдгорлиги ҳисобланар эди (Агар Оқтанги айвонини ҳисобламасак). 1986-1988-йиллар Совет яқинидаги қишлоқ харобалари очилгач, Тожикистоннинг Ленинобод (Сўғдий) вилояти ҳудудидаги шунга ўхшаш ёдгорликлар тўғрисида маълумотлар эълон қилиниши билан Эски Ховос ҳақидаги қадим маълумотлар очила бориб, қадим Уструшона маданиятининг ўзига хос қирралари аниқланиб, у маданиятнинг энг йирик ёдгорлиги номи билан Нуртепа маданияти номини олди (Грицина, 1992, 24-б.). Нуртепа маданиятининг ҳудуди Сирдарёнинг чап - “уструшона” қирғоғини қамраб олади (Нуртепа шаҳар харобаси, Совет яқинидаги қишлоқ, Муғтепа (Ўратепа) шаҳар харобалари пастки қатламлари, Ширин ва кўплаб яқинда очилган Искандар Зулқарнайн кўшинлари ҳаракатлари йўналишидаги қишлоқ ва шаҳар харобалари: Каллахона, Уяз, Чигмайтепа, Мўлчоктепа, Қизили қишлоғи яқинидаги Бахмал шаҳар харобаларини ўз ичига олади (Беляева, 1990, 78-80-бб.). Улар жанубда Шаҳристонсой ҳавзаси (Оқтанги айвони), ғарбда эса Совет яқинидаги қишлоқ ва Эски Ховос харобалари билан чегараладилар.

Маданиятни бирлаштирувчи ўзига хос белгилар: ярим ертўла ҳамда паҳса ва хом ғиштлардан қурилган маҳобатли иншоотлар уйғунлиги чорвачилик, суғорма деҳқончилик, темирчилик, тўқимачилик, ёзув ва санъат буюмлари, маҳаллий сак қабилаларининг Ахмонийлар салтанатининг янги кириб келаётган ғоявий мафкура-си таъсири асосидаги ўзига хос мафкуравий дунёқарашлар ҳисобланади. Сополлар мажмуасининг ўзига хослиги рангли бўялган идишларнинг йўқлиги, классик цилиндр-конуссимон шаклларнинг ҳамда оёқли идишларнинг йўқлиги ва шу билан бирга қўлда ишланган идишларининг кулол чархида ишланган идишлардан кўплиги кузатилади (Грицина, 1990, 18-19-бб.; унинг ўзи, 1994, 31-б.; Буряков, Грицина, 1994, 64-65-бб.). Эски Ховос харобаларида Эйлатан хилли бўялган идишларни топилиши умумий манзарага таъсир қилмай, унинг қўшни Фарғона билан алоқаларини кўрсатади. Материалларнинг таҳлили, шунингдек, Ўрта Осиёнинг жанубий минтақалари ва Ахмонийлар билан алоқалари, ўзига хос маданий

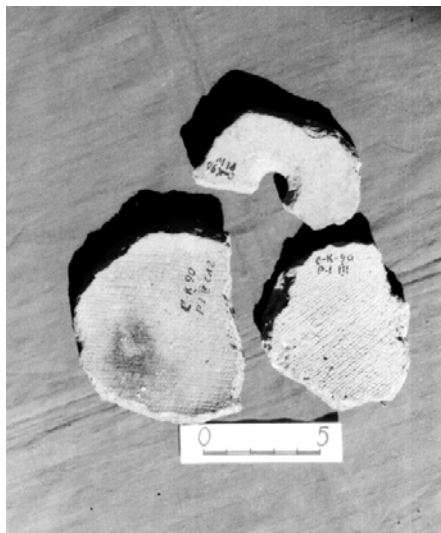
кўприк Мароқанд орқали амалга оширилганини кўрсатади (Gritsina, Buraykov, 2002, 174-б.).

Милодгача III асрда қадим Уструшонанинг қишлоқларининг тушкунликка юз тутиши, Хонтепанинг юқори қатламларида кўчманчиларга хос сопол буюмларининг топилиши билан тасдиқланади. Аммо бу борада Хонтепа тадқиқотчиларининг таклиф этаётган санага рози бўлиш хато, чунки улар бу даврни милодгача I ва милодий I асрлар билан, яъни сув манбаларининг йўқолиши билан боғлаб, амалда буни изоҳлаб бера олмайдилар (Неъматов, Беляева, 1986, 187-б.).

Нуртепа маданиятининг кейинги равнақига келсак, у Зоминнинг Эски Ховос, Кўрғонтепа ва бошқа ёдгорликларда яққол кўзга ташланади. Илгариги қабила анъаналари кулолчиликда, хўжалик юритишда, уй-жой тузилишида кузатилса ҳам, янги давр сифатий ўзгаришлари сезилади. Кулолчиликда юнон-бактрия таъсири яққол сезилади, бу албатта, Мароқанда орқали амалга оширилиб, сўнгра маҳаллий анъаналар билан чекка ўлкаларгача боради (Древний Заамин, 1994, 34-37-бб.).

Шундай қилиб, маълумотлар асосида, Уструшонанинг Нуртепа маданияти ривожланиши икки асосий босқичга ажратилиши мумкин. Биринчи босқич маданият шакллангандан бошлаб, қадим Уструшона манзилгоҳларининг инкирозигача бўлган, бўлиши мумкин, Яксартнинг чап қирғоғидан чиққан кўчманчилар сикуви кучайган даврга тўғри келиб, у милодгача VI-III асрларни ўз ичига олади.

Аммо, қадим Уструшона қабилалари ва маданияти келгинди халқ орасида йўқолиб, аралашиб кетмади. Милодгача III аср охирларида Уструшона кучли ярим кўчманчи Кангюй давлати

Сағанактепе.

Мато излари мавжуд сопол идиш парчалари.

Мил. авв. IV-III асрлар

Зомин. Кўрғонтепа шаҳар харобаси.
Мил. авв. II-I асрларга оид тош
кирғичлар

таркибида ёки унинг кучли таъсири остида бўлади. Кангюй давлатининг миллодгача II-I асрларда барқарорлашувидан унинг худудларида қатор қишлоқ манзилгоҳлари пайдо бўлади (Зоминда Кўрғонтепа, Ҳитайтепа, Муғтепа, Эски Ховос, Қалиятепа ва бошқалар). Шундай манзара кўшни Чочда ҳам кузатилади, Ю.Ф. Буряковнинг фикрича, бу ерда шаҳар маданияти шаклланиши бошланади

(Буряков, 1982). Археологик маълумотлар асосида Фарғонада ҳам шу даврда йирик манзилгоҳлар шакллана бошлайди (Матбобоев, Грицина, 2000, 108- б.; Матбабаев, Ширинова, Иванов, 1998; Анорбоев, 2001, 10-11-бб.; Матбобоев, 2002). Уструшона ерларини Кангюй (Чоч) таркибида, аниқроғи, унинг бешта кичик мулкликлари каторига кирганлиги тўғрисида ёзма манбалар маълумот бермайдилар. Шундай бўлсада, бевосита улардан бири Юйни (Чоч) чегараси яқинида жойлашган Ширинсой қабристонидан антропологик материаллар уч антропологик типга таълуқли мураккаб таркибдаги аҳолига тегишлигини бўлиб, (Герасимов, 1949, 125-129-бб.) янги келган қабилаларнинг ҳаракати ва жойлашишининг мураккаб манзарасини кўрсатмоқда. Бу ерда Кенкол қабристонидегидек ва ўра қилиб кўмиш усуллари кузатилади (Гайдукевич, 1952, 333-б.). Биздаги маълумотлар бундай қабилаларнинг Уструшонанинг ички худудларига ҳам етиб борганларини кўрсатмоқда (Древний Заамин, 1994, 38-б.). Фикримизча, айнан шу даврда, шимолий Уструшонанинг асосий савдо йўллари ва унинг тармоқлари барқарорлашади. Бу даврда Сангзор дарёси бўйлаб, Жиззах темир дарвозаси орқали борадиган йўл фаоллашади. Ғаллаорол, Жиззах ва Ховос қишлоқ харобалари муҳим ўрин тутадилар. Асосий савдо йўли шимол томон силжиб, Ғаллаорол (Кўрғонтепа шаҳар харобаси) – Жиззах

(Қалиянтепа шаҳар харобаси) - Даштобод (Қоратепа шаҳар харобаси) - Ховос (Ширин шаҳар харобаси) - Мунчоктепа харобалари – Хужанд. “Ховос йўли” деб аталадиган Зоминдан Қоратепа харобалари орқали Ховос ва кейин Куркатга борадиган йўналиш пайдо бўлди.

Сағанактепа. Мил. авв. IV-III асрларга оид сопол идиш парчалари

Шимолий Устру-

шона антик давр манзилгоҳларининг пайдо бўлиши ва юксалишида Буюк Ипак йўли фаолиятининг бошланиши муҳим ўрин тутади. Чоч томонга савдо йўллари, Ховосдан Хўжанд орқали Яксарт – Сирдарё кечувига, сўнг пастга Бенакент ва Кангуй кичик ўлкаси Юени (Канка харобалари)га сўнгра эса, воҳанинг ички худудларига борар эди.

Уструшонанинг Нуртепа маданияти равнақининг иккинчи босқичини кўрсатувчи тўлиқ археологик мажмуа милодгача II-асрларга тўғри келиб, Зоминдаги Куронтепа харобалари ва Эски Ховосда кузатилади. Улардаги изланишлар, аввало, яқин минтақалар (Фарғона, Шош ва хусусан Сўғд) ва узоқ жанубий ўлкалар билан изчил алоқалар мавжудлигини, алоқалар асосан, Сўғд - Самарқанд орқали амалга оширилганини кўрсатмоқда.

Археологик изланишлар ҳажми ҳозирча, илк «ховослик»ларнинг маънавий ва иқтисодий ҳолати тўғрисида тўлиқ тасвур бера олмасда, улар бошқа ёдгорликлар (Хитойтепа, Зоминдаги Қўрғонтепа) маълумотлари билан биргаликда асосий ҳолларда ўз аجدодлари, қадим Нуртепа маданияти анъаналарининг давомийлиги кузатилади. Ажаб эмаски, Ховос ва Зоминдаги қишлоқ харобалари кўчманчилар томонидан қувилган хонтепаликлар томонидан қурилган бўлса. Зоминнинг илк манзилгоҳи айнан қаерда жойлаш-

гани ва унинг кейинги худудий тараққиёти қандай бўлганлиги маълум эмас. Шундай бўлсада, унинг Зоминсувнинг чап соҳилида жойлашганлигини тахмин қилиш мумкин. Шаҳар арки аълоси (Древний Заамин, 1994, 31-б.) яқинидаги 1 қазишмадан бу даврга оид сопол идишларнинг топилиши тасодиф эмас. Бу ҳолда манзилгоҳ худуди анча катта бўлади. Чунки биринчи ва учинчи қазишмалар ораси 900 м масофани ташкил қилади. Бутун худудиди бу давр материаллари учрайдиган Ховос шаҳар харобаларининг ҳам майдони бундан кам эмас.

Археологик қазишмалари маълумотларига кўра, қадимги ховослик ва зоминликлар уй-жойларини ўша давр анъаналари асосида хом ғишт ва пахсадан қуришган. Шу билан бирга ярим ертўласимон уйлар анъанаси ҳам мавжуд бўлган. Уй ҳайвонлари суякларининг, тош ёрғучоқ, кели ва сопларнинг топилиши ривожланган чорвачилик ва суғорма деҳқончилик бўлганлигидан гувоҳлик бермоқда. Буларнинг барчаси маданий-хўжалик юритишнинг анъанавийлигини билдиради. Тош буюмлар орасида ёрғучоқлар билан бирга тош эзгич ва палаҳмон тошлар ҳам учрайди. Халқ овчилик ва балиқчилик билан ҳам шуғуланган.

Зомин ва Ховосдаги қадим манзилгоҳларнинг аҳамияти, уларнинг кулай, серқатнов, бир томондан Хўжанд ва Фарғона орқали Хитойга, иккинчи томондан Чоч ва Марказий Осиёнинг шимолий туманларига олиб борувчи савдо йўлларида жойлашганлигидир. Бу манзилгоҳлардаги аҳоли ҳаётининг яна бир муҳим аҳамияти Мирзачўл кўчманчилари билан муносабатларининг мураккаблиги эди. Бу ёдгорликлар тепа қўрғонлар шаклида бутун Мирзачўл бўйлаб ёйилиб ётибди. Афсуски, улар ҳанузгача синчиклаб ўрганилмаган. Шундай бўлсада, юкорида кўрсатилганидек, Кўрғонтепа сопол мажмуасида дашт кўчманчилари билан мустаҳкам алоқалар мавжудлиги кузатилади. Бу на фақат маҳаллий аҳоли, балки келгинди, юкорида эслатилган, Сирдарё ортидан Ўрта Осиёнинг ичкрасига ҳаракатланган юечжи қабилалари эди. Уларнинг Зомин ва Ховос тарихида тутган ўрни ҳақида муҳокама қилиш қийин.

Қадим Зомин қишлоқлари тўғрисида айтилганлар кўп жиҳатдан Ховос қадим қишлоқларига ҳам таъллуқлидир. Аммо, Ховосга камида икки асрлар олдин асос солиниб, тарихи воқеаларга бой, зеро

Зоминдан фаркли ўларок, унда даврий узилишлар йўқ. Бу тарихнинг ҳукми...

Уструшонанинг бошқа худудларига келсак, милодий I асрларда Ғаллаорол, Жиззах, Ховос, Ўратепа, Мунчоктепа, Куркат ва Нуртепа шаҳар харобаларида ҳаёт давом этар эди. Бу давр ёзма манбаларда анча суст ёритилган. Бу “нотинч” даврда ўтроқ ва кўчманчи халқларнинг ўзаро муносабатлари салмоқли ўрин тутишида таъминотчи, албатта, маълум инқирозни бошидан кечирсада, хануз қудратли, Кангуй давлати эди. Бу давр билан икки: Совот яқинидаги Сағанак ва Жиззах тумани Учтепа қишлоғи яқинидаги қабристонлар боғлиқ. Сағанак қабристониди Кенкўл хилдаги (бир-бирига перпендикуляр лаҳадсимон ўра тарзида) икки қабр қазиб очилди. Топилган буюмлар милодий II-IV асрлар билан саналанади. Жиззах яқинидаги Учтепада ўхшаш кўмиш иншоотлари Ў. Алимов томонидан қазиб очилган. Ю.А. Заднепровский фикрича, мазкур дафн иншоотлари маҳаллий эмас, балки келгинди аҳоли анъаналари билан боғлиқ (Заднепровский, 1997, 38-39-бб.).

ИЛК ЎРТА АСРЛАР: ТАРИХ ЛАВҲАЛАРИ

Уструшонада давлатчиликнинг шаклланиши “нотинч давр” қаърида юзага келган бўлсада, унинг кейинги босқичи илк ўрта асрларга (IV-VIII асрлар) тўғри келади. Бу давр тўғрисида ёзма манбалар қисқа ва саёз маълумот берсаларда, археологларнинг саъи-харакатлари боис бошқа даврларга нисбатан анча кенг ўрганилган. Илк ўрта асрлар “қўшқ маданияти” даври ҳисобланиб, халқ асосан мустаҳкам қўшқларда яшаган, шаҳар манзилгоҳлари худудлари чекланган бўлган (Беленицкий, Бентович, Большаков, 1973, 6-б.). Бу ҳол Уструшона учун ҳам хос эди. Пойтахт маркази бўлмиш Бунджикат шаҳри худуди, масалан 10 га дан ошмаган. Тахминан шундай майдонга Сабат, Қўштепа шаҳар харобалари, Каттакиртепа харобалари ҳам эга эдилар (Грицина, 1992, 61-б.). Айнан шу даврда илк бор ёзма манбаларда Уструшона ўз номи билан келтирилади. Энди ўлканинг ўз номи аниқ (Шуайдушана, Судуйшана, Судушина, Сутулисена) келтирилиб, унинг жуғрофий хусусиятлари берилади. Сюань-Дцзан, маълумотлари бўйича, мамлакат шимолида катта қумлоқ, ўт-ўлансиз, сувсиз дашт табиийки, Мирзачўл бўлса, жанубида Боси (Туркистон тизмалари) тоғлари, унинг жанубий этакларида ҳукмдор туради (Маявкин, 1989, 68-б.). Хитойлик сайёҳ эътиборида табиат мўъжизаси, мустаҳкам ёпилган ғор оғзидан вақти-вақти билан тутун чиқиб туриш ҳолияти ҳам четда қолмаган. Бу ғор Еча шаҳрининг ёнида жойлашган бўлиб, унда “ҳар йили икки марта қурбонлик қилинар эди. Одамлар тутун чиқиб турган ғорга қараб турардилар, кимга тутун тегса у ўлар эди” (Маявкин, 1989, 78-79-бб.). М.Е. Массон Ече шаҳрини ва табиийки, илоҳий ғорни Кантоғ тоғлари этагида, Яғноб дарёси бўйида жойлаштиради (Массон, 1934, 60-б.). Ҳақиқатдан ҳам Равот қишлоғи қаршисида табиат мўъжизаларидан бири жойлашган бўлиб, неча минг йиллардан буён бу тоғ (маҳаллий номи Куҳи Малик) тагида олов ёниб ётади. 203 ғордан тутун, газ ва олов учқунлари кўриниб туради. Бу 1 км чуқурликдаги кўмир қатламининг ёниши оқибати эди (Ҳошимов, 2001, 178-179-бб.; Бубнова, 2002, 109-б.). Аччиқтош олиш услуби тўғрисида ёзган араб манбалари ҳам шунга эътибор берган бўлсалар керак. Ал-Истахрий (Истахрий, 1973, 119-б.), ибн Хаукал (Бетгер, 1957, 21-б.) ва ибн Бекран (Бекран, 1973, 49-б.)лар

қоялардан бирида фаватгина битта ғор бор эди, деб ёзадилар. Хитой манбаларида ҳам бир ғор тўғрисида маълумот бор. Ҳар икки ҳолатда ҳам ғордан ҳаёт учун хавfli тутун чиқиб туради. Мумкин, адабиётларда кўрсатилганидек, бир ғор тўғрисида сўз бораётгандир (Массон, 1934, 50-б.)? Аммо бу атроф тоғларда манбаларда тилга олинган Еч шаҳрини талқин қилиш мумкин бўлган йирик шаҳар харобалари топигани йўқ.

Зоминлик тадқиқотчи Оға Бургутли (Саттор Қарабоев) бошқа бир ривоятни таклиф этади. Унга кўра, хитой манбаларида кўрсатилган ғорни Бешпшагар қишлоғи яқинида жойлашган ғорга қиёслаш мумкин. Бу ғорда у бир неча ўчоқлар қолдиғини очган, унинг фикрича, Еч шаҳри шу қишлоқдаги ёдгорликлардан бири ўрнида бўлса керак (Оға Бургутали, 1992, 21-22-бб.). Шунга ўхшаш хулосага Л.М. Сверчков ҳам келади, унинг фикрича, Еч шаҳри Пшағорсой қуйи оқимидаги Хатаб қишлоғи яқинидаги Миқтепа I-III тепалар гуруҳи ўрнида жойлаштиради (Сверчков, 1999, 79-80-бб.). Аммо бу ғорда Ўзбекистон-Россия палеолитик экспедицияси қазиган ва тин ер қоягача олиб борилган шурфда маданий қатламлар аниқланмади. Фақатгина юқори қатламлардан бир неча сўнгги даврлар сопол парчалари олинди (Кривошапкин, Сайфуллаев). Мумкин юқорида эслатилган ўчоқлар ҳам сўнгги даврларга оид бўлса керак. Бу таклифлар қизиқ бўлсада, ҳозирча асоссиз тахмин бўлиб қолмоқда.

Эътиборга олиш жоизки, тоғли Уструшоно худудида яқинида илк ўрта асрлар ёдгорликлари жойлашган ўнлаб ғорлар мавжуд. Масалан, Искандаркўл яқинида жойлашган Машқобод аталмиш ғорни олайлик, унда мумиё топилган (Ҳошимов, 1990, 9-б.). Шунинг учун ҳам фақат археологик тадқиқотлар, ва биринчи навбатда қазिशмалар муаммони ечимини топишга ёрдам беради.

Илк ўрта асрларга оид манбаларига қайтсак. Бу даврда Уструшоно турклар ҳукмронлиги остида эди. Унинг анча ёш, исми келтирилмаган ҳокими (618-626 йиллар), Кан (Самарқанд) билан бирга Хитойга элчилар юборган. Уструшонликларнинг тили Сўғд тилига яқин ёки бир тил гуруҳига кирган бўлиб, Амударёдан Сирдарёгача бўлган кенг худудда тарқалган Хитой манбаларининг гувоҳлик беришича, Давандан ғарбга Анси давлатигача сўзлашувда анча фарқ бўлсада одамлар бир-бирларини тушунишган (Бичурин,

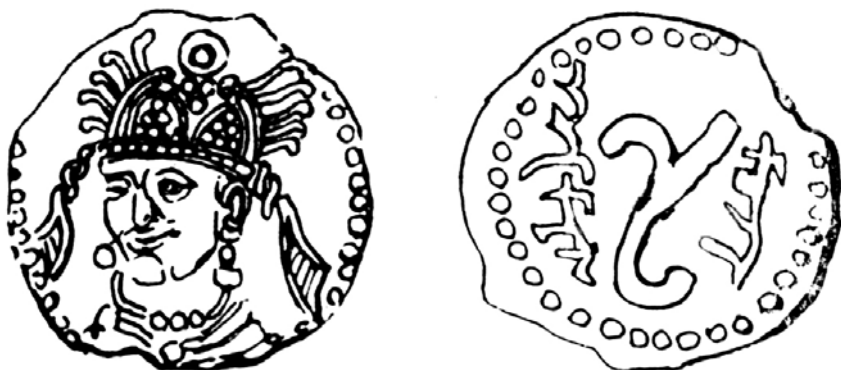
1950, 188-б.; Негматов, 1957, 63-б.). Бу борада уструсоналикларнинг тили сўғд тилига ўхшашлигига Чилхужрадан топилган тахтада ёзилган Уструсона хатлари гувоҳлик берадилар (Пўлотов, 1975, 81-85-бб.).

Ҳозирда нафақат илк Уструсона шоҳларининг саройларининг ўрни, балки қароргоҳлари тўғрисида ҳам етарли маълумот олиш мумкин. Қароргоҳ ҳақиқатдан ҳам Боси - Туркистон тоғларининг шимолий этагида, шимолий Тожикистоннинг Шахристон қишлоғидаги Қалъа и Қахқаха харобалари ўрнида жойлашган. Араб жуғрофлари Уструсона пойтахтини Бунджикат (Hudud al-Alam, 1970, p. 115; Материалы по истории Киргизов и Киргизии, 1973, 18-б.; Бетгер, 1957, 20-б.), аммо илк ўрта асрларда у Панжикент деб айtilган.

Уструсона шоҳларининг саройлари мустаҳкам муҳофаа тизими-га эга иншоотлар мажмуасидан иборат эди. Унда кенг тахти равондан ташқари “кичик” зал, сарой ибодатхонаси, ётоқхона ва турар жой хоналари, хўжалик хоналари ва минглаб текистланган тош ҳамда палахмон тошлар топилган бир-бири билан боғланган қурол-аслаҳа хоналари очилган. Марказий йўлак поли тагида, суфа бўйлаб, катта хумларда озиқ-овқат маҳсулотлари сохланар эди. Уларда 9-10 тоннагача дон ва бошқа маҳсулотлар сақлаш мумкин эди.

Сарой талон-тарош қилиниб, вайрон қилиб, ёқиб юборилганига қарамай, унда бебаҳо маданият ва санъат ёдгорликлари топилган. Полнинг лой сувоғидан бронза тангалари хазинаси топилиб, улар орқали илк Уструсона шоҳларининг номлари маълум бўлди. Сарой хоналарининг ташландиқ қатламларидан икки юзга яқин, одам ва ҳайвон тасвирлари туширилган ўймакор безакли куйган дарахт парчалари, ҳайкаллар топилган. Шу билан бирга одам, қуш, афсонавий, фантастик лавҳалар топилган. Амалда саройнинг барча хона ва йўлакларида маҳобатли рангтасвир қолдиқлари сақланиб қолган эди. Улар орасида энг қизиқарлиси олти метрли “абдий” шаҳар - Рим симболи тасвири эди (Негматов, 1968, 22-23-бб.; Воронина, Негматов, 1979, 68-б.). Уструсона шоҳлари гўё Византия христианлигининг қаттиқ таъсирида бўлгандай туюлар эди. Шунчалик катта тасвир ғарбнинг яққол таъсирига боғлиқлиги кўзга ташланар эди.

Балки бу ва Уструсона ҳукмдорларининг тангаларидаги тенг то-

Афшин Чирдмиш тангаси

монли хоч тасвири ўта эрксевар ва хушхулқли ғарб христианлиги ва турк тотемистик қарашларининг ўзига хос келишуви Она бўри тимсолига чуқур ҳурмати белгисидир (Нестеров, 1990, 98-99-бб.). Боз устига ҳар иккала символ: Хоч ва Она бўри икки хил талқин қилиниши мумкин. Хоч тимсолига яна қайтамыз. “Она бўри”га тасвирига тўлароқ тўхталамыз. Бу бизни илк ўрта асрлар дунёсининг мураккаб буюк тенгликлар имкониятлари томон етаклайди, яъни янги шаклланган давлат турли жаҳон диний тизимларининг кучли таъсирига учрайди.

Ёзма манбалар маълумотларига кўра, Уструшона шоҳлари туркларга тобе бўлганлар. Милодий I минг йиллик ўрталари - Евроосиё даштларида салмоқли ўзгаришлар даври ҳисобланади. Бу ўзгаришлар скифлар, саклар ва сарматлар аجدодларини туркий қабилалар томонидан изчил сиқиб чиқариш амалга оширилган. Сиқиб чиқариш жараёни шиддатли ва натижалари салмоқли бўлган. Манбаларда келтирилишича, бу даврда қатор йирик турк давлат тузилмалари ташкил топган: Буюк турк ҳоконлиги, Шарқий ва Ғарбий ҳоконликлар, Буюк Булғор ва Уйғур ҳоконликлари ва бошқа кўплаб ҳоконликлар. Турк ҳоконлари Ўрта Осиё ва жануби-шарқий Европа тарихига салмоқли таъсир кўрсатган биринчи Евроосиё салтанатини ташкил қилдилар. Бу давр ҳақиқатдан ҳам қадимги турк даври деб аталади (Кляшторный, Савинов, 1994, 8-б.).

Ҳокон Истеми даврида (575 йил вафот этган) турклар ғарбий ерларда ўз ҳарбий қудратининг чўккисига чиққанлар бўлган. Ўрта

Култепада топилган V асрга оид Пероз томонидан зарб қилинган тангаси

Осиё ва Қозоғистоннинг кўп худудлари улар ҳукмронлигида бўлган. Туркларнинг куч ва қудратини ўз даврнинг буюк давлатлари – Византия ва Эрон ҳам тан олишган. Ўрта Осиёда турклар эфталитлар билан тўкнашишларига тўғри келди. Улар Сосонийлар билан ҳарбий битим тузиб, эфталитлар салтанатига қақшатқич зарба бердилар ва кейин эфталитлар давлати тугатилади.

Аста-секин, собиқ “иттифоқчи”лар ўртасида нифоқ чиқа бошлайди. Туркларнинг Эронга бир неча марта юришлари ва эронийларнинг туркларга қарши юришлари натижасиз якун топади. Турклар ва Эрон сосонийларининг Ўрта Осиёдаги мулклари орасида чегара (Амударё бўйлаб) узоқ вақт, сосонийларнинг араблар томонидан тор-мор қилингунига қадар ўзгармай қолади.

Туркларнинг Ўрта Осиёда бўлишларини ал-Ёкубий (IX аср) қисқа бўлсада, жуда образли таърифлаган. Туркларда “уй-жй ва қабалари йўқ, улар кигиз ёпилган чанғароқли чодирларда яшайдилар, мих ўрнига от ва мол териларидан ясалган қайиш ишлатадилар. Улар кигиз тайёрлашда жуда мохирлар, кийимлари ҳам кигиздан. Овқатлари от сути ва гўштидан ва кўпроқ ёввойи паррандалар истемол қиладилар. Темир оз бўлганлиги сабабли камон ўқини суюқдан ясайдилар. Улар Хуросонни қуршаб олиб, жанг қиладилар ва босқинчилик қиладилар.

Хуросон вилоятлари орасида турклар билан урушмаган вилоят

йўқ ва турклар ҳам урушмаган вилоят йўқ” (Волин, 1959, 295-б.). Бу таърифни кейинроқ ал-Идрисий тўлдиради: Барча турклар қуй ва мол гўштидан афзал кўриб, от гўштини ейишади. Гурунч, балиқ ва гўшт ҳам истеъмол қиладилар. Уларда май оз.

Уларда эркакларга қаратганда аёллар қизиққонлиги туфайли уларнинг коматлари расо, чиройли ва мустақиллар. Феъл-атворлари кучли. Туркларда ўсимлик ёғлари (бор). Шамни ёғдан қиладилар. Ундан ташқари уларда сут, ёғ ва асал кўп. Уларнинг пуллари мисдан, киймлари эса мўйнадан (Идрисий, 2003, 56-б.).

Турклар Ўрта Осиёнинг ички туманларига дунё ҳақидаги ўз тасвурларини олиб кирдилар. Айнан шу даврда туркларнинг келиб чиқишлари тўғрисидаги ривоят кенг тарқалади. Манбалар бизгача қадимги туркларнинг келиб чиқиши ҳақидаги бир неча афсоналарни етказди. Бу афсонага кўра, туркларнинг Ашина номли аждодлари катта ботқоқлик бўйида яшашган, аммо, тез орада қўшни уруғ томонидан қириб ташланган. Фақат 10 ёшли бола тирик қолган ва уни ҳам душманлар уриб ботқоқликка ташлашган. Уни Она бўри топиб, боқиб олади. “Она бўри билан бирга ўсиб яшаган боладан Она бўри хомиладор бўлиб қолади». Душманлар болани топиб ўлдирадилар, аммо Она бўри Гаочан (Турфон) тоғларида яширинади. Бу ерда, ғорда Она бўри ўнта ўғил туғади, улар улғайиб маҳаллий аёлларга уйланадилар, ҳаммалари бола-чақали бўлишади. Уларнинг ҳар бирлари уруғ номини оладилар, биттаси эса Ашин номини олади. У ўз манзилгоҳида бўри боши тасвири туширилган байроқ қўяди. Аста-секин унинг уруғи кўпайиб бир неча юз оилага етади. Ашина авлоди Асяншод жужан когонининг вассали бўлди.

Афсонанинг бошқа кўриниши бўйича, милодий V аср ўрталарида жужанлар қўл остидаги Ашинлар авлодининг 500 оиласи Олтойга кўчиб келишган. Бу авлод одамлари темирчилик билан шуғулланиб, аварларга хирож тўлайдилар. Бу ерда улар илк бор Олтой тоғлари шаклига монанд дубулғалари туфайли турклар деб атала бошландилар (Нестеров, 1990, 99-б.).

Шундай қилиб, афсона қадимий туркларнинг келиб чиқишини Шарқий Туркистон билан боғлайди. Бу хитой манбалари маълумотлари билан ҳам тасдиқланади. III аср охири ва IV аср бошларида бир гуруҳ гунн қабилалари 460 йилгача яшаган шимоли-ғарбий Хитойдан Турфан туманига сиқиб чиқариладилар. Шу йили уларга

жужанлар (аварлар) хужум қиладилар ва оқибатда улар Олтойга кўчадилар. Улар орасида Асяншод бошчилигидаги ашинлар қабиласи ҳам бор эди. Табиийки, Шарқий Туркистонда яшаган вақтларида ашинлар эрон ва тохар халқлари билан яқин бўлиб, ўз маданиятларини бойитганлар ва узок турк-сўғд алоқаларини бошлаб беришган.

V асрдаги кўчишлардан кейин Ашин уруғининг аслзодалари “турк” номли маҳаллий қабилалар иттифоқини бошқаришни ўз зиммасига олди. Ашин қабиласининг номи Шарқий ва Ғарбий Ҳоқонликларнинг авлодлари номига айланади. Айнан шу вақтдан “турк” сўзи ёзма манбаларда қайд этилади. У “кучли”, “қудратли” мазмунини беради. Эътиборга олиш керакки, “ашина” сўзи фақат хитой манбаларида учрайди ва ҳозирча қадим турк ёдгорликларда қайд этилмаган. Унинг таржимаси ҳозирча муаммо бўлиб қолмоқда. Унинг эътиборга яроқли талқини “кўк”, “мовий” бўлиши мумкин. Хитойликлар турк-ашинлар номини эроний шаклда қадим туркий “кок” иборасининг “кўк”, “мовий” тарзида олган бўлсалар керак (Кляшторный, Савинов, 1994, 14-б.).

Ашин авлодлари келишларидан илгари Олтой турклариде бугукийик тимсоли билан боғлиқ тотем қолдиқлар мавжудлиги тахмин қилинади (Нестеров, 1990, 96-97-бб.). Ашин авлоди бош бўлганлиги туфайли унинг тотеми - кўриқчи бўри умум Турк ҳоқонлиги тимсолига айланади. Хитой йилномаларида турк жангчиларини бўрилар деб атаганлар. Турклар келиб чиқилишининг иконографик талқини ҳозирча, биргина 1968 йилда Мўғулистонда топилган Бугут тошидаги сўғдий битиғида Она бўри ва унинг остида оёқ-кўллари кесилган одам тасвирида қайд қилинган (Кляшторный, Лившиц, 1971, 212-146-бб.).

Уструшона ҳукмдорлари ҳам табиийки, туркларнинг бу тотеми ҳақида уларга қарамликлари ва қон-қариндош алоқаларда бўлганликлари туфайли яхши билишган. Эндиликда Уструшона шоҳларидан қайси бири ва нима учун айнан Она бўри тасвирини тахтиравон олдида қуйилишига “фатво” берганлигини билмаймиз. Бу фақат ҳашам оқибатими ёки ҳақиқатдан ҳам шоҳлардан бирининг христиан ақидасига кирганлигимиз ёки яна шу даврлардаги турли диний оқимлар асоратими ёхуд мутлақо бошқа сабабларми? Ҳар ҳолда христианлар ҳам, турклар ҳам, зороастрийлар ҳам, буд-

дийлар ҳам (деворий суратларда барча динлар таъсири сезилади) бу манзарани ўз талқинида ижобий қабул қиладилар. Бошқа томондан бу барча дунё динларининг ўзига хос келишув ғояси (Худо ягона-ку!) талқини эмасми?

Уструшона ўрта аср давлатчилиги илдиэларига қайтамиз. Юқорида кўрсатилганидек, милодий IV-V асрларда Уструшона алоҳида мулклик сифатида ажралган. Илк ўрта асрлардаги хитой йилномаларида, юқорида кўрсатилганидек, янги давлат номи ва унинг чегараларини анча аниқ кўрсатадилар. Эндиликда муслмонлик даври манбалари маълумотлари ёрдамида ҳозирги замон харитасига туширишимиз мумкин бўлади, бунинг ўз вақтида Н.Н. Негматов бажарган (Негматов, 1957, харитага қаранг). “Уструшона” сўзининг маъноси ҳозирча номаълум, аммо у бир буддийлар худоси Суд-ру-шанани эслатади. Агар бу даврларда Ҳиндистон билан алоқалар яқин бўлганлиги ҳисобга оладиган бўлсак, сўзни олиниши эҳтимолдан холи эмас. Уструшона ҳукмдорларидан бири Сатачари III тангалари юзасида фил тасвирланган. Номнинг ўзи ҳам санскритлар тилидаги Садачарьяга тақалиб, “муаллим” маъносини англатади (Смирнова, 1981, 33-б.).

Уструшонанни Хитой манбаларида кўрсатилган чегаралар бўйича турклар ва сўнгра араблар ҳам учратадилар. Оқибатда IX-X асрларда араб тарихчи ва жуғрофлари бу ҳақда батафсил маълумот берадилар. Шундай бўлсада, барча бу манбаларда Уструшонанинг биринчи ҳукмдорлари номилари сақламаган. Улар номини бизга О.И. Смирнова томонидан яхши ўқиб ўрганган тангалар аниқлаб беради (Смирнова, 1981, 31, 34, 35, 230, 234, 428, 484-бб.). Дастлаб бу ноёб тангаларни сўнги кушонларнинг Ўрта Осиёда зарб қилинган тангалари деб қаралди. Бу хусусда бошқа тахминлар ҳам бор эди. Фақат бундай тангаларнинг айнан Шаҳристондаги Қалъа и Қаҳқаҳа харобаларилан мунтазам топилиб, жамламани тўлиб бориши ва ёдгорликни пойтахт деб талқин қилиниши, тангаларнинг келиб чиқиши ҳақида фикр юртиш имконини беради. О.И. Смирнова фикрича, бизга маълум биринчи ҳоким ёки ўша вақтларда афшин деб юритилган биринчи ҳукмдор номи Чирдмиш бўлган. Тангаларда у кулиб тургандек, тасвирланган. Шоҳнинг номи сўғдийдан “Митрдан тарқалган” деб таржима қилинади ва Зардуштийларнинг қуёшга сиғинишга боғлиқ шартнома худосин англатади (Смирнова,

1981, 32-33-бб.; Dhavaliklar, 1971, p. 332-336). Авестода Митрага бағишланган махсус боб бўлиб, унда “Михр-яшт - у ғолиб, баққувват, Ёлғонга қарши, Мақтовгв лойик... Яйловлари кенг, деб таърифланади (Авесто, 1990, 54-б.). Тангаларда Чирдмиш бошқа Уструшона афшинларидек, Эрон сосоний шоҳларининг тожлари каби чамбарак қанотли қилиб тасвирланган. Шунингдек бош тасвири шубҳасиз, буддавийлар талқинидан олинган. Унинг қулоқларида катта сирға, буйнида уч йирик тошли мўнчоқ осилган. Юз тузилишлари анча аниқ тасвирланган. Танганинг орқа томонида сулола белгилари ва битиклар мавжуд (Смирнова, 1981, 32-б.). Афшин Сатачари III «муаллим”, “устоз” нинг тангалари анча қизиқарли бўлиб, у ўз тасвирини ўрнига фил тасвирини жойлаштиради. Маълумки, фил Ҳиндистонда донишмандлик тимсоли бўлиб, филсимон худо Ганеш савдо сотиқ ҳомийси бўлган (Смирнова, 1981, 32-б.).

Нега айнан Сатачари III шу тимсолни лозим кўрди? деган савол пайдо бўлади. Шарқда савдо-сотиқ билан шуғулланиш доимо худоба ёққан юмуш ҳисобланган. Илк афшин хукмронликлари даврида савдо ниҳоятда авж олиб кетади, хусусан, Буюк ипак йўлининг кўплаб тармоқлари бўйлаб у янада ривожланади. Айнан Уструшонада Зомин яқинида арабларгача бўлган VII-VIII асрларга оид Азлартепани илк карвонсарой деб талқин қилиниши тасодиф эмас. (Древний Заамин, 1994, 22-25-бб.; Грицина, 1995, 21-б.). Шарқда йўлларни Турк ҳоконлиги назорат қилган. Ғарбда Эрон сомониеларини четлаб ўтадиган йўллар ўзлаштирилар эди, чунки улар савдо карвонларига тўсқинлик қилиб, савдогарларга оғир шартлар қўяр эдилар. Эндиликда асосий савдо йўли Хоразм орқали Каспий денгизининг шимолидан Кавказ ва Византияга ўтадиган бўлди. Волга томон йўллар очилди. Куруқлик йўлларини энди Ўрта Осиё савдогарлари эгалик қиладилар ва улар Хитой билан савдода етачи ўрин тутар эдилар. Биз учун энг муҳими, Суғддан асосий йўллар Уструшона орқали ўтар эди (Смирнова, 1953, 189-б.; Буряков, 1994, 12-14-бб.). Хусусан, нумизматик маълумотлар бўйича, бу даврларда Чочда топилган Роҳанча ва Сатачари афшинларнинг тангалари, улар орасида яқин алоқалар бўлганлигини кўрсатмоқда (Ерназарова, Кочнев, 1978, 145, 148-149-бб.). Савдо сотиқ шаҳар ва кишлоқларнинг юксалишига, маҳаллий савдогарларнинг бойиб кетишларига шароит яратди. Даромадларнинг салмоқли қисми давлат

хазинасига тушар, ўз навбатида давлат ҳукмдори савдо-сотик ривожини қўллаб қувватлар, уни рағбатлантирар эди. Унинг тангалари эса, бунга доимо хизмат қилар эди.

Раханчанинг III типдаги тангаларининг, орқа томонида христианларнинг Георгий хочига ўхшаш тенг томонли хочининг пайдо бўлишини қайд этиш мумкин. Уларга ўхшаш хочлар Ўрта Осиёнинг бошқа ҳукмдорлари тангаларида ҳам учратилади. Булар Византияликлар танга зарбининг таъсири деб ҳисобланади (Ртвеладзе, Ташходжаев, 1973, 232-б.; Смирнова, 1981, 32-б.; Иваницкий, 1994, 64-66-бб.). Иккинчи томондан хоч бу қадим христианликкача бўлган нажоткор олов ва қуёш тимсоли, абадий ҳаёт ва хайрхоҳлик белгиси ҳисобланган. Шарқ тимсолларидан унинг кенг тарқалиши тасодиқ эмас. Хос ёнида уруғ тамғаси ёки сулола белгисини тасвирлаш билан ҳукмдорлар ўзича қуёш худосига яқинлашиш, уларнинг ҳокимияти қонунийлиги ва кудратини кўрсатган.

Нега Уструшона ҳукмдорларидан энг сўнгиси, Роханч III бу тимсол “ёрмамига” зориққанини ҳозирча айтиш қийин. Эҳтимолдан холи эмаски, бу сулолалар ўртасидаги ҳокимият таллашиш билан боғлиқ бўлиб, VIII асрлардан бошлаб, юқорида эслатилган шоҳлар номлари бошқа учратилмайди. Улар ўрнига бошқа уруғ ҳукмдорлари келадилар. Бошқа томондан, бу шоҳ тангаларида христиан хочи тасвирининг учраши, афшинлардан қайси бири тахти равон хонасида Она бўри тасвирини қўллаганлиги саволига жавоб бўлиши мумкин.

Демак, Уструшона тангаларида жаҳоннинг уч дини буддизм, зардуштийлик ва христианлик тимсоллари кузатилади. Бу уччала дин давлат томонидан тан олиниб, ҳукмдорлар эса дин эркинлигини тарафдори бўлганлар.

БУТПАРАСТЛАР ТАРИХИДАН

Уструшона илохлари ва мафкурасига етарли этибор берилган (Неъматов, 1957; Смирнова, 1953, 190-б., яна унинг ўзи, 1971, 101-105 бб.). Бу борадаги барча тарихий хулосалар ёзма ва археологик манбалар асосида ёритилган эди. 1988-1989 йилларда эски Ховос харобалари устидан бир неча ҳайвон илоҳ-ҳайкалча парчалари топилди. Топилмаларнинг аҳамияти ўз вақтида маълум бўлиб, улар шубҳасиз ховосликлар ва Уструшона халқларининг ҳам бутпараст бўлганларидан гувоҳлик берар эди. Аммо, афсуслар бўлсинки, топилмалар жуда ночор парчалардан иборат бўлиб, яна яхши сақланмаган ҳам эдилар. Шунинг учун ҳам ўз вақтида, улар тўғрисида бирор хулоса чиқариш мушкул эди.

Шундан келиб чикиб, ўқувчиларга маълумки, Ховос билан Буюк ипак йўли йўналиши орқали бевосита боғлиқ бўлган қўшни Зомин илоҳ ҳайкалчалари алоҳида қизиқишга эга.

Ҳайкалчалардан бири Зоминдан 3 км шарқда Сегасари қишлоғидаги Мозортепадан топилган (Оға Бурутали, 2001, 18-б.). Мозортепа устидан топилган, маҳаллий музейга тушган ҳамда озроқ тозлашлар жараёнида топилган буюмлар асосида илк ўрта асрлар даврига оид бўлиб, яна X-XII ва XVI-XVII асрларда ҳам фаолият кўрсатган.

Ҳайкалча яхши эйланган лойдан қолипда ясалган. Устки юзасида ангоб излари сақланган. Орқа томони ва ёнларининг бир қисми пичоқ билан кесилган. Орқа томонидан устанинг бармоқ излари бор. Унга ҳам қисман ангоб қўйилган. Ҳайкалчанинг пастки ярми синган. Унинг сақланган баландлиги 6,5 см.

Ҳайкалча тўғри тик тасвирланган. Боши олдинга эгилган ҳолда. Соқлари текис қилиб, силлиқ орқага таралган. Юзлари тор ва унинг ўнг ярми сал эгилган. Қошлари тўғри эгилмаган тик. Кўзлари бодомсимон, қорочиғлари бироз осилган. Бурни синган, мўйлови битта, эгилган ип каби узун, учи қулоқ чанокларига етади. Энгаги овалсимон, тоза, соқолсиз, бўйни калта, елкалари энсиз, чўккан. Чап елкаси ўнг елкасидан баланд. Қўллари кўксига босилган, ўнг қўли чап қўли тагидан ўтган. Чап қўлининг барча беш бармоқлари яққол тасвирланиб, икки билагузук тақилган. Ўнг қўли қўлтиғи тагида. Қўлларининг юқори қисми, елкасидан пастда ҳам яна икки

билагузук бор. Кийими халат ёки ёқасиз кўйлак бўлиб, жуда башанг тасвирланган. Енгларида тирсагидан пастрокда тик ва кўндаланг тахланиш кузатилади. Бўйнига тўққизта бир хил халқали мунчоқлар шодаси осилган.

Умуман ҳайкалча жуда узоқ фойдаланилмаган қолипда моҳирона ишланган, бутун тана аъзолари, кўл ва юз тузилишлари ҳамда кимйимлари икир-чикирларигача яққол тасвирланган. Эгилган боши, нигоҳларининг пастлиги ва кўлларнинг кўксига туриш ҳолати чуқур қайғу ва «сиғиниш»ни билдиради.

Энди ўхшаш белгили ҳайкалчаларни таққослашга ҳаракат қиламиз. Унчалик кўп учрамайдиган иккала кўлини кўксига қовуштириб туриш ҳолати тасвирига эътиборни қаратадиган бўлсак, у энеолит ва бронза даврларида, қадим илоҳларнинг “кўзғалиш” интихосида баъзан учраб туради. Одамларни кўлини кўксига қовуштириб туриш ҳолати Эроннинг парфия ва хусусан сосонийлар даври санъатига хосдир.

Худди шу ҳолатни Тонг-и-Сарвак ва Бешапур тош ҳайкалларида ҳам кузатиш мумкин (Grishman, 1962, fig. 68; 1971, fig. 10). Сосонийлар даври идишларидаги тасвирларда ҳам шоҳ қаршисида кўлларини кўксига қовуштириб турган аёнлар тасвири маълум. Бир идишдаги тасвирда Хусрав I Ануширвон тўрта кўлларини қовуштиргача аёнлари қуршовида тасвирланган. В.Г. Луконин ўз вақтида эътибор берган сосонийлар даври асари “Ководнинг ўғли Хусрав ва унинг хизматкори”да шундай лавҳа талқин қилинади: «Келиб чикиши эронлик, Каёнийлардан бўлган ўсмир кўлларини кўксига қовуштириб, бармоқлари қўлтиғи тагида шаҳаншоҳ қаршисида турибди» (Тревер, Луконин, 1987, 81-б.). Сўнгги «бармоқлари қўлтиғи тагида» ибораси нега идишлардаги тасвирларда ва бошқа ҳайкалчаларда бармоқлар акс эттирилмаганини изоҳлаб турибди. Бошқа

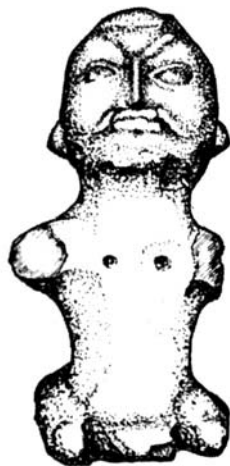
Зомин худудидан топилган VI -VII асрларга оид ҳайкалча

хайкалчаларда бунинг тескариси бармоқлар якқол тасвирланган. Бунинг қандай аҳамияти борлигини бор маълумотлар билан изоҳлаш қийин. Ҳар қалай, сосонийлар даври идишидаги муסיқачилар ва хизматкорлар куршовида тахтда турган шох тасвирида хизматкорлар қўлларини қовуштирганча “эҳтиром” ҳолатида туриб, бармоқлари қўлтиқ остида «яширинган» (пастдаги тасвир) бошқасида эса, бармоқлари якқол (юқоридаги тасвир) кўрсатилган ҳолда тасвирланган. Бироқ бу фарқни шундай изоҳлаш мумкин, пастдаги тасвирда шахс маълум муддат ҳаракатсиз турган ва “чуқур» хурмат ҳолатини билдиради, юқоридаги тасвирда ҳозиргина шохга косани топширган ва дарҳол “одатдаги” ҳолатга кирадиган ҳолда тасвирланган (Тревер, Луконин, 1987, 33/16-расм).

Таъкидлаш жоизки, сосонийлар идишларидаги тасвирлар қатор томонлари билан бизнинг ҳайкалча тасвиридаги кийим бичимлари, мунчоқ ва билакузуклар, юз тузилиши жуда ўхшайди.

Яқин ўхшашликлар излаш бизни илк ўрта асрлар Суғдига бошлайди. Бу ерда бир гуруҳ қўлларини кўксига қовуштирган ҳолатда тасвирланган ҳайкалчалар бўлиб, В.А. Мешкерис уларни кўриниши бузилган ҳайкаллар хилига киритган. Уларнинг барчаси Эрмитажда сақланади. Улардан бири бутунлигича сақланган. Унинг чап қўли ўнг қўлининг остидан ўтган. Елкасида тилли учбурчаксимон ёриқ бўлиб, қанотлар ёки олов тилини билдиради (Мешкерис, 1977, 46- б., XXIX жадвал, 67). Яна ҳайкалчалар орасида олов ёки қанотларсиз тасвирланганлари ҳам бор, қўллари ҳам бошқача, ўнг қўли чап қўли остидан ўтган ҳолатда тасвирлаган (Ўша ерда, 46 бет).

Пажикентда ҳам аёл ҳайкалчаси парчаси топилган бўлиб, қўллари қовуштирилган ҳолда тасвирланган. Тахмин қилинишича, ҳайкалчанинг паски қисми, аниқроғи оёқлари одмники эмас, балки ҳайвонники бўлган ёки ҳайкалча аралаш одам ҳайвон шаклида бўлган (Беленицкий, 1961, 95-б., 20-расм). Қўллари қўлтиғи тагида турган

Зомин худудидан топилган VI-VII асрларга оид ҳайкалча

ҳолатдаги тасвирли ҳайкалчаларнинг юқори қисмлари Варахша харобалари ва унинг атрофларидан топилган ҳайкалчалар орасида ҳам учратилади (Шишкин, 1963, 49-б., 12-расм).

Сўғд остодонлари лавҳалари орасида ҳам қўллари қовуштирилган ҳолда тасвирланган аёллар ва эркаклар тасвири учратилади. Баъзи тадқиқотчилар остодонлардаги бу ҳолатдаги тасвирларни мотам лавҳаси билан боғлиқ деб ҳисоблайдилар. Хусусан Ф. Грене мазкур лавҳани Панжикент деворий суратларидаги маълум мотам маросимлари тасвирлари билан боғлайди. Бу остодон топилмаси муаллифлари уни VII-IX асрлар билан саналаб, тасвирларда “қушон-сўғд русумидаги турк либослари”ни кўрадилар (Горячева, Береналиев, 1979, 590-591-бб.). VI-VIII асрлар шарқ санъати асарларида Л.И. Ремпел таъкидлаганидек, шоҳ хизматкорлари ва кўрикчи фаришталар худованди тахти қаршисида “ибодат” ҳолатида тасвирланиши лавҳасида К.А. Иностранцев тахминини қувватлаб, остодонлардаги қўлини қовуштириб турган кўрикчи фаришталар эканлигини айтади. Унинг фикрича, Тараз остодонларидаги қўлларини қовуштириб турган тасвирлар ҳам кўрикчи хизматкорлар бўлишган (Ремпель, 1957, 104-б.). А.М. Беленицкий Панжикет остодонидаги қўлларини қовуштириб турган қанотли шахсларни учар даҳо деб атайди (Беленицкий, 1955, 8-б., 36-расм).

Г.И. Богомолов фикрича, мазкур шахс тасвирлари “қалб кўрикчилар ёки Овесто қамровидаги бошқа кичик худолар” ҳисобланади (Богомолов, 1987, 101-б.). Л.В. Павчинская ва О.М. Ростовцев Саритепа остодонидаги уч шахс тасвирини таҳлил қилар эканлар, уларни ибодат лавҳаси деб талқин қилдилар ва шахсларни аёл ёки эркак қоҳин (тасвирларда жинсий белгилар кўрсатилмаган) тасаввур қиладилар. Шахсларнинг қўлларини кўксига қовуштириб туришлари ҳолатини эса кўплаб ўхшаш лавҳалар орқали ибодат ҳолати деб талқин қиладилар (Павчинская, Ростовцев, 1988, 95-б.). Назаримизда бу таклиф эътиборга лойиқ.

Панжикет суратларидаги лавҳалардан бирида бир неча худовандилар иккинчи даражадаги шахслар билан тасвирланган. Улардан бири тизаллаб, “хурмат” сақлаш ҳолатида қўлларини кўксига босиб турибди (Беленицкий, Маршак, Распопова, 1993, 157-б., 9-расм). Бу лавҳа юқорида кўрсатилган сосоний лаганларидаги тасвирларга уйқош бўлиб (Луконин, Тревер, 1987, 33-б., 16-расм), бу ерда ик-

кинчи даражали шахслар худога хизмат қилдилар, лагандаги тасвирда эса, улар шоҳга хизмат қиладилар.

Ҳинд иконографиясида Важарахункар худоси қўлларин қовуштириб турган ҳолда (хункар ҳолати) тасвирланган. Бу худонинг Кашмирдан олиб келинган бронзадан VIII асрда ясалган ҳайкалчаши Қирғизстоннинг Чўй водийсидан топилган. Вишну яқинида жойлашган абадиятга маҳкум Деогархнинг Вишну Дасаватара ибододхонасининг (V-VI асрлар) жанубий деворидаги олти шахс тасвирдан бири ҳам қўлларини кўксига қовуштириб турган ҳолда тасвирланган. Гол-Вихра ибододхонасига (Цейлон, XII аср) киришда ўнг томонда Будданинг хаёлга чўмган ҳайкали бор. Бошининг тепасида Будданинг севимли шогирди Ананда қўлларини кўксига босиб, кўзларини қуйи солиб, “хурмат” сақлаб турибди. Сўнги икки ҳолат бизнинг ҳайкалчада ҳам мавжуд. Баъзан Будда ҳам қўлларини қовуштириб, «ўйчан” ҳолда тасвирланган (Gritsina, 2001).

Шундай қилиб, киёсий таҳлиллар асосида хулосага келиш мумкинки, “хурмат” ва “ибодат” ҳолатлари ҳар қандай аниқ вазиятларда маълум мазмун ва аҳамиятга тўла ҳолда кимга ёки (нимага) ибодат қилиши ва сиғинишларига боғлиқ. Айтиш мумкинки, қўлларни қорнига қовуштириб хурмат келтириш одати бизнинг кунларимизгача ҳам етиб келган. Ўрта Осиё XV-XVII асрлар миниатюраларида ҳукмдорлар ва йирик амалдорлар олдида ҳамда тадбир маросимларида хурмат белгиси ҳолатида тасвирланган.

Юқорида келтирилган барча ўхшашликлар ўрганилаётган ҳайкалча билан асосан бир нарса, қўлларини кўксига босиб туриш ҳолати билан боғлиқ. Бошқа томондан эса, ўхшашликлардан кўра фарқлари кўпроқ.

Ўрганилаётган ҳайкалча топилган худуд Уструшона маълумотларига эътиборни қаратамиз. Уструшонада топилган кичик санъат асарларини икки: қўлда ясалган қўпол жўн ва юқори сифатли қолипларда ясалган ҳайкалчаларга ажратиш мумкин.

Қўлда ясалган милодий VII-VIII асрларга оид учта бут ҳайкалчалар шимолий Тожикистонда топилган (Ранов, Салтовская, 1961, 121-б., 102-расм). Улар Фарғона бут-ҳайкалчаларига хос бўлиб, дафн маросими, аждодлар руҳи билан боғлиқ ва шу билан бирга фарғоналиклар ва уструшоналикларнинг бошқа

дунёкарашларига тўғри келади (Брыкина, 1982, 84-113-бб.).

Иккинчи гуруҳ ҳайкалчалар ясалиш усуллари (ангоблаш ва пишириш) ниҳоятда юқори сифати ва юз гавда ҳамда кийиларни тасвирлаб бериш техникаи билан ажралиб туради. Шундай ҳайкалчалардан бири Қала-и-Қахқаҳа I харобаларидан топилиб, маҳаллий худолардан бири деб талқин қилинади (Малаева, 1986, 399-б., 1-расм; 401-б.). Бу билан келишиш мумкин, зеро суғдийлар ва уструсоналик худолар доираси анча кенг бўлган.

Маълумотларга кўра, ҳар бир оила ва ҳатто, ҳар бир киши ҳам ўз бутларига эга бўлиши мумкин (Брыкина, 1982, 101-б.). Мумкин бизнинг ҳайкалчамиз ҳам шу гуруҳга таълуқли бўлиб, уларни маҳаллий Уструсона худолари тасвирига тегишли бўлиши мумкин (Брыкина, 1982, 101-б.). Шу муносабат билан тасвирнинг юз тузилишига, қошлар ва кўз шаклига, мўйлов узунлигига ва соч таралишига эътибор берсак, ҳайкалчамиз юқори Зарафшондан (ўрта асрлар Уструсона худуди) топилган ёғоч бутни эслатади. Бут билан бирга топилган буюмлар (пичоқнинг ёғоч қини, қилиқ, ханжар, қўнғирок, ойна ва бошқалар) билан бирга у Овестодаги Митра худосига боғлиқлиги кузатилади (Яқубов, 1997, 50-б.).

Зарафшон дарёси юқори оқимидаги Қалъа и Нофиндан топилган бронза ҳайкалча ҳам кичик уй бутлари хилига киритилиши мумкин, унда ҳам қўлларини кўксига қовуштирган аёл акс этирилган (Ставиский, 1961, 106-107-бб., 6-расм).

Юқорида ҳайкалчамизнинг баъзи ҳинд ўхшашликлари кўрсатилди. Ҳинд бутшунослиги билан кўлининг юқори қисмидаги билагузук тасвирлари ҳам кўрсатиши мумкин. Уструшонанинг тасвирий санъатида, хусусан ҳукмдорлар тангалари тасвирларида ҳинд маданияти унсурларининг ўзлаштирилиши яққол кузатитлади (Смирнова, 1981, 31-34-бб.; 324-335-бб.).

Сатачари афшиннинг тангаларида (III тип) фил - ҳинд донишмандлик тимсоли Ганеш, филсимон худо, савдо-сотик ҳомийси тасвирланган. Афшин номининг ўзи ҳам санскритча “садачарья”, “муаллим”, “устоз” маъносини билдиради (ўша ерда, 32-б.).

Зоминнинг ўзидан, Оқтепа харобаларининг илк ўрта асрлар қатламидан бошқа хилдаги ҳайкалча топилган (Древний Заамин, 1994, 26-28-бб.). Ҳайкалчада эркак киши тасвирланган, унинг биринчи ҳайкалчадан фарқли пастга эмас, юқорига “қарайди”. Унинг

қўллари қадимда синган бўлса, чап оёғининг бир қисми синган. Ҳайкалчанинг баландлиги 8,5 см.

Ҳайкалчанинг боши қолипда қуйилган бўлса, паски қисми қўлда тайёрланган. Тайёрланиш услуби бўйинча, у кулол дастгоҳида ва қўлда тайёрланган буюмлар орлиғидан ўрин олади. Қулоқлари тиккайган ўсимта тарзида тасвирланган. Орқа томони кесилган. Бош ва тана туташган жойида устанинг бармоқ излари яққол кўрсатилган. Тана ва каллада мутаносиблик бузилган.

Ҳайкалчада тиззалаб ўтирган одам тасвирланган. Юз тузилишлари, назаримизда сокинлик, осойишталик ва ибодат маъносини англатади. Ҳайкалчада қандайдир четган келтирилган белгилар унсурлар йўқ. Ҳайкалчада Ўрта Осиёнинг икки дарё оралиғи вакили акс этирилиб, унинг аجدодлари эса маҳаллий уструшонликлар сиймосидир.

Шундай қилиб, бу ҳайкалчаларни ўй бутларига қиёслаш мумкин бўлиб, улар маҳаллий уструшонлик худоларини ҳурматини сақлаш ва ибодат ҳолатларида тасвирланиб, қўшни мамлакатлардан олинган бадиий безаш усулларида фойдаланилган.

Зоминдаги Жартепанинг илк ўрта асрлар қатламини тозалаш пайтида топилган ҳайкалча диққатга сазавордир. Афсуски, унинг иягидан пастки асосий қисми сақланмаган. У қолипда қуйилган. Орқа томонида уч бармоқ излари қолган. Юзаси ангобланмаган. Бурни ва юзининг ўнг томони ҳам шикастлангани боис, унинг эркак ёки аёл тасвири эканлигини аниқлаш қийин. Қулоқлари йирик, чўзинчоқ халқалари бор. Пешонасида иккита шарсимон бўртма безак бор. Маълум бўлишича, бу Уструшона худудида бу хилдаги биринчи топилма. У ҳар қалай бу ерга кенг тарқалган Сўғд худудларидан келган бўлса керак.

Бу топилма уструшонликларнинг илк ўрта асрларда қўшни Сўғд билан кенг алоқада бўлганликларидан гувоҳлик беради, зеро бу ерда маданият ва санъат равнақида ўхшаш жараёнлар кузатилади. Эски Ховос харобаларидан ҳам бутун бутлар топилишига ишонамиз ва шундагина биз қадим ховосликларнинг “ғоявий” жабҳалардаги баъзи жиҳатларига тўғри баҳо бера оламиз.

IX-XIII АСР БОШЛАРИДА УСТРУШОНА

Араб тарихчи ва жуғрофлари муғуллар истилосигача бўлган Уструшона ҳақида анча тўла ва батафсил маълумот берадилар. Аҳмад ал-Катиб Уструшонани “кенг ва муҳим мамлакат бўлиб, ай-тишларича унда 400 қалъа ва бир неча шаҳарлари бўлган (Негматов, 1953, 243-б.). Номмаълум муаллифнинг “Китоб Худуд ул-олам мин-ал-Машрик ила-л-Мағриб” (Дунёнинг шарқдан ғарбгача бўлган чегаралари китоби) асари X аср охирида ёзилган. Унда Уструшона “бепоён, кўплаб гуллаб яшнаган шаҳар ва рустакларга эга мамлакат” деб таърифланади. У ердан жуда кўп май келтирилади, унинг тоғларидан эса темир олинади (Hudud al-Alam, 1970, p. 115). Бир вақтда у Уструшонанинг кўплаб манзилгоҳларини санаб ўтади, шу жумладан Зоминда мустаҳкам қалъа борлигини айтади. Ал-Истахрийнинг маълумотлари бўйича, мамлакатнинг катта қисми тоғлардан иборат бўлиб, унда “кемалар сузишлари учун дарё йўқ, худди шундай кўллар ҳам йўқ” (Материалы по истории киргизов и Киргизии, 1973, 18-19-бб.). Унинг ўзи Уструшонанинг худудларни тўла ва аниқ кўрсатиб, шаҳарлари номини келтиради: Чегаралари: ғарбда Самарқанд билан чегарадош, шимолда Шош ва Фарғонанинг бир қисми; жанубда Кеш, Сағанион, Шуман, Вашд-жирд ва Рашта; шимолдан Фарғонанинг бир қисми... Шаҳарлари Арсианикет, Куркат, Газак, Вагкет, Сабат, Зомин, Дзак, Нуджикет ва Харакана, ҳуқумдорлари яшайдиган шаҳар эса Бунджикат” деб аталар эди (Ўша ерда, 18-б.). Ал-Муқаддасий Марсмандни ҳам шаҳарлар қаторига қўшган. Ибн Хаукалнинг таъкидлашича, юқорида кўрсатилган барча шаҳарлар рустакларнинг марказлари бўлган, қолган рустакларда эса шаҳарлар бўлмаган (Беггер, 1957, 20-21-бб.). Бошқача айтганда, Уструшона шимолда Хўжанд ва Сирдарё вилоятлари билан чегараланиб, жанубда Зарафшон дарёсининг юқори қисми ва Зарафшон тизмалари билан бошқа мулкликларни Ҳисор тизмаларидан ажратиб, шарқда Хўжанд ва Фарғона ерлари билан, ғарбда эса Самарқанд ерларига туташади (Негматов, 1957, харитага қаранг).

Манбалар маълумотларига кўра, Уструшона худуди рустакларга (округ) бўлинар эди. Уларнинг аниқ сони ҳозирча номмаълум. Уларнинг сони доимо ҳам бир хил бўлмаган, бу ҳақда кейинроқ айтамыз.

Ал-Муқаддасий маълумотлари бўйича улар сони 17 та бўлса, манбаларда эса фақат 12 рустак номи келтирилади, айтишларича, барча катта шаҳарлар ўз рустакларида эга бўлган. Шундан келиб чиқсак, рустаклар сони 18 та, улардан Бунжикат, Сабат, Зомин, Бурнамад, Харакана, Фекнан, Ховос, Шавкат, Фагкат рустаклари даштда, Минг, Асбаникат, Бискар, Бангам, Вакр, Шагар, Масча, Бургар ва Буттам рустаклари тоғ қисмида жойлашган (Негматов, 1977, 43-б.). Фикримизча, юқорида келтирилган рустаклар қаторига Нужикатни ҳам қўшиш керак, чунки унинг номи Уструшона шаҳарлари қаторида эди; шу билан бирга Ховосни шаҳарлар ва рустаклар қаторида тилга олинмай, шунчаки йирик қишлоқ дейилгани учун рустак қаторидан чиқариш керак бўлади (Грицина, 2000, 34-б.). Куйида кўрамизки, бу археологик тадқиқотларда ҳам ўз исботини топади. Агарда бу даврларда Нужикатнинг кўплаб қишлоқлари бўлган бўлса, Ховосда қишлоқлар деярли бўлмаган. Бундан ташқари Бурнамаднинг фақатгина ярими тоғ рустаги бўлиб, қолган ярми дашт рустаки эди. Шаҳарлари бўлмаган тоғли рустаклар орасида Бу-шагар (Шагар), Масча, Бургар (Фаргар), Бангам (Багнам), Минк, Бискун (Бискар), Избаскет (Арсубаникат, Асбаникат), Вакр ва Буттамлар тилга олинади (Бетгер, 1957, 21-б.).

Ибн Хавкал маълумоти бўйича, Уструшона деҳқончилик маҳсулотларининг кўплиги билан машхур бўлиб, улар четга сотилар эди, бу унинг худудида сунъий суғориш ва ирригациянинг юқори даражада бўлганлигидан гувоҳлик беради. Археологик изланиш-лар ўрта аср муаллифлари маълумотларини яққол исботлайди (Билалов, 1980, 14-б.). Шаҳарларда бозорлар гавжум бўлиб, бир неча катта, доимий кўргазмалар ишлаган, шу жумладан ёпиқ бозор-тимларда олис жойлардан одамлар келишган. Темир қуроллар уструшоналик-ларнинг фаҳри (Минк атрофи ва Марсмандада ишланган) бўлиб, “Хуросонда ундан барча фойдаланиб, Боғдоддан Ироқгача қуролланганлар” (Бетгер, 1957, 21-б.).

Уструшонанинг пойтахти ал-Идрисийнинг айтишича тоғ этакларида жойлашган Бунжикат шаҳри бўлган. Ал-Муқаддасийнинг айтишича, “Бунжакас – бу катта ... шаҳар бўлиб, ҳосилдор, серсув ва одамларни кўп, ажойиб боғ-роғлар ва уйлар билан ўралган (Беленицкий, Бентович, Большаков, 1973, 191-б.). Ал-Истахрий, Ибн Хавкал ва ал-Муқаддасий маълумотларича, шаҳар атрофи бир

Эски Ховос. Сирланган сопол остидаги накш. XII аср

гизов и Киргизии, 1973, 20-б.; Бартольд, 1963, 223-224-бб.; Негматов, 1953, 242-б.; Беленицкий, Бентович, Большаков, 1973, 190-191-бб.).

Бунжикат шахри Тожикистоннинг Сўғд вилояти Шаҳристон қишлоғидаги Қалъаи Қаҳқаҳа I-III харобалари ўрнида талқин қилинди (Негматов, Хмельницкий, 1966, 191-б.). Аммо шуни эътиборга олиш керакки, О.Г. Большакованинг шаҳар харобалари жойлашган ўрни, ўлчами ва бошқа белгилари ёзма манбалар маълумотларига тўғри келмайди ва вилоят марказини бошқа жойдан излаш керак деган фикри асосли бўлиши мумкин. Унинг фикрича, Бунжикат Ўратепада (Истаравшан) жойлашган бўлиши мумкин (Беленицкий, Бентович, Большаков, 1973, 191-б.).

Археологик ишларнинг кўрсатишича, Уструшонанинг арки аълоси ва ҳукмдор саройлари илгари кўрсатилганидек, Қаҳқаҳа II да эмас, Қаҳқаҳа I да жойлашган (Негматов, Мамаджонова, 1989, 92-б.). Ғ. Ғойибовнинг фикрича, шаҳристон харобаларнинг илгари робот ҳисобланган (20 га), ҳозирги Шаҳристон қишлоғи жойлашган ҳудудга тўғри келади. Бу тўғрида номининг ўзи ҳам гувоҳлик беради. Рободга келсак, уни Шаҳристон атрофларидан излаш керак бўлади (Гайбов, 1989, 44-45-бб.).

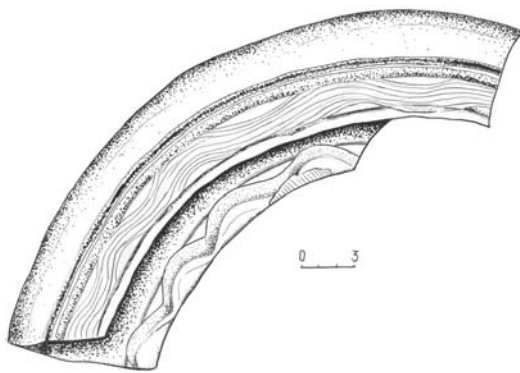
фарсах (6-8 км)ни ташкил этган. Унинг уй ва иншоотлари лой ва ёғочдан қурилган. Шаҳар икки қатор девор билан ўраб олинган эди. Шаҳарда, кўшқлар, ҳовлилар, узумзор боғлар ва яна мачит, қамокхона ҳам бор эди. Шаҳарда оқар сув кўп, ундан каналлар оқиб ўтиб, уларда кўпгина тегирмонлар ишлар эди. Фақат эркакларгина 20 минг киши ташкил қилар эди. Ташқи деворнинг тўрт: Зомин, Марсманд, Нужикат ва Қаҳлабод дарвозалари бўлган (Материалы по истории кир-

Бунжикатдан ташқари Зомин, Дизак ва Сабот шимолий Уструшонанинг йирик шаҳарлари бўлиб, ёзма манбаларда уларга ҳам катта эътибор қаратилади.

Дизак Уструшонанинг катталиги ва аҳамияти жиҳатидан учинчи шаҳар эди, аммо, эътиборга олиш жоизки, ўрта асрлардаги машҳур муаллифларидан бири ал-Муқаддасий шимолий Уструшонанинг йирик шаҳарлари ҳақида батафсил маълумот берар экан, Дизак тўғрисида бошқа маълумотлар бермай уни фақат эслатади. Кўчманчи даштликлар чегарасида, муҳим савдо ва кўчма йўллар туташган жойда бўлганлигидан, тезда кичик бўлсада мустаҳкам қалъадан шаҳарчага айланади, буни унинг номидан (Дизак - кичик шаҳар, қалъа) ҳам англаш мумкин.

Унинг илк антик даврга оид асоси ҳозирги Жиззах шаҳрининг жануби-шарқий томонида жойлашган Қалиятепа харобаларида талқин қилинади. Шу билан бирга яна ҳам қадимийроқ маълумотлар (милодгача II-I асрлар) Зоминнинг Қўрғонтепа харобаларидан олинган маълумотларга мос манбалар Дизакнинг атроф рабаларидан биридан олинди. Шундай қилиб, рабатлар ёки улардан бири шаҳарнинг ўзидан аввалроқ шаклланган (Пардаев, 2002, 123-126-бб.). Аммо, маълум воқеалардан Уструшонанинг IX асрда бутунлай босиб олинишидан сўнг у янги жойга кўчади. Эътиборга олиш кераки. айнан шу “янги шаҳар” тўғрисида IX-X асрлар манбаларида Дизак гуллаб яшнаган, гавжум, боғ-роғларга бой шаҳар бўлган. Фйнан шу шаҳарни ислом тантанаси курашчилари ғозийлар ёктириб қолганлар. Дизак кўплаб рабатлари билан машҳур бўлиб, бу ерда мамлакат ташқарисига ҳам маълум бўлган ажойиб жун кийим-кечаклар тайёрланар эди (Материалы по истории киргизов и Киргизии, 1973, 18-19, 21, 27-66.; Бетгер, 1957, 20-б.).

Тахмин қилинишича,

Эски Ховос.
Дастархон парчаси

Сомонийлар даврида Дизак Қалиятена ёки Ўрда харобалари ўрнида бўлган (Немцева, 1974, 3-5-бб.). Аммо бу давр маълумотлари ҳозирча топилмаган (Пардаев, 2000, 120-129-бб.).

Ибн Хавкалнинг хулосалари бўйича, “бошқа шаҳарлар бир-бирларига катталиклари, табиий шароитлари, боғлари кенглиги ва сув манбалари билан тўғри келадилар» (Бетгер, 1957, 21-б.).

Марсманда бошқалардан бир мунча ажралиб турар эди. Ал-Муқаддасий ва Ибн Хавкал уни Уструшона шаҳарлари қаторига киритишмасда, аммо Ибн Хавкал ўз асарининг бошқа жойида уни тоғ шаҳри деб, бошқа тоғ шаҳарларга нисбатан катталигини кўрсатади. Марсманд таърифи чиройли ва вилоятнинг узок машаққатли жойларига хосдир. ”Марсманд эса ундан мустасно. У сўнгги тоғ шаҳри бўлиб, унда боғлар йўқ, умуман узумзорлар йўқ, аммо оқар сув бор. Кучли совуқлар шаҳарда боғ-роғлар ва узумзорлар бўлишига тўсқинлик қилади. У ерда дарё кенг ва қаттиқ музлайди. Аммо, шаҳарда ажойиб гулзорлар бор, майсазорлар ва гўзал жойлар бор” (Бетгер, 1957, 20-б.).

Мамлакатни афшиналар аталмиш шоҳлар бошқарар эдилар. Уструшона шоҳларидан ал-Афшин – энг кўзга кўринган шахс бўлиб, унга Х асрдан бошлаб, сўнгги ўрта асрларгача ёзма манбаларда яхши эътибор қаратилган (Байхакий, 1969, 210, 247-251-бб.; Сиёсатнамэ, 1949, 227-б.; Асир, 1985, 86-90-бб.; Минорский, 1963, 45-47-бб.; Ҳожиб, 1972, 964-б.; Мец, 1973, 317 ва бошқалар). Узокдаги, унча катта бўлмаган мулклик, бирдагина бу инсоннинг шухратидан яраклади, Уструшона шоҳларининг атамаси “аф-шин” номга айланди. Бу ном илк мусулмонлар турихида энг хурматли босқични эгалади.

Ал-Афшин (ҳақиқий исми Абу-л-Ҳасан Ҳайдар ибн Қовус) қабила бошлиғи вакили бўлиб, тангалардан маълум бўлган илк сулола ҳукмдорлари ўрнига келган шоҳ. Юқорида таъкидланганидек, афшин Раханч III тангаларида янги тенг томонли хоч тимсоли пайдо бўлади. Унинг пайдо бўлиши бу давр қарама-қаршилигининг акси деб баҳоланади. Афсуски, бу икки сулола ўртасида қандай кураш борганини билмаймиз, асосий воқеалар вақти ҳамда қайси ҳукмдор даврида бўлганлигини ҳам билмаймиз. Аммо тангалар ва улар берган маълумотлар асосида воқеаларни маълум даражада аниқ тиклаш мумкин (Смирнова, 1981, 30-35-бб.; 324-335-бб.).

Араблар Ўрта Осиё вилоятларини босиб олишга киришганларида, бу ерда кўплаб майда таркоқ мулкларга дуч келдилар. Улар Ғарбий турк ҳоконлиги таркибига кирган бўлиб, VII аср ўрталарида хитойликлардан енгилиб жуда кучсизланиб қолган эди ва аср сўнггида бутунлай тугатилди. Шундай бўлишига қарамай турклар анча даҳшатли ва ҳаракатчан куч бўлиб, Мовороуннахрнинг ички ҳаётига маълум таъсирга эга эдилар. Улар тез-тез арабларга қарши курашда маҳаллий ҳукмдорларга ёрдамга келар, баъзи мулкликлар ҳар хил сулолалари тортишувларига аралашар эдилар. Мумкин, турклар Уструшона янги сулоласининг тикланишида ҳам маълум ўрин тутганлар. Унинг асосчиси, Харабугра Афшини Ал-Афшиннинг бобоси бўлган. Бу 720 йилда ёки ундан олдинроқ бўлган. Унинг турклардан келиб чиқиши ҳақидаги тахминни исмининг ўзи ҳам кўрсатиб турибди (Грюнебаум, 1988, 84-б.). Э. Вэс-сейера маълумоти бўйича эса, аксинча, Афшин Харабугра кейинроқ, арабларнинг 722 йилги Хўжандга қилган юришларидан сўнг ҳукмдор бўлган (Vaissiore, 2001, p. 26-27). Маълумки бу вақтларда кўпгина ҳукмдорлар Ғарбий турк хонлари билан доимий алоқада бўлиб, улар билан қариндош бўлишган. Ал-Афшиннинг ўғли Ҳасан ибн Ҳайдар, турк саркардасининг қизига уйланган, кейинроқ унинг Уструшонадаги ноиб бўлганлиги ҳам тасодиф эмас. Аммо уни О.И. Смирнова айтганидек, Уструшона шоҳларини турк бўлган дейишга жиддий асос йўқ (Смирнова, 1981, 34-35-бб.). Ал-Белазурий маълумотича, афшин Харабугара Қутайба ибн Муслимнинг Уструшонага қилган махсус юришга қарши турган бўлиши эҳтимолдан холи эмас (Ғоибов, 1989, 44-б.).

Аввало афшин Харабурга ат-Табарий томонидан 737 йилги воқеалар туфайли эса олинадиди, ўшанда у турк хони ва қўшни вилоятлар ҳукмдорлари билан бирга яна бир бор арабларга қаршилик қилишга уринади. Бу гал ҳам улар енгилдилар. Яна шу манбада айтилишича, ҳокон енгилганидан сўнг “Шурусанага келди, уни Ханахаранинг отаси Хара-бугра, бобоси Қовус, ал-Афшиннинг отаси мусиқачилар билан кутиб олди, унга ва унинг қўшинига совғалар ва отлар берди. Улар бир-бирларига душман эдилар, аммо ҳокон енгилиб қайтгандан сўнг, ўзида унга таъсир ўтказиш учун борини берди” (Табарий, 1987, 253-б.).

Кейинги 738 йилда унинг тахти Ханахарага ўтади, Ўрта Осиё та-

рихида унинг ҳукмронлиги энг узок давом этган (60 йилга яқин). У ҳам отасига ўхшаб, мустақил сиёсат ўтказишга уринади. Унинг биринчи йил ҳукмронлигидаёқ кўшни Чоч йўлидан Уструшонага машхур араб ҳарбий саркардаси, кейинроқ Хуросан ноиби Носир ибн Сайёр ҳужум қилади. Ханахара унинг талаблари учун пул тўлаб, ҳокимиятини сақлайди (Табарий, 1987, 269-б.) 752 йили у арабларга қарши, хитойликлардан ҳарбий ёрдам сўрайди, аммо улар ёрдам беришмайди. Шунга қарамай, у арабларга қарши курашни тўхтатмайди. Бу курашнинг қанчалик кучли ва доимийлигига шубҳаланиб бўлмайди. 795 йили Хуросоннинг янги ноиби ал-Фадл ибн Яхъё Мовароуннаҳрга кўшин тортади. Буни ат-Табарий қисқача шундай изоҳлайди: “Ва Уструшона шоҳи Ханахара унинг олдига чиқди, илгари эса унга итоат қилмаган эди” (Табарий, 1987, 366-б.).

Ал-Афшиннинг отаси Кайковуснинг ҳукмронлиги ҳақида манбаларда қарийиб ҳеч нарса айтилмайди. Маълум бўлишича, кейинроқ унинг ўғли Ҳайдар ибн Қовус Уструшона ҳукмдори бўлади, уни барча ёзма манбаларда ал-Афшин ҳам дейишади. Шу муносабат билан Халил ас-Сабий «ал-Афшин лақабли Ҳайдар ибн Қовусни тақдирланиши тўғрисида кизиқ бир аниқликни келтиради, чунки у уструшоналик, уларнинг тилида ал-Афшин “шоҳ” мазмунини англатади...”.

822 йили араблар Мовароуннаҳр вилояти аҳлидан бири уструшоналикларнинг қаршилигини синдиришга муяссар бўлдилар ва улар мамлакатини босиб олдилар. Афтидан, ал-Афшин қаршилик кўрсатиш бефойда эканлигини тушуниб етади ва нафақат душманга таслим бўлади, ҳатто улар томонига ўтиб, ўз мамлакатини, ўз халқини босиб олишда уларга кўмаклашди. Нега у бундай йўл тутди? Унинг ҳаётининг кейинги саҳифлари кўрсатишича, бу ўзига хос усул эди. Буда ўз келажаги, ўз халқи ва мамлақати келажагини сақлаш йўлидаги чекиниш эди. Ҳар ҳолда, у мамлакат ҳокимияти устида қолади.

Манбаларнинг кўрсатишларича, ал-Афшин ўз мамлақатида деярли ҳукмронлик қилмаган. Шунга қарамай, у ислом динини қабул қилиб, Халифалик пойтахтига кетишдан олдин ўзидан чуқур хотира қолдиришга улгурган. Ал-Истаҳрий, ибн Хавкал ва ас-Сомоний маълумотлари бўйича, Мовароуннаҳрдаги энг катта роботнинг

курулиши унинг номи билан боғлиқ бўлган. У Худойсар робот деб юритилган (Истахрий, 27-б.; Бетгер, 1957, 20-б.; Камолиддинов, 1993, 100-б.). Бизнинг тахминимизча, уни Зомин туманидаги Пшагар кишлоғи яқинидаги Тўрткўлтепа карвонсаройи билан солиштириш мумкин (Грицина, 1999, 76-78-бб.; ўша, 2000, 70-73-бб.), бу ҳақда куйида сўз юритилади. Ўрта Осиё учун ноёб бўлган темир ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш, уни қайта ишлаш ва турли нарсалар тайёрлашда Минк рустаки яқинида, ўз қабиласи юртини узоқ чет элларга машхур бўлиб кетишида ал-Афшиннинг ҳам ўрни катта бўлган.

Ал-Афшиннинг кейинги тақдири Халифат билан боғланган. У ўз ҳамкорлари билан биргаликда ал-Маъмун (813-833-йиллар) сўнгра ал-Муътасим (833-842-йиллар) саройларида яхши қабул қилинади. Бу ерда унинг ҳарбий саркардалик маҳорати тўла юзага чиқади. 831-йили у Мисрда ва Мағрибда (шимолий Африка) арабларга қарши кўтарилган кўзғолонларни муваффақиятли бостиради. Сўнгра киска вақт ичида Озарбайжон ва ғарбий Эронда Бабек маздакийлари устидан ажойиб ғалаба қозонади. Бу ғалабадан олдин хуррамийлар - оташпарастлар халқ ҳаракати 20 йилдан ортиқ (815-838-йиллар) Халифатни ларзага солган эди.

Шу даврда нималигини ҳозиргача ҳеч ким билмайдиган хуррамийлар ҳаракати шимоли-ғарбий Эрон, Арманистон ва Озарбайжон ҳудудларини қамраб олади. Уларнинг ғоялари арабларгача бўлган Олд шарқ мамлакатларри ғоялари билан кўп жиҳатдан аралашиб кетган. Ҳарқалай, бу ғоя Исломга қарши қаратилган яккол ғоя эканлиги кўплаб мусулмон манбаларида кўрсатилган. Бобек кўзғолони ҳақида таниқли араб тарихчиси Ибн ал-Асир (1234 йилда ўлган) “Тарих ал-Комил” (Жаҳон тарихи) асарида батафсил маълумот беради.

Унинг маълумотича, 817-йилда “жовидонийлар бошида турган издоши Жовидон ибн Саҳл Бадданинг ҳукмдори Бобек Хуррамий ғазабланди (Бобекнинг қароргоҳи Аракс дарёсининг жанубида жойлашган). Бобекнинг таъкидлашича, Жавидон руҳи унга кириб, тартибсизлик ва вайрон қилмоқда.

Жовидон – абадий, мангулик, хуррам – шодлик, хурсандчилик

Улар муғлар таълимотига содиқлар...”. Рухларни бир ҳайвондан иккинчисига ўтишига ишонадилар...” (Асир, 1985, 86-б.).

Халифа ал-Маъмун бари бир исённи бостира олмади. Васиятно-масида у шундай ёзган:”Хуррабийларга келсак, уларга қарши ҳаракатчан, содиқ ва хотиржам кишини юбор, уни ва кўшинларини маблағ билан таъминла, агар узокроқ қолишса, уларга қарши ёрдамчиларинг ва дўстларинг билан чик” (Асир, 1985, 87-б.) Ал-Маъмун меросхўри Халиф ал-Муътасим васиятнинг бу қисмини тўлиқ бажарди. “У ҳаракатчан, содиқ ва хотиржам кимсани” ал-Афшин шахсида топди, ал-Афшин эса унинг ёнига ўз одамлари – уструшоналик ва фарғоналиклар билан келди.

Ибн ал-Асир хурабийларнинг тор-мор қилинишини шундай таърифлайди: Бу 222 (837-838 йиллар) йил Бобек шахри Бадд олинди ва унга мусулмонлар кириб, бойликларни талаб, шаҳарни вайрон қилдилар... Бу шундай бўлган эди: Ал-Афшин илгарироққа Баддага силжишга қарор қилиб, аста-секин ҳаракат қилади. Кўшинларини ҳар томондан қуршаб олинганини кўриб, Бабек Баддан чикди.

Ал-Афшиннинг элчиси кўшинларни қайтариш учун келганида унга фарғоналиклар байроқлари билан Баддага кириб, кўшкка чикқанларини айтдилар. Шунда у, ал-Афшин отга миниб, кўшинларга қараб кичқирди ва улар билан биргаликда шаҳарга..., Бобек кўшки томон йўл олди, у ерда эса, пистирмада ўтирган олти юз киши уларга қарши ҳужум қилди. Бундан фойдаланган Бобек ҳеч кимга сездирмай ғорга яширинди. Ал-Афшиннинг кўшини билан биргаликда ер ёғи отиб ёқилган кўшк дарвозалари олдида жанг қилиш билан банд эди... Аскарлар кўшкни бузиб, барча хуррабийларни қириб ташладилар. Ал-Афшин эса Бобек болалари ва оиласи асирга олди (Асир, 1985, 86-б.).

Бобекнинг ўзи эса анча вақтларгача Арманистон тоғларида бекиниб юрди. Унинг “румликлар мамлақати”га кириш учун уринишлари бефойда бўлиб, Император Феофилнинг (829-842-йиллар) унга нисбатан хайрихоҳлиги амалга ошмади. Оқибатда Кавказ Албанияси мулкдорларидан бири катта мукофот эвазига уни ал-Афшинга тутиб берди. 838 йилда Ал-Афшин Бобек ва унинг акаси Абдуллоҳ билан Самаррага келди. Халифа ал-Муътасим ўзининг қаттол душманидан қаттиқ ўч олади.

У “Бобекнинг қўл ва оёқларини... кесиб ташлаш тўғрисида буйруқ берди... шундан сўнг Бабек унинг олдига йиқилди. Ал-Муътасим уни сўйишни буюрди, уни сўйдилар, қорнини ёрдилар;

бошини ал-Муътасим буйруғи билан Хуросонга юборадилар, танасини эса, Самарада ёндирдилар”. Унинг укаси Абдуллохни ҳам шундай қилиб ўлдирдилар (Асир, 1985, 89-90-бб.). Бошқа тахмин бўйича, Бобекнинг бир кўлини кесишса, у иккинчи кўлини қонга булаб, юзига суртган. Шунда Халифа Бобекни хўкизнинг хом терисига солиб шундай тикишни буюрганки, молнинг икки шохи, унинг қулоғига тўғри келсин. Тери қуриди, уни тириқлай осиб қўйдилар, у азоб-укубада ўлди (Сиасет-намэ, 1949, 227-б.).

Золимликларини оклаш учун бўлса керак, Ибн ал-Асир Бобекка «хисоб» қўяди. Бобек томонидан йигирма йил давомида бир юз элик беш минг кишини ўлдирилган, шу жумладан ҳарбий саркардалардан: Яхъё ибн Мааз, Исо ибн Муҳаммад ибн Абу Халид ва Аҳмад ибн ал-Жунайдлар тор-мор қилинганлар; асирга олинганлардан Зурайк ибн Али ибн Садоқ, Муҳаммад ибн Ҳамид ат-Тусий ва Иброҳим ибн Лайс бор эдилар” (Асир, 1985, 90-б.).

Ғалаба ан-Афшинни Халифа ал-Муътасимнинг эркатойига, “буюк хизматкорларидан» бирига айлантиради (Минорский, 1963, 45-б.). Ал-Байҳакийнинг (XI аср) гувоҳлик беришича, “ал-Афшин Бобек ва Хуррабийлар устидан ғалаба қозиниб, Боғдодга келганида диндорлар панагоҳи ал-Муътасим уни иззат-икром билан кутиб олиб, барчага уни пиёда саройга кузатиб боришларини буюради” (Байҳакий, 1969, 210-б.). Ҳилол ас-Сабий (X-XI асрлар) маълумотлари бўйича, унга фаҳрий кийим-кечак, белбоғ, қилич, қимматбаҳо тошлар билан безалган билаузук ва мунчоқлар бошига тож кийдиришади. Тожнинг қирғоқлари қимматбаҳо тошлар билан безатилган эди. Ал-Афшин салтанат халоскори, деб эълон қилиниб, Халифатда ал-Муътассимдан сўнг иккинчи кишига айланади. Унинг шухрати янгидан-янги ғалабалар келтиради, жумладан византияликлар устидан ҳам ғалаба қозонади. У Арманистон ва Озарбойжонда Халифнинг ноиб қилиб тайинланади.

Ҳарбий урушлар жанггоҳларида ҳам ал-Афшин ўзининг яратувчанлик фаолиятини унутмайди. Ибн Хордадбехнинг (IX аср) маълумоти бўйича, у Озарбойжонда Барзанд шахрини қуриб беради. Манбаларда у тез-тез Буюк Афшин сифатида эслатилади.

Табиийки, бу ғалабалар Халифанинг ўзини ҳам улуғлайди, зеро буларнинг барчаси унинг ҳукмронлик даврида амалга оширилди, унинг тожини безар эди. Тасодиф эмаски, ислом тарихи илдиэлари-

нинг билимдони Низом ул-Мулк у ҳукмронлик даври таърифини келтириб: “Муътасимнинг уч ғалабаси бўлган, уларнинг барчаси Ислом шухратини ошириш йўлида қилинган: биринчи ғалаба – Рум устидан, иккинчи ғалаба – Бобек устидан, учинчи ғалаба Табарисондаги Мазийёр Ғиёбр устидан қўлга киртилган. Агар бу ғалабаларнинг биронтаси бўлмай қолганда ҳам Ислом йўқолиб кетган бўлар эди” (Сиасетнамэ, 1949, 227-228-бб.).

Буларнинг барчаси, албатта, Халифа сарой аҳлининг ҳасадини келтирар эди, улар ал-Афшиндан кўрқиб, унинг олдида тутилиб қолар эдилар. Халифанинг ҳам эркатойига муносабати ўзгара борди, унинг ҳаддан ташқари талабалари билан уни жонига тегар эди. Эндиликда Халифа оғзидан мақтовлар эмас, баъзи лаҳзаларда қаттиқ ҳақоратлар ҳам чиқа бошлайди. Бу ўзгаришларни сарой аҳли тезда пайқаб, ҳар томонлама қўллаб-қувватлар эдилар. Бу камситиш в ҳақоротлардан қанчаси Вазир Аҳмад ибн Абу Дуъаднинг ҳикоясида келтирилади мен “эронийларни махтай бошладим, зеро у уларнинг одами – уструсоналик эди. Мен бу қандай катта гуноҳ бўлсада, эронийларни араблардан устун қўйдим... Ал-Афшин менга қулоқ солмади... Бу иблис, яримхудосиз, мени назарига олмайди (Байхаки, 1969, 251-б.).

Ал-Афшиннинг боши узра булутлар янада куюқлаша борди, хусусан унинг бу йилларда ўз она юрти Уструсона билан алоқалари айниқса, унинг араблар ҳукмронлигини ағдариб, аждодлари динини тиклаш мақсадида тайёрланаётган исёнга алоқадорлиги Халифага ишончли манбалар орқали етказилади (Негматов, 1977, 18-19-бетлар; Қодирова, 1965, 179-181-бб.; Бартольд, 1964, 497-б.). Охир оқибатда ал-Афшин исломдан қайтганликда айбланиб қамоққа олинди ва очликдан ўлим жазосига ҳукм қилинади ҳамда у ерда 841 йилда ўлади. Унинг жасади исломдан юз ўгирган шахс сифатида, аввал, Самарра дарвозасида куйдириб ёкиб юборилади, кули эса Тигр дарёси устида сочилади (Бартольд, 1964, 497-б.).

Кўриниб турибдики, илк сулолалар ҳукмдорларини фақат тангалар орқали билсак, кейинги сулолалар ҳукмдорларини фақат ёзма манбалар орқали биламиз. Улардан бири Сайр ибн Абдуллоҳ номи бизгача тангалар орқали етиб келган (Бартольд, 1963; Кочнев, 1994; Калинин, 2001; Довудин, Шарипов, 2002). Умуман бу бизга маълум бўлган уструсоналик охирги ҳукмдор. 822-йилда араблар Устру-

шонани босиб олганларидан кейин Афшинларнинг тақдири қандай кечди? Манбаларда сақланган маълумотлар шулардан иборатдир.

VIII аср охири IX асрларда Ўрта Осиё бўйлаб халқ ҳаракатларининг кучли тўлқини ўтиб, Халифаликнинг қанчалик су-сайганлигини кўрсатди, натижада Ўрта Осиё ва Хуросон зодагонлари ўзлари ҳақида баралла овоз бера бошладилар. Араблар боқинидан сўниб қолган марказлашиш анъанаси кучая бошлади. Балхдан келиб чиққан Бармакийлар таъсири кучайшидан қўрққан Халифа Хорун ар-Рашид (789-809-йиллар) бу оилани бутунлай қириб ташлайди. Унинг ўрнини бошқа маҳаллий Тоҳирийлар сулоласи келади (Ғофуров, 1972, 333-334-бб.).

Сулола асосчиси Тоҳир ибн Ҳусайн Ҳирот вилоятдан бўлиб, Халифа ал-Маъмун (813-833 йй. саройида юксак обруга эга бўлади ҳамда тезда Хуросон ноиби даражасига кўтарилди. Унинг ноиблигига анъана бўйича Мовароуннаҳр ҳам кирор эди. Тоҳирнинг ўзи ва унинг меросхўрлари мустақил сиёсат ўтказиб, Халифалик қарамлигидан тўла қутилиш ва бу вилоятларни ўз ҳукмронликлари остида бирлаштиришга интилишган. Унинг ўғли Талх (822-828-йиллар) даврида Уструшонада исломни жорий қилиш кучли тус олган ва Халифаликка қарши исёнлар шафқатсиз бостирилган. Талх Уструшонани бўйсундиришга ёрдам берган араб саркардаси Аҳмад ибн Абу Халид ал-Аҳвални ҳар томонлама қўллаб-қувватлаган. Унинг укаси Абдулло ибн Тоҳир (830-844-йиллар) ўз қўл остидаги вилоятларда йирик маҳаллий ер эгаларининг кучайишларидан кўркиб, уларни ҳимоя қилишга йўл бермайди. Бориш оғир бўлган тоғ қўшқларида яшаётган Уструшона ҳукмдорлари уни доимо ховотирга солар эдилар. Бу ерда Сомоний Нух ибн Асад унинг ўткир кўзи эди. У Самарқанд ҳукмдори бўлиб, мулкнинг ички ишларига тез-тез аралашиб турар эди (Қодирова, 1965, 154-155-бб.). Афшинлар (Ханахара, ундан сўнг Қовус) Харун ар Рашид ҳокимиятини тан олиб, уни ўрнига келган ўғли ал-Маъмунни тан олмай, таъбийики, унга бож тўлашдан бош топтадилар. Айнан шу вазият, Аҳмад ибн Абу Халиднинг Уструшонага қўшин тортишга сабаб бўлган (Негматов, 1977, 18-19-бб.).

Абдуллоҳ, ал-Афшин шахсида ўзининг хавфли душманини кўриб, 840-йилда унинг устидан суд жараёни ташкил этилишига кўмаклашди. Бу жараёнда барча сиёсий уринишлар ва қувғинларга

қарамай, Уструшонада исломга шунчаки кириб, амалда эса, ўз аждодлари динига сиғинишар эдилар (Қодирова, 1965, 179-180-бб.; Ғофуров, 1972, 292-б.). Бунга ал-Афшин ва унинг меросхўрлари кўмаклашсаларда, Уструшона шаҳарларида IX асрда ислом диний муассасаларининг фаол бўлган. Араб сайёхларининг айтишларича, Зоминда “эски шаҳарда” (яъни арабларгача бўлган шаҳарда) унинг эски ўрнида жомъе мачит бўлган (Бетгер, 1957, 20-21-бб.). Шундай бўлишига қарамай, Уструшонада бутпарастлик жуда кучли бўлган (бу ҳақда қуйида сўз юритилади). Ёзма манбалар маълумотларига кўра, ал-Афшиннинг ўзи ҳам “шунчаки мусулмон бўлган” (Негматов, 1957, 73-74-бб.). Суд жараёнида ал-Афшинга бош айб сифатида унинг бутпарастлиги кўйилиши тасодиф эмас (Негматов, 1957; Смирнова, 1953, 190-б.; уни ўзи 1971, 105-б.). Шу муносабат билан икки сўғдликни гувоҳлиги эътиборга лойиқ, гўёки ал-Афшин уларни ибододхонага бостириб кириб, бутларини чиқариб ташлаганликлари ва уни мачитга айлантирганликлари учун аёвсиз жазолашга буйруқ берган (Беленицкий, 1954, 59-б.; Негматов, 1957, 74-б.).

Уструшонанинг тоғ туманларида аҳоли ўз динларига то муғуллар босқинигача содиқ қоладилар, бу археологик ва ёзма манбалар маълумотларида ҳам тасдиқланмоқда (Смирнова, 1971, 105-б.; Пулатов, 1993, 87-88-бб.; Грицина, 2000).

Тоҳирийлар билан деярли бир вақтда Сомонийларнинг ҳам юксалиши бошланади. Халифа ал-Маъмун бу сулола вакилларига хизматлари эвазига Мовароуннахр турли вилоятлари ноибли ҳуқуқини беради. Уструшона ва Шош сулола бошлиғи ас-Сомон невараси Яҳъё ибн Асадга тегди ва у бу ерни умрининг охиригача (820-856-йиллар) бошқарди. У ўлгандан сўнг Уструшона унинг укаси Аҳмадга ўтади. У эса ноибликни ўз ўғли Ёқубга беради.

Таъкидлаш жоизки, у даврларда ерлар ином қилинар эди. Ноиб маълум ерни вақтинча ином тарзида олар эди. Унинг асосий вазифаси, Халифлик хазинасига бож йиғиб топширишдан иборат бўлган. Аммо кўп ҳолларда Уструшонада бўлганидек, ҳокимият амлда маҳаллий ҳукмдорлар қўлида эди.

Юқорида айтиб ўтилганидек, ал-Афшин бўлмаган вақтларда Уструшонага унинг ўғли ал-Ҳасан ноиблик қилар эди. Аммо, ал-Афшин қамоққа олингандан сўнг Халиф ал-Муътасим унинг

Ўғилларини ҳам ушлаб келишни буюрди. Уларни қамокқа олиш Абдуллоҳга топширилган эди. У бу ишни тўғридан-тўғри бажаришдан кўриқиб, ҳийла ишлатади. У ал-Ҳасанга Мовароуннахрни бошқариш ёрлиғини юбориб, Нуҳ ибн Асадни ал-Ҳасан ва унинг ҳамкорларини ҳам қамокқа олиш тўғрисида огоҳлантирди. Нуҳ бу топшириқни катта мамнуният билан қабул қилди, чунки у Мовароуннахрда ҳукмронлик қилишда афшинларни ўзининг хавфли рақибларидан деб билар эди. Алоҳида мулкликлар ҳукмдорлари бўлган Афшинлар ўзлари эгаллаб турган вазифадан юқорилик ўринларни эгалашга уринишларига шубҳа қилмаса ҳам бўлар эди. Бу тўғрида тохирийлар ва Самонийларнинг ал-Афшин ва уларнинг қариндошлари орасидаги курашдаги бурилиш ҳам гувоҳлик беради. Ёрлик юборилишининг ўзини эса, Ҳасан кутилган маош сифатида қабул қилди.

Ҳасан ибн ал-Афшиннинг кейинги тақдири ёзма манбалар маълумотларига кўра, бизга номаълум. Нумизматик маълумотлар бўйича бу сулола Уструшонага ҳукмронлик қилишни давом эттирган. Бу ўринда анъанавий ҳокимиятни тўғридан-тўғри отадан ўғилга мерос бўлиб ўтиши бузилмаган (Смирнова, 1970, 37-б.). Ҳижрий 279 йилда (893-894-йиллар) узок танаффуздан сўнг (Раханча III ҳукмронлиги давридан, яъни 100 йил) Уструшонада маҳаллий ҳукмдор номидан танга чиқариш тикланади. Бу афшин Сайёр ибн Абдуллоҳнинг мисдан ясалган фельслари эди (Бартольд, 1963, 269-б., 282-б.; Кочнев, 1994, 64-65-бб.; Довудий, Шарипов, 2002, 114-116-бб.). Табиийки, танга зарб қилиш маълум бир иқтисодий ва сиёсий мустақилликнинг нишонаси эди. Бундан келиб чиқиб, таъкидлаш жоизки, бу сўнгги ҳаракат бўлиб, уструшанликларнинг мустақиллик учун олиб борган узок курашларининг фойдасиз якуни эди.

Айтиш керакки, ас-Сайёр бу “кўполлиги” учун дарров жазоланди, В.В. Бартольднинг кўрсатишича, 893-йилдаёқ Уструшона тўлиқ таслим бўлиб, бевосита Сомонийлар мулкига қўшиб олинган (Бартольд, 1963, 281-б.). Ас-Сайёр ва унинг сулоласи йўқ қилинганми ёки вассал сифатида мамлакатни бошқарганми бизга номаълум. Ҳар қалай Мовароуннахрнинг бошқа вилоятларида, яъни кўшни Чочда маҳаллий ҳукмдорлар мўғуллар истилосигача катта таъсирга эга бўлиб, баъзилари ҳатто танга зарб қилиш

ҳуқуқига ҳам эга бўлганлар.

Бизга Уструшонанинг 14 афшини (шоҳи) маълум (Смирнова, 1981, 230, 324-325, 428-66.). Улардан еттитаси биринчи “тангали” сулола вакиллари ва яна еттитаси иккинчи ва охирги сулола ҳукмдорлари бўлишган. Биринчи сулола номлари орасида эҳтимол номсиз ёш шоҳ бўлиши ҳам мумкин, бу ҳақда (юқорига қаранг) хитой йилномаларида эслатилади. Мана бу сулолалар ҳукмронлиги қатори шундай тасаввур қилинади.

Биринчи сулола (тахминан милодий 600-чи йилдан 720-чи йилгача)

Чирдмиш

Сатачарий I

Раханч I

Сатачарий II

Сатачарий III

Раханч II

Раханч III

Иккинчи сулола

Харабугра 720-738-йиллар

Ханахара 738-800-йиллар

Қовус 800-825-йиллар

Хайдар (ал-Афшин) 825-840-йиллар

Ҳасан 840-860-йиллар

Абдуллоҳ 860-880-йиллар

Сайр 880-893/894-йиллар

Албатта, манбаларда маълумот бўлмаганлиги туфайли афшинлар ҳукмронлик қилган саналар тахминий берилди. Қатор рақамлари ҳам бизга фақатгина йўл кўрсатиб, аниқ манзарани бера олмайди. Ишонамизки, янгидан-янги қизиқарли топилмалар, шу жумладан Ховосда ҳам тасаввуримизни тўлдириб, билимларимизни оширади.

ШАҲАРЛАР ВА РУСТАКЛАР

Юқорида кўрсатилганидек, ўрта аср Сомонийлар даври йилномалари шимолий Уструшонанинг рустаклар ва манзилгоҳлари ҳақида тўлиқ маълумот қолдиришган. Шу билан бирга, уни асосан тоғли мамлакат эканлигини таъкидлаб, тоғ рустаклари ҳақида жуда кам маълумот берадилар. Одатдагидек, манбаларда фақат уларни санаш билан чекланилади. Ҳатто бу зарра маълумотлар кўплаб манбаларда тарқоқ ва чалкаш бўлиб, улар орқали манзаралар аниқлаш қийин. Бурнамад ҳам шу номли маркази билан шу рустаклар қаторига қаради.

Ал-Истахрий ва ибн Хавкалнинг маълумотлари бўйича, Бурнамад Уструшона чегарасида жойлашган Самарқанд Суғдининг ўн икки рустакидан бири деб кўрсатадилар (Бартольд, 1963, 145-б.; Волин, 1959, 216-322-бб.). Аммо ас-Самоний ва Ёқут уни Уструшонага қўшишади (Бартольд, 1963, 145-б.). Яна чегарада “сузиб юрувчи” шаҳарлари бўлмаган яна икки қўшни, Бангам (Багнам) ва Ёркат рустакларини йилномалар баъзан сўғдга, баъзан эса Уструшона қўшишади (Бетгер, 1957, 21-б.).

Бундан келиб чиқишича, Уструшонанинг ғарбий чегаралари барқарор бўлмаган. Мумкин, бу Сўғд ва Уструшонанинг жуғрофий жиҳатдан ўта муҳим рустакларни ўзига олмоқ учун қарши кураш билан боғлиқ бўлган. Сўғд рустаки Бунжакат (Панжакент) ва кейинроқ бутун Сўғд ҳукмдори Деваштич архивини ўрганишлар кўрсатишича, у ўзини тангаларда Африг (Охунбобоев, 1999, 62-63-бб.) деб номлаган, шимоли-ғарбий Уструшонанинг бир қисми унга тегишли бўлган (Лившиц, 1962, 93-б.). Бошқа томондан, ал-Сомоний ва Ёқут маълумотлари бўйича, маркази Баракат шаҳри бўлган асл сўғд рустаки Бузмажон бир вақтлар Уструшона афшинлари таъсирида бўлган (Бартольд, 1963, 145-б.). Тоғдаги Бангам рустаги ҳам шунга мисол бўла олади, уни ўз вақтида Н.Н. Негматов Уструшонанинг марказий қисмига, унинг пойтахти Бунжакат шаҳридан юқорироққа жойлаштирган (Негматов, 1957, харита). Аммо ал-Истахрий асарининг бир таҳририда айтилишча, бу рустак илгари Сўғдга тегишли бўлиб, кейин Уструшона ҳукмдори ал-Афшин (Ҳайдар ибн Ковус) томонидан IX асрнинг биринчи ярмида олинган (Волин, 1959, 323-б.). Шундай қилиб, уни вилоятнинг мар-

казий қисмидан эмас, Сўғд билан чегарадош ғарбий сарҳадларидан излаш керак. Бангам рустаки, аслида, Сангзор водийсида, Шайбек, Сартюз, Бахмал ва Сўфи қишлоқлари атрофида жойлашиб, жануб, шимол ва шарқдан Туркистон ва Молғузар тоғлари билан, ғарбда эса Нужакат рустаги билан чегарадош бўлган (Грицина, 2000, 150-151-бб.). Н.Б. Немцева ва Р. Бадаховлар томонидан ўтказилган археологик қидирувлар мобайнида қатор ўрта аср ёдгорликлари топилган. Шу ернинг ўзидан, Сангзор дарёси бўйлаб ўтган муҳим тоғ йўли, Уструшона ва Фарғонанинг йирик шаҳар марказлари ҳамда бошқа вилоятларга борган. Бахмал қишлоғи ёнида катта савдо шаҳри ёки карвон сарой бўлгани ҳақидаги афсонани сақланиб қолиши ҳам тасодиф эмас.

Бурнамадга келсак, ал-Истахрий маълумоти бўйича, “Бурнамад рустаги Ушрусана томонида жойлашган бўлиб, унда минбар йўқ, қишлоқлари ҳам оз эди (Волин, 1959, 322-б.). Ибн Хавқалнинг айтишича, “Уструшонага тўғридан-тўғри Бурнамад рустоқи ва унинг кўплаб қишлоқлари ҳам киради. Унда ҳам жомъе мачит йўқ, яъни ибн Хав-қал амалда илгариги маълумотларни тўлиқ такрорлайди (Бетгер, 1957, 17-б.). Бурнамадда қишлоқлар кўп бўлган деган иборага жудаям ишониш керак эмас, чунки асарнинг бошқа таҳрида “Бунарманда қишлоқлар кам” деб ёзилган (Волин, 1959, 217-б.).

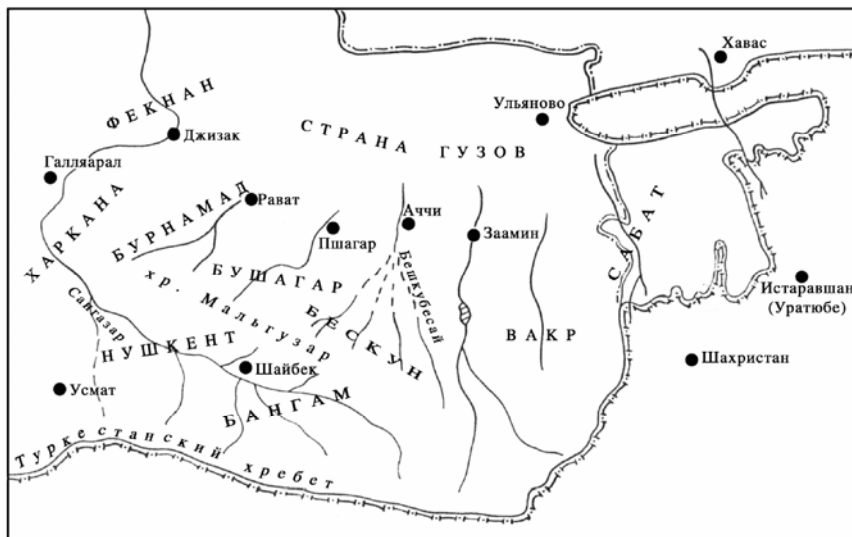
Рустакни талқин қилишда Қудамнинг маълумотларини ҳам эътиборга олиш зарур: “Хушфағнадан Фурнамозгача (Бурнамадгача), бу тоҳ йўли 5 фарсах. Фурнамоздан Зомин-гача дашт орқали 4 фарсах” (Волин, 1959, 206-б.). Йўлнинг дашт орқали ўтганлигини Ибн Хордадбеҳ (Хордадбек, 1986, 64-65-бб.) ҳам тасдиқлайди. XI асрнинг бошларида Бур-намад яқинидаги даштда Сомонийлар сулоласининг сўнгги вакили Исмоил ибн Нуҳ (ал-Мунтасир) билан қарахонийлар илоқига ўртасида катта жанг бўлиб ўтган ва бу жангда ал-Мунтасир ғалаба қозонган (Ғафуров, 1972, 388-б.). Аммо кейинги Дизак ва Ховос ўртасидаги даштда бўлиб ўтган жангда саркардаларидан бири ва кўплаб ўғуз қабиаларининг хоинлик билан бой ўлжалар олиб ўз даштларига қайтиши туфайли яна енгилган.

Барча маълумотларни археологик манбалар билан таққослаганда (Грицина, 1992, 27-30-бб.) назаримизда уни ҳақиқий Равотсой ҳавзасидаги рустак деб талқин қилиниши мумкин. Айна шу Равот-

сой бўйлаб, Хушуфагнадан Бурнамадга Зомин орқали энг қадимий ва қулай йўл ўтган. Бу рустакнинг асосий қисми тоғлар бўлиб, фақат шимол томони Равотсойнинг тоғдан чўлга ўтишида текислик бўлиб, манбалар маълумотларига тўғри келади. Рустакнинг бу чўл қисми бевосита асл уструсоналикр ерларга қўшилган. Бу ердан қарвонлар дашт орқали Зоминга борган.

Бурнамандда кишлоқлар камлиги тўғрисидаги араб йилномалари маълумотлари археологик қидирувлар натижалари билан тўлиқ тасдиқланади. Келтирилган нуқтаи назарга кўра, Бурнамадни ўз вақтида В.В. Бартольд ва Н.Н. Негматовлар томонидан Зомин ва Дизак оралигида талқин қилиниши амалда тўғри эди (Бартольд, 1963, Негматов, 1953, 246-247-бб.). Бизнинг тадқиқотларимиз унинг ўрнини аниқлаштириш имконини беради. Бурнамад рустагини Сангзор дарёсининг юқорисида, биз Бангам рустагини кўйган (юқорида) жойда жойлаштирилиши ёзма манбалар маълумотларига зид, чунки бу ердан дашт бўйлаб Зоминга йўл йўқ, ҳаммаси тоғлар, амалдаги масофа ҳам манбаларда кўрсатилганидан ортик.

Ўрта аср манбаларида Бушагар (Шагар) тоғ рустаклари қаторида келтирилиб, бошқа ҳеч қандай маълумот берилмайди. X асрда унда

Уструсона рустоқларини жойлашиши харитаси

шаҳар бўлмагани Ибн Хавкал маълумотларидан келиб чиқади: “шаҳарлари бўлмаган рустаклар қуйидагилар: Бушагар, Месха, Бургар, Бангам, Минк, Бескен ва Избаскент (Бетгер, 1957, 21-б.). Ал-Истахрийнинг бўйича, “... бу барча рустаклар тоғли вилоятни ташкил этиб, ҳавоси совуқ ва ҳаракат учун ноқулай жойлар” (Истахрий, 1973, 27-б.). Рустаклар номларининг мослиги ва ҳозирги Пшагар (Пишағор) қишлоғи ва Шовдор тоғининг яқинлигидан келиб чиқиб, Н.Н. Негматов уларни тоғнинг шимолий этагида, Сангзор водийсида талқин қилади (Негматов, 1953, 247-б.; унинг ўзи, 1957, харитага қаранг), яъни Пишағордан жануброқда жойлаштиради. Пешағорсой ҳавзасида ўтказган тадқиқотларимиз, унинг ўрнини аниқлаш имконини беради.

Қидирувлар давомида ўрта аср рустаклари билан боғлиқ бўлган 30 дан ортиқ ёдгорликлар қайд қилинди. Ёдгорликларнинг асосий гуруҳи сойнинг ўрта оқимида, нисбатан текис, ҳамма томонидан тоғлар, дара ва сувсиз адирлар билан ўраб олинган жойда жойлашган бўлиб, Рустакнинг ўрнини кўрсатади (Грицина, 1996, 101-102 бб.). Бу жойда сув қоясимон даралардан отлиб чиқиб, текисликда суғориш учун қулай шароит яради. Ҳозир бу ерда Бешпшагар қишлоғи жойлашган бўлиб, шубҳасиз, рустакнинг қадимги номини англатади.

Археологик ёдгорликлар дарёнинг икки соҳилида ихчам жойлашган. Қишлоқдан бир қадар шимоли-ғарбда Лайлак уя деган жойда 6 тепаликдан иборат тепала гуруҳи жойлашган. Унинг маъмурий маркази мумкин, рустакнинг шимолий қисмида, Бешбулоқтепа харобалари ўрнида жойлашган. Унинг ғарбидаги арки аъло ва ундан шимолроқда жойлашган шахристондан ташкил топган. Муғуллар истилоси арафасида бу анча катта қишлоқ ёки шаҳарча бўлиб, 4-6 гектар жойни эгалаган. Йўлни назорат қилиш учун қулай, чўққи тепаликларда қоровуллик вазифасини бажарган маёқлар бўлган. Ўзининг ўрни (рустак марказида), ҳажми ва асосида квадрат шакли билан Тўрткўлттепа бошқаларидан ажралиб туради. Унинг қандайдир махсус вазифани бажарган бўлиши шубҳасиздар (бизнингча, бу ерда ибододхона жойлашган бўлиши мумкин).

Шундай қилиб, олдимизда алоҳида тоғ рустаги бўлиб, у ўзига хос мудофаа тизими ва ҳаёт таъминотининг яққол белгилари мав-

жудлигига мисолдир. Археологик материаллар ҳамда Пшагар ва Бешпшагар қишлоқлари номларининг сақланиб қолиши Уструшона рустакларидан бирини айнан шу жойда бўлишига ишонч туғдириб, улар ёзма манбаларда Бушагар ёки Шагар деб келтирилади (Грицина, 1996, 102-б.).

Бескин (Бискун, Искар, Бескен) рустаги ҳам Уструшонанинг тоғ рустакларидан бири, у ҳақда манбаларда маълумотлар йўқ. Н.Н. Негматов ҳеч бир асосиз уни бевосита Туркистон тоғларининг шимолига, Оксударёсининг юқори оқими Дехқатсой ва Басмандсойларда жойлаштиради (Негматов, 1957, 84-б.). Дехқат дарасида ўтказилган сўнги археологик изланишларнинг кўрсатишича, бу анча асосли, у ерда Минк рустагининг жойлаштирилиши борасида узоқ тортишувлар мавжуд (Сверчков, 1994, 57-61-бб.). Қардадир Басмандсой ҳавзасида Марсманд шаҳри бўлганлигини, улар номларининг ўхшашлиги ҳам кўрсатиб турибди (Басманд, Марсманд). Марсманд шаҳрини Қалаи Кофар харобалари билан киёслаш мумкин (Пўлотов, 1993, 89-б.). Бискун рустаги Минк рустаги худудига тушиб қолади. Назаримизда, Бискун рустagini ғарброкдан, аниқроғи, Аччиқсойнинг бош ирмоқларидан қидармоқ керак. Қадимги ном, мумкин, Бешкубе (Бескун-Бешкубе)да сақланган, бу жойнинг энг катта қишлоғи номи ҳам шундай бўлган. Қидирувлар натижасида бу ерда илк ва ривожланган ўрта асрларга оид бир гуруҳ ёдгорликлар аниқланган. Рустак худуди сойнинг бошланишидан Уал, Томтут, Қорамазор ва Карим қишлоқларини ўз ичига олган.

Шундай қилиб, шарқда Бескун рустаги энг серсув Бешкубсойи билан чегараланган, у ерда ёдгорликларнинг катта гуруҳи жойлашган, ғарбда эса, табиий чегараси Каримсойнинг баланд ва тик чап соҳили бўлган (Грицина, 2000, 177-187-бб.).

Зомин ва Сабат рустаклари оралиғида энг зич гуруҳ ёдгорликлар жойлашган бўлиб, бу ерда ёзма манбалар маълумотлари етарли бўлмаганлиги туфайли Уструшонанинг талқин қилиниши қийин бўлган тоғли рустакларидан бири жойлашган бўлиши мумкин. Назаримизда буни атроф тоғнинг номи Бешбўлоқ-Бақртоғни ўзи ҳам кўрсатиб турибди (Грицина, 2002, 56-б.; Грицина, Қоробоев, 2002, 186-187-бб.). Бу номга яқин рустакни (Вақр)ни Н.Н. Негматов, Зоминсувнинг бошланишига жойлаштиради (Негматов, 1953, 247-б.;

уни ўзи, 1957, 85-б.). Талқиннинг бошқа вариантыни А.А. Грицина ва Л.М. Сверчковлар (Л.М. Сверчков ғояси) таклиф қилиб, уни Чаканд ва Баландчақар қишлоқлари худудларига жойлаштирадilar. Талқин учун асос бўлиб, улар фикрича, зич жойлашган археологик ёдгорликлар ва яқин жойлашган Варкин қишлоғи ва шу номли канал бўлади (Грицина, Сверчков, 1990, 120-б.). Аммо Вақр манбалаарида баланд тоғли етиш қийин бўлган рустаклардан бўлган, аммо бу худуд даштсимон қирлардан иборатдир (Нейман, 1925, 51-б.). Ундан ташқари, яқин Бешбулоқ-Бақртоғ номлари аслига анча яқин.

Ўрта аср жуғрофлари маълумотлари бўйича, IX-X асрлардаги шаҳарлар табақаланишида пойтахтдан сўнг, иккинчи ўринда Зомин турган. Шундан келиб чиқиб у ҳақда маълумотлар бошқа шаҳарларга қараганда кўпроқ келтирилади. Шунга қарамай, улар ўта қисқа ва чалкаш (Древний Заамин, 1994, 20-21-бб.; Оға Бургутали, 1996).

Зомин мулклиги ҳақидаги илк маълумотлар милодий VIII аср бошларига тўғри келади (Смирнова, 1970, 62, 64-бб.). IX асрдаги араб тилли муаллиф Ёқубий Уструшона мамлакатиининг 400 кўшки ва бир неча йирик шаҳарлари ҳақида батафсил маълумот беради. Улар орасида Зомин ҳам келтирилади (Волин, 1959, 294-б.).

Ал-Ёқубийнинг замондоши ибн Хордадбех, халифа ал-Муътасимнинг надимларидан бири, Зоминнинг масофаларига оид нафақат тор маълумотлар ва махсус боблар “Зоминдан Фарғонагача йўл” ва “Зоминдан Шошгача йўл” ажратиб, “Зомин икки; Шош, туркларга ва Фарғона йўллари кесишган жойда жойлашгани” муҳим ва ўзига хослигини айтади (Ibn Khordadbeh, 1889, p. 20-21; Хордадбех, 1986, 64-65-бб.). Ана шу хусусиятларни Қудам ибн Жаффар ва ал-Факих ҳам таъкидлашган (Волин, 1959, 206-б.).

Ибн Хавкал ва ал-Муқаддасийлар Зомин ҳақида анча тўлиқ маълумот келтирадilar. Ибн Хавкал бўйича, вилоят пойтахти Бунжакат шаҳридан кейин катталиги жихатидан... Фарғонадан Сўғдга томон йўналган катта йўлда, яна бир номи Сарсанда бўлган Зомин туради. Унинг яқинида харобага айланган шаҳар жойлашган. Бозорлар ва Жомъе мачит Сарсандага ўтқзилган ва барча аҳоли ҳам шу ерга кўчирилган. Бу янги иншоотлар атрофида деворлар йўқ. Зомин Сўғддан Фарғонага борадиган саёҳатчиларнинг тўхташ манзили ҳисобланади. Унда оқар сув, боғ-роғлар, узумзорлар ва экинзор-

лар... бўлган. Шаҳарнинг орқа томони Уструшона тоғларига ва олди оғузлар мамлакатига йўналган, бўлиб, тоғсиз даштдан иборат” (Бетгер, 1957, 20-б.). Бошқа жойда у анча оддий: Зомин икки қисмдан ташкил топиб, улар дарёнинг икки томонида, кичик кўприклар билан боғланган (Волин, 1959, 215-б.).

Ал-Муқаддасий юқорида келтирилган маълумотларга баъзи бир аниқликлар қўшади, хусусан, унинг маълумоти бўйича, шаҳар дарёнинг тоғдан чиқдиган жойида, унинг икки соҳилида жойлашган. Бозорлар ҳам дарёнинг кўприклар билан қўшилган икки қарғоғида жойлашган. Жомеъ мачит катта йўлдан шимолроқда жойлашган (Бартольд, 1963, 224-б.). Истахрийнинг айтишча, “ундан (Бунджақатдан) кейин катталиги жихатидан Зомин туради ва у Фарғонадан Сўғдга борувчи йўлда бўлиб, Сарсанда деб ҳам аталади (Истахрий, 1973, 19-б.).

Номаълум муаллифнинг “Худуд ал-Олам” асарида келтирилган яна бир лавҳани қайд этамиз. Ибн Хавкал Зомин - Сарсанда атрофи деворлар билан ўрамаганини кўрсатади. Агар шу манба маълумотларидан келиб чиқсак, шаҳарнинг арки аълоси аксинча, мустаҳкам мудофаа тизимига эга бўлган (Hudud al Alam, 1970, p. 115). Нима асосда О.Г. Большаков шаҳарнинг янги қисми девор билан ўраб олинган деб ёзади, номаълум (Белинский, Бентович, Большаков, 1973, 192-б.), бу албатта манбалар маълумотларига тўғри келмайди. Кўпинча Зомин ва Сарсанддан кейин шаҳарнинг учинчи номи Сабзни келтирадилар, у Ёқутнинг машҳур жуғрофий луғатида (“Шаҳарлар луғати”) берилган. Унинг қайд этишича, шаҳарда рабатлар кўп бўлган (Камолиддинов, 1993, 100-б.). Аммо бу номнинг пайдо бўлиши келишмавчилик оқибати бўлиб, бу луғатда кўпгина бошқа жой номлари ҳам чалкаш ёзилган, бу араблар тушунишлари учун ёзилган луғатдир (Бартольд, 1963, 82-б.). Жумладан, бошқа ҳеч ким ишлатмайдиган, фақат бизни қизиқтирувчи вилоят номи Асрушина шаклида келтиради (Камолиддинов, 1993, 98-б.).

Юқорида қайд қилинганидек, 893 йил, мумкин 894 йилнинг биринчи ярми, сўнги афшин Сайр ибн Абдуллоҳ ўз тангаларини чиқаришини тўхтатган ва кейин Уструшона бутунлай Сомонийлар давлати таркибига кирган йил ҳисобланади (Бартольд, 1963, 282- б.; Негматов, 1977, 25-б.; Кочнев, 1994, 64-65-бб.). Шундай экан, қаердан, қачон ва қандай сабабларга кўра, Зомин янги жойга

кўчирилади? Кўриниб турибдики, манбалар бевосита бу ҳақда ҳеч нарса айтмайди. Лекин тахмин қилиш мумкинки, бу сўнги бор, 822 йилда Уструшонаннинг шафқатсиз вайрона қилингандан сўнг содир бўлган. Машҳур ал-Афшиннинг кўмагисиз араблар томонидан Бунджикатдаги афшинлар саройи ёндирилган бўлмаса керак. Улар бирданига ҳужум қилиб, ал-Афшиннинг отаси Қовусни таслим бўлишга мажбур қилдилар. Дарвозаларни душманларга ал-Афшин одамлари очиб берган бўлишлари ҳам эҳтимолдан холи эмас. Ҳар ҳолда тош ва тош ядролардан иборат катта қурол захираси фойдаланилмай қолади (Негматов, 1973, 98-б.; Негматов, Соколовский, 1975, 438-б.).

Қайсар ва ярамас афшин Қовусни йўқ қилиб, араблар бошқа катта шаҳарлар: Зомин, Сабот ва Дизакни ҳам вайрон қилдилар. Барча бу манзиогоҳларда илк ўрта асрлар арки аълоси ва шахристонлари ташлаб қўйилади ва “янги” шаҳарлар қурилади. Ибн Хавкал Зоминни X аср охирларида, шаҳар аҳлининг янги жойга тўлиқ кўчганидан кейин, яъни қарийиб юз йилдан сўнг кўрган бўлиши мумкин. Бу вақт орасида эски шаҳар ҳали тўлиқ вайроналар, унсиз тепаликларга айланиб улгурмаганлиги, ибн Хавкал кузатишларича, шаҳар ёнида *эски шаҳар* (М.С., А.Г. томонидан ажратилган) харобалари ётар эди (Хавкал, 1985, 146-б.).

Мачитни янги шаҳарга кўчирилиши тўғрисидаги маълумот ҳам қизиқарли (ўша ерда, 146-б.). Биринчидан, ундан келиб чиқсак, IX асрдаёқ Зоминда мусулмонлар мачити ишлар эди. Унинг янги жойга кўчирилиши биринчидан, у ҳам бузилган, ёки мачит жойлашган эски шаҳар янгисидан жуда узоқда қолган бўлиши мумкин. Масалан, эски шаҳар Даштобод яқинидаги Қоратепа харобаларида (Ульяново) (Сверчков, 1990, 92-93-бб.) бўлган деган тахминлар ҳам бор. Аммо, манбаларда Сарсанд эски шаҳар ёнида жойлашганлиги айтилади Қоратепа эса, Зоминдан 20 км (3 фарсах) узоқда жойлашган. Шунингдек Сабат шахри ҳам Зоминдан 3 фарсах узоқликда жойлашган, лекин бирор манбада унинг Зомин ёнида жойлашгани ҳақида айтилмайди. Иккинчидан, Фарғонадан Зоминга йўл, бу муносабатда ишончли бўлган ал-Истахрий маълумотлари бўйича, Ховос эмас, Сабат (Волин, 1959, 336-б.) орқали ўтган, йўқса, ортиқча айланиш бўлган бўлар эди (харитага қаранг). Учинчидан, Қоратепада ҳозирча, милодий VIII-IX асрлар оид материаллар то-

пилмаган. Зоминсувнинг ўнг қирғоғидаги Оқтепа харобаларида олиб борилган қазилмалар ва унинг атрофи топографик тузилиши, эски шаҳарни айнан шу ерда жойлашганлигини кўрсатмоқда, Оқтепа эса, унинг арки аълоси бўлган (Грицина, 1992, 43-44-бб.; Древний Заамин, 1994, 26-28-бб.). Юқорида таъкидланганидек, ёдгорликда икки асосий маданий қатлам қайд этилиб, улар илк ўрта асрлар ва XI-XIII аср бошларига оиддир. Сомонийлар даври қатламлари кузатилмайди. Ғарбий томонига туташ худудда христианлар қабристонини жойлашган. Шу билан бирга ёдгорлик атрофидаги микрорельеф кўрсатишича, ҳозирги зич турар жойлар бўлган худуд, ва ундан ғарбга, ҳокимият томон давом этган худуд ҳам шаҳарга кирган. Ёдгорликдан жануб ва шимол томон тепалик ва баландликлар кузатилиб, кўшимча қазилмаларсиз шаҳар харобаларининг ўлчамини аниқлаш жуда мураккаб. Сирланмаган сопллар малда ёдгорликнинг ҳамма томонида, кенг худудда кузатилади (Древний Заамин, 1994, 95-б.). Айтилганлардан келиб чиқиб, Уструшонада мусулмонлар мачити энг қадимги бўлишига қарамай, у бузиб ташланган ва кейин Сарсандда қайта қурилган.

Аммо араблар – мусулмонларни мачит бузувчилар сифатида кўриш ажабланарли эди. Нима учундир, бу мачитлар уларга ёқмас эди. Нега? Ёзма манбаларда бу ҳақда ҳеч нарса йўқ аммо уларни, маҳаллий илоҳлар ибододхоналарини мачитларга айлантирганлари ҳақида маълумотлар етарли. Масалан, Уструшона бутпарастлари ибододхонаси мачитга айлантирилган (Беленицкий, 1954, 59-б.; Негматов, 1957, 74-б.; Брыкина, 1982, 101-б.). Мусулмонлардан обрўли бир кишининг “шикояти” бизларгача етиб келган, унда айтилишича, янгидан мусулмонга айлантирилган кишилар мачитга айлантирилган эски ибододхонага кириб, фақат номига ибодат қиладилар, амалда, эса ўзларининг эски худоларига сиғинишар эдилар. Хоинлик учун жазодан қўрқганларга ибододхонадаги таниш вазият, у аслида ҳеч ўзгармаган эди (Смирнова, 1971, 101-106 бб.). Буларнинг барчаси босқинчиларга вазиятдан фойдаланиб, эски мачитни бузиб, янги шаҳарда ҳақиқиқий мусулмон мачитини қуришга ундаган бўлиши мумкин.

Табиийки араблар босқинидан олдин Зоминда бузиб ташланган ибододхона қайси худо ёки илоҳларга бағишланганлигини аниқлаш қийин. Аммо тахмин қилиш мумкин, бу саволга жавоб Зомин

шаҳри номининг ўзида бўлиши эҳтимолдан холи эмас. У тожикфорс тилидан “замин” “ер” деб таржима қилинади (Гаджикско-русский словарь, 1954, 149-б.; Словарь географических терминов, 1971, 88-б.; Узбекско-русский словарь, 1988, 159-б.). Ер, сув, ҳаво ва олов билан бирга зардуштийларнинг тўртдан бир офати бўлган. Ер худоси – Замга, Авестонинг ўн тўққизинчи “Замийад-яшт” гимни (яшт) бағишланган. Гимннинг асосий мазмуни ернинг ўтмиш ва келажак тақдири худойи моҳият Ховарно билан боғлиқ бўлиб, у бахт ва қудрат эгасидир. Ер худоси ўтганларнинг кейинги тақдирига аралашиб, уларнинг қилғиликларини тарозида ўлчайди, дейишади (Авесто, 1990, 126-127-бб.; Якубов, 1997, 89-б.). Мумкин, зоминликлар бир сабабларга кўра, айнан шу худога сиғиниб, унга ибододхона қуришган. Ахир, сув офатига бағишланган ибододхоналар бўлганку, масалан, Окс дарёси худосига (Пичикян, 1991, 171-б.). Қайд қилиш керакки, кейинроқ, шундай фикр бизга боғлиқ бўлмаган ҳолда, Ю. Якубов томонидан ҳам ўртага ташланган (Якубов, 2002, 96-б.).

Сарсанддаги янги мачит қаерда жойлашган бўлиши мумкин? Ал-Муқаддасий маълумотлари бўйича, у Самарқанд йўлининг ўнг томонида, яъни катта йўлнинг шимол томонида жойлашган (Muqaddasi, p. 247; Негматов, 1953, 247-б.). Агар ўрта аср йўли Сарсанд арки аълосини жанубдан, ҳозирги Жиззах Зомин йўли жойдан айланиб ўтган бўлса, унинг ўрнини ундан шимолдан, бозор худуди ёки, аниқроғи Хўжа Қаҳҳор қабристони ўрnidан излаш керак. Анчадан буён маҳаллий аҳоли томонидан ишлатиб елинаётган квадрат шаклидаги Сомонийлар даври пишиқ ғиштлари айнан Жомеъ мачит қолдиқлари бўлса ажаб эмас.

Ўрта асрлар Сабат шимолий Уструшонанинг шу номли дашт рустаги бўлиб, Зоминдан яқин манзил, катта Сўғддан Хўжандга ва кейин Хитойга борган савдо йўлида бўлган. Ибн Хордадбех ва ибн ал-Факих маълумотлари бўйича, у Зоминдан икки фарсах масофада (Хордадбех, 1986, 65-б.; Лившиц, 1962, 77-б.), ал-Истахрий маълумотлари бўйича эса, уч фарсах (Истахрий, 1973, 21-б.), ал-Муқаддасий бўйича, икки кунлик йўлда бўлган (Muqaddasiy, 1994, p. 247). Ўрта аср йўл кўстакичларининг бир қисми Сабатни Уструшона шаҳарлари қаторида тилга оладилар (Истахрий, Ибн Хавқал, ал-Идрисий, Ёкут). Аммо ал-Муқаддасий ва Қудамаларнинг маълум

мотларича, у йирик кишлок бўлган (Негматов, 1953, 247-248-бб.; Волин, 1959, 206-б.).

Ўрта асрлар Сабат шахрини талқинини П.С. Скварский таклиф қилиб, у ҳали XIX аср охирларида Сабатни Эски Сават (ҳозирги Сават-Рават) ўрнида, Савот қишлоғидан 10 км шимолроқда жойлаштирган (Скварский, 1896, 50-б.). У шундан бери, жойида изланишлар билан текширилмаган бу таклиф қатор илмий нашрларга киритилди. 1974 йилда Н.Б. Немцева ўрта аср шахрини шимолдан эмас, балки Саватдан жанубда, Култөпа харобалари атрофидан излаш зарурлиги айтилган эди (Немцева, 1974, 10-11-бб.). Аммо Хўжамушкентсой ҳавзасини А.А. Грицина томонидан тўлиқ текширилиши ва ўтказилган археологик қазишмалар, уни ўрта аср манбаларида келтирилган Сабат деб талқин қилинишига асос бўлди (Грицина, 1988, 34-35-бб.; Грицина, 1989, 124-125-бб.; унинг ўзи, 2000, 20-22-бб.; Грицина, Свєрчков, 1990, 119-б.).

Сабатнинг Култөпа харобаларидаталқин қилиниши, бу ҳудудда ўрта аср йўли йўналишини тўғрилайди. Акс ҳолда, карвонлар шимол томон бурилар, Сават чўлига кириб, сўнгра, катта йўлга қайтишлари керак бўлар эди. Ундан ташқари Сабатни мазкур талқини таклифи Уструшона пойтахти Бунджикат шахрини Шаҳристон қишлоғида жойлаштиришга бўлган яна бир асос бўла олади (Негматов, Хмельницкий, 1966, 191-196-бб.). Ал-Истаҳрий маълумотлари бўйича, “...Уструшонаннинг бош шаҳри билан Сабат ораси уч фарсах *жануби-шарқда*” (ажратиш бизники А.Г. ва М.С.) (Истаҳрий 1973, 21-б.). Култөпа харобаларидан жануби-шарқда айнан Шаҳристон, ўз вақтида Уструшона пойтахти бўлишга даъво қилган Ўратөпа (ҳозирги Истаравшан) шаҳар харобаларидан шарқда жойлашган (Негматов, 1953, 241-б.; Беленицкий, Бєнтович, Большаков, 1973, 191-б.). Қайд этиш керакки, Уструшона пойтахтини Шаҳристонда талқин қилиниши, анча кенг тан олинганлигига қарамай, ҳар ҳолда, О.Г. Большаковнинг таҳсинга лойиқ, асосли нуқтаи назари ҳам борки, унга кўра, мазкур талқин ёзма манбалар маълумотларига унчалик ҳам тўғри келмайди (Беленицкий, Бєнтович, Большаков, 1973, 191-б.).

Ўрта асрлар Сабат шаҳри Уструшонанинг унча кўп бўлмаган манзилларидан бири бўлиб, у ҳақда йўл кўрсаткичлар баъзи бир аниқликларни келтирадilar. Жумладан, шаҳарда оқар сув

бўлганлиги ва уни боғлар ўраб турганлиги ҳақида маълумот беради. Хўжамушкентсой (этагида Сағанаксой) шубҳасиз, “оқар сув манбаи бўлган” (Негматов, 1953, 248-б.). Шаҳарда “паст томли, ёпик бозорлари бўлиши”, унинг аҳамиятини белгилар эди (Негматов, 1953, 248-б.). Бу ёзма (ва археологик) маълумотлар бўйича, ҳозирда Уструшона учун ягона маълум иншоот эди ва уни манбаларда қайд қилиниши тасодиф эмас. Ўрта асрларда тимлар (усти ёпик бозорлар) баъзи бошқа жойларда, Чағониён, Замм ва Амудда ҳам бўлган. О.Г. Большаковнинг таъкидлашича, Сабатдаги бозор, “мумкин ёғочдан пастак айвон тарзида ёпилган” (Беленицкий, Бентович, Большаков, 1973, 297-б.). Анча кейинги муаллиф, ал-Идрисийнинг (XII аср) маълумотлари бўйича, “Фарғонага боришни истаган йўловчи Зомин орқали Сабатга ўтади (бир кунлик йўл). Сабат бозорлари кўп шаҳарча бўлиб, унда жуда кўп (хилма хил) маҳсулотлар бор. Сабатдан Ўзгандгача бир кунлик йўл. Ўзгандан Шавақасгача ва Шавақасдан Хўжандгача ҳам бир кунлик йўл (Идрисий, 2003, 52-б.).

Манбаларда келтирилган яна бир муҳим вазият: Сабот айри йўлда жойлашган. Улардан бири вилоятнинг “бош шаҳри” (Волин, 1959, 208 бет) Бунжакатга олиб борган. Ал-Истахрийнинг маълумотича, унғача йўл уч фарсах бўлган. Бу йўл, мумкин, Хўжамушкентсой ўзани бўйлаб, Шахристонга борар эди. Уни ўз вақтида бу йўл Н.Н. Негматов бошлиқ отряд томонидан ўрганилган (Негматов, 1959, 126-б.; Негматов, Хмельницкий, 1966, 193, 195-бб.; Негматов, Пулатов, Хмельницкий, 1973, 105-108-бб.). Аммо, Хордадбех маълумотлари бўйича, Сабатдан Уструшонагача (Бунжикатгача, А.Г.) етти фарсах, ундан икки фарсахи текисликдан кетади, “... беш фарсахи дарё оқимиға қарши бўлган, дарё эса шаҳар томондан оқар эди (Хордадбех, 1986, 65-б.). Қудамга ҳам шуни баъзи кўшимчалар билан қайтарди: “Сабатга қайтамиз, ундан Сурушананинг бош шаҳригача 7 фарсах, ундан икки фарсахи текисликдан, сўнг водий ва тоғ этақларида чап ва ўнгда кишлоқлар. Йўл икки томондан оқаётган сув оқимиға қарши боради, сув шаҳардан оқади” (Волин, 1959, 208-б.). Бу маълумотлар айнан Хўжамушкентсой дарасига тўғри келиб, у жой археологик ёдгорликларга жуда бой (Грицина, 1992, 11-б., 2-расм). Бу ўринда бошқа қадимийроқ, тоғларни айланиб ўтадиган йўл кўрсатилса керак

(Грицина, Сверчков, 1990, 120-б.; Қадимий Зомин, 1994, 41-б.). Бу йўл аввал, Сабатдан шарққа, кейин жанубга қайрилиб, юкорига, ҳозирги сойнинг курук ўзани, айнан Ховосдан Баландчақирга томон ўтган йўл бўйлаб кетади. Бу ердан ўрта асрларда йўл ўтганлиги тўғрисида, бу ерда жойлашган, маҳобатли, ўз вақтида йўл назоратига хизмат қилган тепалар гувоҳлик берадилар. Бу йўлнинг қайси бир тармоғи, уни бир мунча қисқартириш мақсадида Тағобсой ва Муғулсой бўйлаб ўтганлиги ҳам эҳтимолдан холи эмас (Грицина, 1992, 11-б.).

Сабатдан Ховосга, ундан кейин Шошга борувчилар учун ҳам йўл бор эди. Бу ҳақда Қудаманинг маълумотлари гувоҳлик беради (Хордабех, 1986, 183-бетдаги шарҳга қара). Бу йўл аввал катта йўл бўйлаб бориб, сўнг Мозорбототепа ёнида шимоли-шарққа қайрилади, у ерда ҳозирда ҳам ичимлик суви, булоқ бор. Кейин йўналиш Шўрбулоксой қишлоқ харобалари ва кўшклари оралаб Ховосга чиққан (Грицина, Пардаев, 1990, 164-б., 23-расм; 178-б.).

Сабатнинг уч йўл туташган жойдалиги А.Р. Муҳаммаджонов таклиф этган шаҳар номининг келиб чиқишида аниқроқ кўринади. У Сабатни “се-бат” “уч карвонсарой” деб таржима қилади.

Маҳаллий аҳоли ўз қишлоқлари номини, унинг луғавий мазмунидан келиб чиққан ҳолда, “тўқилган сават” деб айтадилар. Бу луғат маълумотларида ҳам ўз аксини топган (Ўзбекча-русча луғат, 1988, 365-б.). Бу шаҳар номининг келиб чиқишидан ёки халқининг асосий машғулотида келиб чиқса керак. Сўз саватбофлар, саватчилар ҳақида кетади. Ўрта Осиёнинг баъзи қишлоқларида бу қадимий хунарни ҳанузгача нафақат эслайдилар, балки унинг сирусинаотларини сақлаб келадилар. Афсуски, яқин-яқинларгача гуллаб яшнаган бу хунар, аста-секин йўқолиб бормоқда. Усталар эгилувчан тол ва терак шохларидан турли саватлар, қуш катаклари, сандиқлар, балиқ овлаш учун тўрлар ва яна кўплаб рўзғор буюмлари тўқир эдилар. Бу нарсалар ўрта асрларда ҳам машҳур бўлган. Унинг аҳамиятини Хуросоннинг йирик шаҳри Балхда Ғазнавийлар (XI аср) даврида Саватбофон (саваттўқувчилар) маҳалласи жойлар бўлганлиги тўғрисида Абу-л-Фазл Байҳақийнинг машҳур асарида келтирилади (Байҳақий, 1969, 236, 238, 246 ва сл.). Аммо бу хунар ҳақида Сабатда маҳаллий аҳолидан бирон-бир маълумот ололмадик (Древний Заамин, 1994, 41-42-бб.).

Култeпа шаҳар харобаларининг турли қисмида олиб борилган археологик қазилмалар, шаҳар худудининг тузилиши ва ривожланиши тўғрисида муҳим маълумотлар бериб, шаҳар иқтисодий ҳаётининг асосий босқичларини белгиламоқда.

Илк ўрта асрлар Сабати, ажралган арки аълоси билан харобаларнинг жанубий қисмида жойлашган. Шахристоннинг шаклланиши арки аъло фаолиятининг иккинчи босқичига тўғри келади (Древний Заамин, 1994, 43-44, 47-бб.; Грицина, 1989, 124-125-бб.). Бизнинг маълумотларимиз бўйича, унинг майдони 10 гектардан кам эмас. Арки аълодан жануби-ғарбда хунармандлар-кулоллар маҳалласи бўлиб, у ердан хумдон ва кўплаб кулолчилик чиқиндилари топилди. Шаҳар харобаларининг 3-қазилмасида кўплаб сопол чиқиндилари чала идишлар топилди. Шундай экан, Сабат бу даврда қишлоқ, аниқроғи ўртаҳол шаҳарча бўлган. Унинг кенг алоқалари тўғрисида, у ерда топилган заргарлик буюмлари ва сосонийларнинг қумуш тангалари гувоҳлик берадилар (Грицина, 1992, 27-б.; Ртвеладзе, Грицина, 2001, 98-б.). Тангаларнинг асосий қисмини Пероз (459-484-йиллар) драхмалари ташкил этиб, Эроннинг турли шаҳарларида ва фақат бир танга Хусрав II га тегишли бўлиб, 619-620-йиллар зарб қилинган (Баратова, 2002, 52-б.). Тангалар, Пероз томонидан эфталитларга тўланган солиқнинг бир қисми бўлган бўлиши мумкин (Массон, 1971, 231-б.).

Сомонийлар даври Сабати илк ўрта аср шаҳридан шимоли - ғарб томонда ва қисман унинг худудини ҳам эгаллаган. Янги арки аъло шахристоннинг шимоли-ғарбий томонида жойлашган. У ерда қазилмалар натижасида маҳобатли иншоотнинг бир қисми очилди. Сомонийлар Саботи худудида ҳаёт XI аср ўрталаригача давом этиб, сўнгга инқирозга юз тутди ва XII-XIII аср бошларида бу ерда қабристон бўлади (Грицина, Усманова, 1992, 193-205-бб.). Қабристон харобаларни ғарбдан шарққа томон чим девор сингари, “эски шаҳар” ва “янги шаҳар” худудларига (илк ўрта асрлар ва сомонийлар) ажратади, қорахонийлар даври шаҳри рельефга бўйсунган ҳолда сой бўйлаб шимолга томон кузатилади. Илк ўрта асрлар арки аълоси қайтадан ўзлаштирилади. Маҳобатли меъморчилик иншоотлари қолдиқлари, зиндон, орасида ноёб нусхалари ҳам уч-рай-диган юқори сифатли идиш намуналари мавжудлиги айнан шу ерда қарахонийлар даври Сабати шаҳрининг ҳукмдорлари

саройи мажмуасининг жойлашганидан гувоҳлик беради.

Харобаларнинг шимолий қисмида, рельефда П-кўринишдаги баландлик ажралиб, у ўз қаърида, мумкин кичикроқ карвон сарой қолиғини яшириб келади. Қазилмалар натижасида бу ерда паҳса ва хом ғиштдан қурилган хоналар қолдиқлари очилди, улар кучли ёнғин натижасида вайрон бўлганлар: синч деворлар ёғочлари тўлик қуйиб кетган полда ёнган том қолдиқлари ётарди. Бу ерда олинган археологик ашёлар XII-XIII асрлар бошларига таълуқли эди.

Шаҳар харобаларининг характерли хусусияти шундаки, унинг ташқи истехкомлари мавжуд эмас. Ёзма ва археологик маълумотлар бўйича, ўрта аср Зоминининг (Сарсанда) ҳам ташқи деворлари бўлмаган (Бетгер, 1957, 20-б., Древний Заамин, 1994, 20-31-бб.). Балки бу ҳолат серқатнов савдо йўлларининг дашт қисмида жойлашган шаҳарларга хос хусусиятдир. Аммо, тоғли туманлардаги шаҳарлар бу вақтларда ўзларига хос истехкомларга эга бўлганлар. Масалан, Янгиобод туманининг Сармич яқинидаги Каттақиртепа харобаларида мустаҳкам истехкомлар бор. Вилоят маркази Бунжикат шаҳри, бутун тараққиёти даврида мустаҳкам истехкомга эга бўлган (Негматов, Хмельницкий, 1966, 194-б.; Негматов, Мамаджанова, 1989, 82-б.).

Тараққиёти энг юксалган даврида шаҳар худуди камда 45-50 гектар бўлган. Хўжамушкентсойнинг суви асосида шаҳарнинг кенг атрофлари шаклланади. Унинг иқтисодини юксалишга халқаро карвон йўлида жойлашгани ҳам ёрдам беради. Олинган маълумотлар, нафақат ички, балки ўрта аср дунёсининг узоқ худудлари билан ҳам изчил алоқалар мавжуд бўлганлигидан дарак беради.

XIII аср бошларида шаҳарда ҳаёт тўхтайти ва темурийлар даври Сабати Хўжамушкентсойнинг ўнг қирғоғига (Майтепа) ўтади (Грицина, 1996, 94-б.).

КАРВОН-САРОЙЛАР

Ўрта асрлар Ховоси муҳим савдо йўллари туташган ерда жойлашиб, шубҳасиз, бутун дунёнинг қатор мамлакатларидан келадиган савдо карвонлари тўхташлари учун хизмат қиладиган карвонсаройларига эга эди. Таассуфки, бу ҳақда, бошқа кўп нарсалар қатори манбаларда маълумотлар йўқ. Шаҳар харобалари яқинида Карвон сарой номли қишлоқ бўлиб, акидаларга кўра, улар бу ерда жуда кўп бўлгани бежиз эмас эди. Улар қўшни Зомин ва Дизакда ҳам ниҳоятда кўп бўлган. Уструшона шаҳарларининг қаеридадир, Дизак, Зомин ва Ховос оралигида машҳур Худойсар карвон-саройи бўлган...

Юқорида қайд этилганидек, IX-X асрларнинг иккинчи ярми, бу Сомонийлар давлатининг гуллаб-яшнаган халқаро савдо алоқалари кенгайган даврдир (Мец, 1973, 375-383-бб.). Бу давр маълумотлари бўйича, Самарқанддан Катван (Булунгур) дашти орқали Уструшона ерларига икки асосий йўл орқали бориш мумкин бўлган. Аввало, Баркетга бориб (бир кунлик йўл, бу эса Самарқанд шаҳарларидан бири), сўнг Абу-Аҳмад работига ўтилган, бу ерда эса йўл айрилган. Бири шимолга қайрилиб, Уструшона шаҳарлари Харкан (Харакан) ёки Катвандиз орқали Уструшаннинг чекка рустаги Фекнан (Фегнан) маркази Дизакка борган. Бошқаси шарқ томон Уструшона ерларининг ичкарасига давом этган. Йўл Абу Аҳмад рабатидан то Саъд роботигача, ундан Бурнамад рустаги орқали Зоминга чиқишган (Бартольд, 1963, 221-222-бб.; Негматов, 1953, 246-247-бб.).

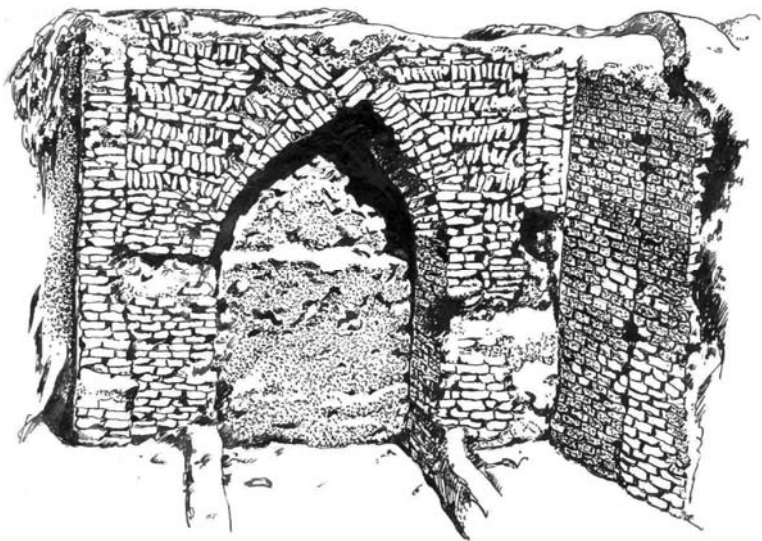
Биринчи йўл Жиззахдан Мирзачўл орқали Шошга, иккинчиси эса Фарғонага олиб чиқар эди. Кўпинча карвонлар Шош томон, қулай ва хавфсиз бўлгани учун Фарғона йўлидан ҳаракат қилишар эдилар. Зоминдан ховосга йўналиб, у ундан тўғри Сирдарёга сўнгра, Шошнинг иккинчи катта шаҳри Бенакетга йўл олишар эди. Манбаларда бу йўл Бенакент йўли деб юритилади. Табиийки, бу йўл анча фаол бўлган, ўша манбалар маълумотлари ва археологик кузатишларга қараганда у анча қадимий йўл бўлган (юқорига қаранг). Тўрткўлтёпа карвонсаройи ҳам айнан шу йўл билан боғлиқ бўлган.

Шу вақтларда барча йирик шаҳарлар ва катта савдо йўлларидан

мукаммал карвон-саройлар ва роботлар қурилар эди. Ал-Истаҳрий ва ибн Хавкалларнинг маълумотларига кўра, бутун Мовароуннаҳрда ўн мингдан ортиқ карвон сарой ва роботлар бўлган (Смирнова, 1970, 138-139-бб.). Бу рақам балки кўп бўлсада, карвон савдосининг юксак ривожланганлигидан ва унинг давлат миқёсидаги аҳамиятидан далолат берар эди. Кўпинча улар у ёки бу ҳукмдорнинг мавқеини кўрсатар эди. Мисол учун, VIII асрда Хуросон ноиб Асад ибн Абдуллоҳ замондошларга даштда карвонсарой ва меҳмонхоналар қуриши билан машҳур бўлган: “У ерга Шарқдан ва ғарбдан сайёҳлар келиб у ерда камчилик топа олмайдилар” (Бартольд, 1963, 250-б.). Султон Санжар даврида Мавр водийсининг бошқарувчиси Шарофиддин Абу Тоҳир ибн Саъд Хуросоннинг икки шаҳри Нишопур ва Марв оралиғида XII аср бошларида катта Работи Шариф карвонсаройи қуриб ўз номини авлодлари хотирасида қолдирди. Унинг салоботли қолдиқлари Шўрлага яқинида Машҳад ва Серахс шаҳарлари оралиғида энг машҳур ва гавжум Шарқ савдо йўлларини эслатиб туради (Пугаченкова, 1958, 230-б.; Ўрозов, 1973, 84-85-бб.).

Улуғ шоир ва мутафаккир буюк Алишер Навоий фақат санъат хомийси сифатидагина машҳур бўлмай, у Ҳиротда 90 та рабат қуриб, уларни таъминлаган ва ундан ташқари у Хуросоннинг асосий йўллари бўйлаб 50 га яқин роботлар қуриб, тиклаган. Афсуски, бу карвон-саройлар бизнинг давримизгача етиб келмаган. Ҳиротда Алишер Навоий номи билан боғлиқ биргина ярим хароба Қўшработ карвонсаройи маълум (Пугаченкова, 1976, 49-б.).

Қорахонийлар султони Шамс ал-Мулк Самарқанд ва Хўжанд йўли бўйлаб, ўзи қурган карвон-саройда ёки Тўрткўлтепанинг Пшагар карвон саройи жойлашган ерда дафн қилинган. Бу тарздаги воқеалар, кам бўлсада, ҳаётда учраб туради. Худди шунингдек, Носир ибн Аҳмад даврида (864-892-йиллар) Исфижоб вилоятининг бошқарувчиси Қоратегин ўз номидаги, ўзи қурдирган работда дафн этилган. Унинг яқинида 951 йили дунёдан ўтган ал-Мансур ўғлининг қабри жойлашган (Бартольд, 1963, 233-378-бб.). Ар-Равандийнинг хабар беришича, Хуросоннинг Тўс шаҳри ҳукмдори Арслон Жозиб ўзи қурган Нишопур ва Серхс оралиғида жойлашган Сангбаст работида дафн қилинган. Робот харобалари ва унинг қабри устидаги мавзолей қолдиқлари ҳанузгача сақланган (Орозов,

Зомин. Тўрткультепада карвон-сарой қолдиғи

1973, 82-б.).

Тусдан Серхсга бориш йўлида Сангбаст работидан бир кунлик йўлда жойлашган машхур Махи роботи тўғрисида, Ҳафиз Абру қизиқарли маълумотлар келтиради. Робот гўё, Фирдавсий хотирасига боғишлаб, Султон Маҳмуд Ғазнавий томонидан қурилган эмиш (Ўша асар, 83-б.). Яна бир мисол. Салжуқийлар султони Санжарнинг (1118-1157-йиллар) хотини Туркан хатун карвон саройлар тикловчиси сифатида машхур бўлган. Унинг буйруғи билан “ўғузлар исёни” вақтида Балх атрофидаги қабилалар (1153 йили) қўзғалганда 1154-1955-йилларда Моҳи ва Работи Шариф карвонсаройлари қайтадан тикланади (Ўша ерда, 84-85-бб.).

Кўпинча карвонсаройлар ўзларининг маҳобатли қурилиш ғояси, бетакрор ишланиши ва ички тузилишининг қулайлиги билан замондошларини хайратга солар эди. Бу ўринда жаҳонга машхур Акча қалъа, Доя Хотун ва Роботи Малик работларни эшлашнинг ўзи кифоя (Пугаченкова, 1958, 225-241-бб.; Немцева, 1983, 112-136-бб.).

Карвонсаройлар кўп вазифаларни бажарган. Уларда нафақат карвонлар ва саёҳатчилар қабул қилинар эди, балки катта савдо ярмаркалари ташкил этилиб, уларда қатнашиш учун яқин атрофлар-

дан одамлар гўё оқиб келар эдилар. Вазиятдан келиб чиқиб, улар қалъа, истехком, саройлар, молхона ва маҳсулот омборхоналари ва ҳатто маънавий марказлар “вазифалари”ни ҳам бажарар эдилар (Пугаченкова, 1958, 223-228-бб.). Зарур бўлган тақдирда, уларнинг кўпчилигида овқат, кўрпа-тўшак, хайвонлар учун емиш ва сув ҳам бўлар эди. Ал-Истахрий қизиқарли ҳикояни келтиради. Унингча, у Сўғдада бир работ кўрган, унинг эшиклари очиқ ҳолда қаттиқ мустаҳкамланган. Бу дарвозалар 100 йилдан ортиқроқ вақтдан бери ёпмай, йўловчи учун ҳар доим тунашга жой берилган. Роботда 200 киши от уловлари билан жойлашиши мумкин бўлган (Смирнова, 1970, 139-б.).

Келинг яна ал-Истахрий ва ибн Хавкал келтирган ўн минг рақамига қайтайлик. Бу қанчалик тўғри? Сафавийлар даврида Эронда бир неча минг роботлар бўлиб, “эрон карвонсаройларининг олтин даври” дейилади (Kieiss, Kiani, 1994, p. 755). Машхур немис олими ва унинг эронлик ҳамкасби Сафавийлар даврида Эронда карвонлар ҳаракатини таъминлаган карвонсаройлар ва бошқа манзилларни тўлиқ рўйхатини тузишган. Уларда шундай рақамлар бор: Фақат Исфаҳоннинг ўзида Аббосшоҳ 1 даврида 162 мачит, 48 мадраса, 274 ҳаммом ва 1802 карвонсарой бўлган (бошқа ахборотга кўра 1082) (ўша ерда, 775-б.). Аббосшоҳнинг она шаҳри Ардебвилдаги Сафавийлар катта мачити вақфида бўлган бошқа турли иншоотлар қаторида 8 та карвонсарой бўлиб, улар анчагина даромад келтиришган (ўша ерда, 7-б.).

Буларнинг барчаси ал-Истахрийнинг Мовароуннаҳр тўғрисидаги маълумотига бошқача баҳо беришга ундайди, чунки у анча обрўли, маълумотлари аниқ муаллиф ҳисобланади. У келтирган рақамларга карвонсаройлар ва рабатлар билан бирга карвонларга хизмат қилишга алоқадор ва савдо йўли билан боғлиқ бошқа кўплаб иншоотлар (почта манзиллари, назорат жойлари, сардобалар ва сув йиғгичлар) ҳам киритилган. Бунга яна юқоридаги ал-Истахрий маълумотларини тасдиқлайдиган бошқа асослар ҳам келтирилиши мумкин. Манбалар маълумотларига кўра, Бухоронинг ҳар бир қишлоғи “савдогарлар шаҳри” Пайканд сингари ўзининг рабатига эга бўлган. Ҳ асрда бундай рабатлар қарайиб 1000 та бўлган. Карминида (Жермине) ҳам ундан кам бўлмаган (Бартольд, 1963, 169-б.). Сомонийлар давлати қулагандан сўнг Пайкент ҳам инқирозга

юз тутади. Ас-Саъманий ўз кўзлари билан кўрган работлар қолдиқлари сони унингча 3000 га етган. Бухоро мисолида Мовароуннахрнинг шаҳарларидан ташқари, кўплаб қишлоқлари ҳам, ўз рабатлари ва қарвон саройларига эга бўлган. Уларнинг кўпчилиги ғозийлар “эътиқод курашчи”лари учун X асрларда Мовароуннахрга тегишли бўлган Дизак, Бинкет, Исфижоб шаҳар марказлари атрофида қурилган. Ал-Муқаддасийнинг маълумоти бўйича, бунга ўхшаш работлар Исфижобда 1700-та бўлган (Бартольд, 1963, 233-б.).

Савдо-сотикнинг аҳамияти у вақтларда шунчалик юксак эдики, шаҳарлардан шаҳарларга қатнаётган қарвонлар оқими дашт ва гуллаб яшнаган водийлар орқали ўтиши, шунчалар таъсирли эдики, булар ҳаммаси нафақат илмий изланишларда, балки, тасвирий санъатда ҳам ўз аксини топган (Киеис, Кіани, 1994, р. 773-778; Грицина, 2000, 171-172-бб.).

Уструшонада қарвон аройларнинг кўплиги ёзма манбалардан ҳам маълум. Уларнинг кўплари Зомин ва Дизакда ҳам бор эди. Улардан баъзилари маълумотларда алоҳида эслатилади. Биринчи навбатда, бу Худойсар (Хадис) қарвонсаройи бўлиб, у Дизакдан бир-икки фарсахда жойлашган. Уни машҳур Уструшона ҳукмдори ал-Афшин қурдирган. “...Бу барча қарвон саройлардан энг каттаси бўлган. Самарқанд музофотида бундан яхши работ йўқ”, дейди ал-Истахрий. Худойсар работининг ҳар хилдаги “жамоа жойлари” ва вақфлари бор эди. Унинг аҳамияти шунчалик катта эдики, Ёкут уни, ҳатто, Уструшона чегара худудидаги шаҳар деб ҳам атаган (Негматов, 1953, 246-б.).

Бошқа қарвонсарой Ҳасан работи деб аталган ва X асрда Бадр Кушайр деган шахс томонидан қурилган. Ас-Сомоний маълумоти бўйича, у Дизакда ёки бевосита унинг яқинида жойлашган.

Ҳар иккала қарвонсаройларнинг жойлашган ўрни сўнгги вақтларгача номаълум эди. Улар ўша даврдан Мовароуннахрда умуман жуда оз қолган. Тўрткўлттепа қарвонсаройига қизиқиш ҳам ана шундан келиб чиқади. Фарғонадан Самарқандгача бўлган бу қадимий йўлда, ҳозирча бу ягона талқин қилинган қарвонсарой ҳисобланади. Яна у жуда яхши сақланган.

Одатда қарвон саройлар меъморчилигида қадимдан ишланиб кўлланиб келинаётган марказий ҳовлили тарҳдаги тўрт айвонли

кенг ховли атрофи хоналар билан қурилган ёпиқ турар жойлар ва молхоналардан иборат бўлган. Баъзида ички мачит ҳам қурилган (Пугаченкова, 1967, 106-б.), бу Работи Маликда яққол кузатилади (Немцева, 2000, 10-бет; 2000, 237-б.). Тўртбурчак шаклидаги ташқи деворлари ёпиқ ва баланд, ёнлари буржли. Шунинг билан бирга ягона асосий дарвоза шаклига катта эътибор берилган. Унинг маҳобатли пештоқи гўё, бутун иншоотни қуршаб олгандай туюлади. У деворлар юзасидан чиққан тўғри тўртбурчак шаклидаги учли пештоқ шаклида бўлиб, отлик ва аравалар бемалол ўтиши мумкин бўлган кенг дарвоза эдик. Дарвоза бақувват, мустаҳкам ёғоч эшиклар билан ёпилган (Пугаченкова, 1967, 108-б.).

Тўрткўлтпеда ўтказилган илк тадқиқотлар ва қазिशмалар, унинг нафақат вазифасини, балки яна унинг бир қатор хусусиятларини очиб берди. Аввало, унинг маҳобали ўлчамлари (106x106 м) барчани лол қолдириб, Мовароуннаҳрдаги ягона иншоот ҳисобланади. Унинг ташқи деворларининг қалинлиги ҳам карвонсаройлар деворларидан фарқли 4 метрдан ортиқ бўлиб, мудофаа мақсадлари учун ҳам хизмат қилганлар. Буни ҳам тушуниш мумкин: Шимол томонда кенг, сўнгсиз “ўғузлар юрти”, жангари кўчманчилар доимо карвонларни талашга тайёр турар эдилар. Айнан Жиззах (Бурнамад яқинида) ва Ховос даштларида сўнгги сомнийлар ҳукмдори ибн Мунтасир (унинг қўшинлари қаторида ўғуз қабилалари ҳам кирган) Қорахонийларга қарши каттиқ жанг олиб борган (Грицина, 1999, 68-б.).

Тўрткўлтпе тарҳида тўрт айвонли ҳолат бузилган бўлиб, ёдгорликнинг фақат уч айвони рельефда кўринади. Ундан ташқари жанубий деворда пастаклик кузатилиб, асосий дарвозадан ташқари унинг қаршисида иккинчи даражали эшик ҳам мавжудлиги кўринади. Икки дарвозаларнинг бир-бирига қарама-қарши жойлашиши илк карвонсаройларга хос хусусият ҳисобланади. Бу ҳол арабларгача бўлган Азлартепа карвон саройи (Древний Заамин, 1994, 25-б.) ва Пайкенднинг илк карвонсаройларида кузатилади (Муҳаммаджонов, Одилов, Мирзаахмедов, Семёнов, 1988, 117-б., 2-расм). Ва, албатта, энг ҳайратланарлиси шундаки, карвонсарой асосий дарвозаси арки тўлалигича сақланган, бу археологлар тажрибасида камдан кам учрайдиган ҳол. У хом ғиштдан қурилган, унинг сақланиб қолган қисмининг баландлиги беш метрдан ортиқ.

Қазишмалар натижасидакентг ҳовлига олиб борадиган узунлиги 14 метр келадиган кириш йўлагининг бир қисми очилди. Унинг деворлари хом ғишт ва катта пахса пешларидан терилиб, поллари юзаси ялпоқ тош йирик шағаллар тўшалган. Кўплаб топилмалари: сопол идишлар, тангалар, хом ва пишиқ ғиштлар карвонсаройни Х аср, балки ундан ҳам олдин қурилганлигидан далолат беради. Ўзининг узоқ фаолияти мобайнида у бир неча марта бор таъмирланган ва қайта қурилган. Кириш айвонининг деворларида бир неча қатлам сувоқлари кузатилиб, унинг қалинлиги 10 см.га етади.

Энди карвонсаройнинг инқирозга юз тутиш вақти ва сабабини аниқлаш мумкин. Маданий қатламлар жойлашишининг мураккаб манзараси гувоҳлик беришларича, карвон сарой мўғуллар истило-сидан анча олдин инқирозга юз тутган. Бу ҳар қалай XIII аср бошларида Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг қорахитойларга қарши ҳарбий ҳаракатлари билан боғлиқ бўлиб, у Шош, Фарғона ва Уструшонанинг кўп туманларини вайрон қилишга буйруқ берган. Тўрткўлтпеа карвонсаройини қуриш вақти ҳам унинг талқини билан боғлиқ.

Юқорида курсатилганидек, ал-Истахрий ибн Хавкал ва ас-Сомонийларнинг маълумотларича, мазкур робот Уструшона ҳукмдори ал-Афшин томонидан IX асрнинг биринчи чорагида қурилган (Негматов, 1953, 246-б.). У Дизакдан 1-2 фарсах масофада жойлашган. Ўша манбалар бўйича, Самарқандда ундан яхшироқ ра-бот бўлмаган. Ёқут, унинг ўлчамларини назарда тутиб, уни Уструшона чегарасидаги Мовароуннаҳр шаҳр деб атайди (Негматов, 1953, 246-б.). Қайд этиш керакки, ал-Истахрийнинг кузатишлари бўйича, “...бирон работ йўқки, бу каби душман вилоятларига яқин турган бўлса” (Истахрий, 1973, 237-б.). Ибн Хавкал ҳам шуни қайтаради (Бетгер, 1957, 20-б.). Қайд қилиш керак ки ал-Истахрийнинг кузатишларида “бирон работ йўқ ки бу работ каби душман вилоятларига яқин жойлашган бўлса” дейилган (Истахрий, 1993, 27-б.). Ибн Хавкал ҳам шуни қайтаради (Бетгер, 1957, 20- б.). “Душман вилоятлари” ёки “душман юрти” деганда, афтидан, кўчманчилар дашти, “ўғузлар юрти”, деганда, бевосита маданий вилоятлар, Уструшона шаҳарларига туташ ҳозирги Мирзачўлни тушуниш керак (юқорига қаранг). Манбаларда келтирилган яна бир вазиятни эслатиш зарур: Худойсар работидан шимолда бошқа ра-бот бўлмаган (Бартольд, 1965, 216-б.).

Табийки, Худойсар карвонсаройи ва унинг жойлашган ўрни алла қачонлардан бери мутахассислар диққат-эътиборини ўзига тортиб келмоқда. А.И. Билолов биринчилардан бўлиб, Карвон саройни Жиззахдан 35 километр шимолда Ағочти сардобаси ўрнида деб талқин қилишга уринган (Билолов, 1980, 35-б.). Бироқ бу тахмин ёзма манбаларга тўғри келмас эди, чунки у ҳеч қандай археологик топилмалар билан исботланмаган. Бу борада Ў. Алимовнинг машҳур карвон-саройни Кўкработтепа ўрнида жойлаштириш талқини эътиборга молик бўлиб, кейинроқ уни М.Х. Пардаев ҳам қўллаб қувватлайди (Алимов, 1975, 2-б.; Пардаев, 1991, 65-66-бб.). Кўкработ Қалиятепа харобаларидан 7-8 километр шимолда жойлашган. У квадрат шаклида (65-65 м) бўлиб, баландлиги 3 м. Ёдгорликда IX-XI асрларга оид сопол идиш парчалари ва сомонийлар русумидаги пишиқ ғиштлар топилган (21x21x4 см). У ерда қазилма ишлари ўтказилмаган. Ҳозирда ёдгорлик жуда бузилиб кетган. Ёдгорликнинг номи, тархи, сопол идиш намуналари ва унинг манбаларга келтирилган масофада (1 фарсах) жойлашиши белгига асос бўла олади. Бу эса маълумотларга тўғри келадиган ягона белгидир. Кўкработ бошқа ўхшаш иншоотлар занжирида жойлашиб, улар орасида ҳеч бир томони, хаттоки, ўлчамлари билан ҳам ажралиб турмайди. Мисол учун, ундан шимолроқда Н.Б. Немцева тадқиқ этган бир неча карвонсаройлар жойлашган бўлиб, улардан энг каттаси Калтепанинг майдони 82x86 м ва 5-6 м баландликда сақланган (Немцева, 1987, 13-б.).

Тўрткўлттепа карвонсаройида ўтказилган қазилмалар кўрсатишича, у Сомонийлар даврида қурилган. Илк ўрта асрларга оид қурилиш анъаналари (катта пешли паҳса ва ўлчамлари 1:2 нисбатдаги хом ғишт) уларнинг анча қадимийлигидан гувоҳлик беради.

Шундай қилиб, катталиги (бу Мовароуннаҳрда маълум барча карвонсаройлардан катта) сомонийлар даврининг материалларининг мавжудлиги, маҳобатли меъморчилик, ундан шимолда бошқа работларнинг учрамаслиги, асл Уструшона ерларида жойлашганлиги ва бевосита “душман юрти” чегараларида жойлашиши уни ҳақиқий Худойсар роботи деб талқин қилинишига асос бўлади. Аммо, унинг масофаси (сомонийлар даврида Дизак ҳозирги Қалиятепа харобалари ўрнида жойлашган) манбаларда анча кўп, 1-2 фарсах

ўрнига, 3-4 фарсах деб кўрсатилади. Ҳисобга олиш керакки, бу ерда Харакандан Дизакгача ва Жиззахдан Зомингача масофа 5 фарсахдан. Бу ҳам ҳақиқий масофага тўғри келмайди: биринчи ҳолатда у кам бўлса, иккинчисидан анча кўп. Яна узоқ вақтлар мобайнида Қалиятепада олиб борилган археологик қазилмалар Сомонийлар даври қатламларини аниқлаб бера олмади (Пардаев, 2000, 119-129-бб.). Бу сўнгги икки вазиятни ҳисобга олган ҳолда (икки Дизакга яқин шаҳарлар орасидаги масофаларни тўғри келмаслиги ва сомонийлар даври қатламларнинг йўқлиги): бу даврда Дизак Харакандан узоқроқ ва Зоминга яқинроқ жойлашган бўлиши керак (табиийки, Тўрткултепа қарвонсаройига ҳам).

Сомонийлар даврининг Дизак шаҳри талқинини четга қўйиб, қайд қиламизки, Тўрткултепани таклиф қилинган Худойсар работига киёс қилиш ҳам ҳали аниқланиши зарур, улар ёдгорликнинг ўзида ва ҳозирги Жиззахда олиб борилажак қазилмалар аниқлаши мумкин. Жумладан, маҳаллий ўлкашунос С. Қарабоев (Оға Бургутали) бизнинг эътиборимизни Бешпшагар (у ҳақда юқорига қаранг) қишлоғидаги Хўжа и Сироб мавзолейига қаратди. 1994 йилдаги бизнинг қидирувларимиз натижаларига кўра, шу яқиндаги тепа ҳам шу ном билан юритилган (Грицина, 1994, 17-б.). Аммо, маҳаллий аҳоли уни бироз ўзгача Хўжа и Сар “бошнинг хўжайини” деб юритишади. С. Қарабоевнинг фикрича, Худойсар қарвонсаройи дастлаб худди шундай бўлган. Бу сўзнинг вақт ўтиши билан ўзгарилиши бўлиши мумкин: Хўжаи Сар –Хўжа Сар – Худой Сар. Охири ном, қарвонсаройнинг жойлашган ўрни ва катталигини ҳисобга олиб, араб тарихчилари томонидан уни “Худо боши” деб аташган.

Бешпшагар қишлоғидаги мавзолей номида сўзнинг илк мазмуни сақланиб қолиб, унинг Худойсар номи билан алоқаси таклиф қилинган қарвонсарой талқини билан тасдиқланмоқда.

X аср охири – XIII аср бошларига келсак, ёзма манбалар IX-X асрлар йўлномалари маълумотларига ҳеч нарса қўшмайдилар. Асосий ҳолларда кўр-кўрона уларни такрорлаб, баъзан эса бузиб ҳам кўрсатадилар. Шунинг учун ҳам нумизматика ва археологик маълумотлар асосий аҳамият асб этади.

Яқин ўн йил олдин муаллифлардан бирининг илтимосига кўра, тарих фанлари доктори, таниқли манбашунос Б.Д. Кочнев Устру-

шонадан топилган барча мусулмон тангаларини ҳисобга (шу жумладан, бизнинг казишмалариз чоғида топилганларини ҳам) олади. Натижада у томондан Уструшона сиёсий тарихидан янги маълумотлар кўлга киритилиб, маълумларига ўзгаришлар, аниқликлар киритилди (Кочнев, 1994, 64-73-бб.). Жумладан, Уструшонанинг 279 ва 280 хижрий йиллар фельсларини диққат билан, синчиклаб ўрганиш сўнгги афшин Сайр б. Абдаллахнинг мамлакатда ҳукмронлиги фанда маълум бўлганидан анча узоқроқ бўлганлигини кўрсатмоқда (Бартольд, 1963, 269, 182-бб.; Негматов, 1977, 25-б.) яъни у ўзининг барча ҳуқуқларини 894 йилгача сақлаган, сўнгра Уструшонанинг танга зарбхонаси узоқ вақт ёпилиб, барча ускуналари Самарқандга кўчирилади (Кочнев, 1994, 66-б.). Сўнгра, бунга ўхшаш ҳулосага В.А. Калинин ҳам келиб, у бу афшинни Исмоилнинг вассали бўлган деб ҳисоблайди, бу унинг сўнгги фельсида номи жойлаштирилишида акс этган (Калинин, 2001, 58-б.). Яна эътиборни шунга ҳам қаратиш керакки, Уструшонада зарб қилинган фельсларнинг кўпчилиги майда пул сифатида чакана савдо талаблари учун ишлатилар эди, бунга чакана савдонинг масалан, Қашқадарё ҳавзаси ёки Еттисувдан баланд бўлганлиги кўрсатади. Бу Зоминга бевосита тегишли бўлиб, у ерда XI аср бошларида ўзининг Уструшонада пойтахт зарбхонасидан кейин ягона зарбхонаси бор эди (ўша жойда, 72-б.).

Мовароуннаҳрни босиб олган биринчи Қарохоний босқинчилардан Буғраҳон Хорун 992 йилда қисқа муддатда бўлса ҳам, Уструшонани босиб олди. Афтидан, 996 йилда Қарохонийлар ва Сомонийлар орасидаги чегара Катван чўлидан ўтган вақтда, Уструшона илк бор Қарохонийлар ҳоқонлиги таркибида бўлган. Ниҳоят, 1059-60-йиллардан бошлаб, Уструшона Иброҳим б. Наср томонидан босиб олинган ва у ғарбий Қарохонийлар ҳоқонлиги таркибида 1212 йилгача, то унинг йиқитилишигача қолган (ўша асар, 69, 73-бб.).

Шундай қилиб, Уструшона давлатчилигининг ўрта асрлар босқичи унинг ҳозирда Ўзбекистон таркибига қирадиган салмоқли қисмида ҳам, мўғул босқинчилари юришларидан олдинги ёрқин ва тугалланган даврларидан бири бўлган.

ХОВОС ВА ЧАЧАН

Эҳтимол кўпчилик ўқувчиларимизни Чачан номи ҳайратлантирар. Аммо, Тошкент мулклиги араблар истилосига қадар айнан шундай номланар эди. Ҳар қалай, вилоятнинг илк тангаларида у шундай номланган, Чоч эса, бу сўзнинг чегирилган шакли бўлиб, араблар томонидан киритилган. Араб тилида “ч” ҳарфининг йўқлиги сабаб, уни аслидан ажратиб Шош дейишган (Ртвеладзе, 2000, 147-б.).

Ёзма ва археологик манбалар маълумотларига кўра, Уструшона ва Чачан ҳамиша ўзаро боғлиқ бўлганлар. Уларни икки давлатга ажратган дарё, бир вақтнинг ўзида, уларни бирлаштирган ҳам. XIX-XX аср бошларигача Сирдарёда бир неча кечув жойи бўлиб, улар Тошкент вилоятининг шаҳар ва қишлоқларини Уструшона шаҳарлари билан, шу жумладан, Ховосни ҳам боғлаб турган (Алимов, 1873, 107-б.). Бу кечувларнинг баъзилари анча қадимий бўлган.

Илдизларидан бошлашга ҳаракат қиламиз. Улар “ёзувсиз” даврларгача бориб тақалади. Тошкент минтақасида ўтроқ деҳқончилик, сўнгра шаҳар маданияти илдизлари бургалик маданияти деб номланган қабилалар билан боғлиқ бўлган (Дуке, 1982). Бу қабилаларнинг ўтроқлашуви милодгача. IX асрлардан бошланиб, милодгача IV–III асрларда тугайди. Олимлар аллақачонлар, бу маданиятнинг қатор унсурлари (сопол, турар жойлар, тош қуроллари ва хўжалиги) биз кўрган, қадим Уструшона қабилаларининг Нуртепа маданиятига ўхшашлигини сезишган. Бу ҳам етмагандек, Сирадённинг чап соҳили билан алоқалари яққол кўзга ташланиб, милодгача IV-III асрларда айниқса, кучаяди. Қадим Уструшонанинг юксак ривожланган маданияти таъсири айниқса, сопол мажмуаларида, нафақат қўлда ишланган кўпол ва ҳатто, юқори сифатли кулолчилик идишларида ҳам кузатилади (Филанович, Дуке, 1990, 48-49-бб.). Бу алоқаларнинг йўналиши Ховос орқали ва кейин Сирдарё кечувидан амалга оширилган. Зеро Эски Ховос харобаларининг пастки қатламларидан ўхшаш идиш намуналари топилган.

Ўзаро таъсир, биз жарангдор номлаган кейинги антик (қадимги) даврда ҳам тўхтамаган. Тошкент минтақасида бу давр бургаллик маданияти қабилалари ўрнига қовунчи қабилалар гуруҳи ёки қовунчи маданияти (милодгача II ва милодий VI асрлар) келадилар.

Бу маданият археологлар Янгийўл яқинида очган Қовунчитепа харобалари номи билан аталган. Бу маданият қабилалари Кангуй конфедерацияси билан мустаҳкам алоқада бўлиб, Уструшона давлатчилигининг шаклланишида муҳим ўрин тутган. Шунини таъкидлаш зарурки, Қовунчи аданиятига хос бўлган ҳўкиз шох нуксадаги кўчма ўчоқ тагдонлар - “шашлик кўралар” Уструшона ёдгорликларида милодий эра бошларида (Хўжамушкент яқинидаги Хитойтепа харобаси) пайдо бўлиб, баъзан илк ўрта асрларда (милодий V-VII асрлар) ҳам учраб туради. Улар эски Ховосда ҳам тез-тез учратилади. Ана шу қатламлардан Қовунчи типидagi муҳр ва идишлар топилган.

Кўриниб турибдики, ховосликлар жуда қадим замонлардан буён ўзларининг шимолий кўшнилари – Чоч (Чачан) кейинроқ, уни араблар Шош деб номлашган, минтақа билан мустаҳкам алоқада бўлганлар.

Уструшона ва Ховос тарихининг муҳим даври, марказлашган Сомонийлар давлати тарихи билан чамбарчас боғлиқ бўлган (Ғофуров, 1972, 338-340-бб.; Негматов, 1977).

893 йил Сомонийлар давлати тарихида бурилиш йили бўлди: шу йили Носир ибн Аҳмад вафот этиб, бутун ҳокимият тўлалигича унинг укаси Исмоилга (893-907 йиллар) ўтади. Туғилиб ўстан жойи Фарғона бўлган Исмоил—Сомонийларнинг энг буюк ҳукмдори ва аслида давлат асосчиси бўлган. Шу йилнинг ўзида у Уструшонани тўлқ бўсундиради ва сўнги машҳур афшин Сайр ибн Абдуллоҳ ўз тангасини зарб қилишни тўхтатиб тарих саҳнасидан кетади (Бартольд, 1963, 282-б.; Негматов, 1977, 25-б.). Иқтидорли ва омадли саркарда Исмоил ўз ҳаракатини кенгроқ, шимолга давом эттириб, кўманчиларни бўйсундиради. У бирданига Таразни босиб олиб, 10 минг туркни хони билан асир олади ва кўплаб ўлжани қўлга киритади. Христианлар ибододхонасини мачитга айлантиради ва ислом байроғи чўл узра тантана қилади. Ал-Истахрий маълумотлари бўйича, “Тараз – турклар ва мусулмонлар ўртасидаги чегара бўлиб, деворлар билан ўралган атрофи ҳам Тараз деб юритилади. Исломнинг тарқалиш чегараси шу ергача ва у ердан харлуклар чодирларигача етади. Бу (бир вақтда) Шошнинг ҳам чегараси эди” (Материалы по истории киргизов и Киргизии, 1973, 30-б.). Кўчманчилар узоқ вақт бу ёш ва кучли давлатни безовта

қилмайдилар.

Исмоил тажрибали, ҳаракатчан кўшинга эга бўлганлиги учун у энди гуллаб яшнаётган водийларни кўчманчилар ҳужумидан кўриқлайдиган, камфойда, серхаражат деворларга муҳтож эмас эди. Деярли мақолга айланиб кетган «Мен ҳаёт эканман - Бухоронинг деворлари, мен» деган сўзлари асосиз эмас эди (Ғофуров, 1972, 340-б.). Бухоро Исмоилнинг нафақат қадимий қароргоҳи, балки у давлат пойтахти ҳам эканлиги учун бу сўзлар унинг барча мулкликларига ҳам тегишли эди.

Бир неча йилдан кейин у давлатнинг жанубий чегараларида ҳам “тартиб” ўрнатади, Саффарийлар сулоласини бўйсундириб, ўз мулкларига Хуросон ва Эрон бир неча вилоятларини кўшиб олади. Эндиликда араб Халифалигига қарамликдан холи бўлган, маҳаллий сулолалар раҳбарлигида кучли давлат чегаралари қарор топди. Давлатнинг обрўси шунчалик баланд эдики, Сомонийларни форс манбалари баъзан “муслмонлар раҳномолари” деб, уларга фақат Халифаларга бериладиган нишонлар билан атар эдилар.

Исмоилдан олдинги раҳбарларнинг вазиятни барқарорлаштириш борасида тадбирлари иқтисодни ўсиб ва янада юксалишига имкон беради. Эски савдо йўллари фаоллашади ва янгилари пайдо бўлади. Шаҳарлар юксалиб мустақамланадилар, янги аҳоли манзилгоҳлари ташкил топади, шулар жумласига Хушкет ҳам қиради. Бошқа муслмон давлатларида ҳам юқори юксалиш даражаси кузатилиб, “Муслмонлар Ренессанси” аталмиш давр бошланади (Мец, 1973).

Хушкет – Нуротанинг тикланиши Сомонийлар давлати сингари

Нурота шаҳар харобасидан топилган
X аср оид сиёҳдон

жуда тез амалга ошади. Илк араб йўлномаларидан бири ибн Хордадбех 885 йилда ёзилган ўз асарида Мирзачўл орқали ўтган Зоминдан Ховосгача ва сўнгра Хушкатга борадиган йўл ҳақида: “Зоминдан Ховосгача дашт орқали 7 фарсах, сўнгра кўприкдан Банакитга ўтилади” (Хордадбех, 1986, 64-б.). Шу ерда шаҳар ва унинг номи йўқолади. Бу ерда гап шундаки, Абул-Фида ибн Хордадбекнинг бизгача етиб келмаган асарларидан бирининг илк рўйхатини ишлатади. Шу туфайли Ховосдан Мирзачўл орқали Хушкетдан Бенакет кечувигача ягона қисқа йўлнинг борлиги ҳақида маълумот оламиз. Ибн Хордадбех уни ана шундай (Абул-Фиднинг айтишича) ёритади: “Ховосдан ҳам Хушкетгача дашт орқали 7 фарсах, Хушкет эса аш-Шош дарёси бўйида жойлашган” (Хордадбех, 1986, 23-б.). Афтидан, бу Мирзочўл ва кўчманчилар мулкликлари орқали тўғри, оралик манзиллари бўлмаган бу йўлдан кам ва баъзидагина фойдаланишган. Ибн Хордадбех таърифлаган йўл анча хавфсиз ва обод эди. У дарёнинг чап соҳили бўйлаб, камида икки манзилгоҳ орқали ўтар эди. Аммо, Хушкет бу ерда негадир эсга олинмайди. Кейинги X аср йўлномалари уни карвонлар йўналиши ўзгариши муносабати билан, уни бутунлай “инкор” қиладилар (Грицина, 1992, 36-41-бб.; унинг ўзи, 2000, 216-217-бб.).

Нурота шаҳар харообалари қазишмаларига қайтсак. X аср бошларига оид маълумотлар арки аълонинг барча худудларида қайд қилинади. Қадимгироқ маълумотлар, унинг шимолий қисмидан олинди. Бу вақтларга келиб Хушкет кулоллари Шош учун хос бўлган илк сирланган сопол ишлаб чиқаришни ўзлаштирган эдилар. Идишларни сирлаш тўғридан-тўғри ангобланмаган юзасига берилган. Сополлардаги нақшлар ҳаво рангдаги оқирилган бўёқларда оч пушти рангли юзада берилган. Бу энг қадимги безаклаш ва бир вақтнинг ўзида илоҳий тимсоли ҳам бўлган.

Илк хушкетликлар қаердан келишган? Аввало, улар қўшни Бенакетдан келган ишбилармон одамлар бўлишган. Аммо, бу вақтда Ховос ва унинг мўъжаз тевараги уларга қўшни бўлган. Шунинг учун ҳам Хушкент шаҳри аввало, Уструшонага эмас, Шошга тегишли бўлган. Бу В.В. Бартольднинг, Сирдарё жануби ва Мирзачўлнинг шимолдаги суғориладиган ерларини, ҳар қалай, Шошга тегишли эканлиги тўғрисидаги тахминини яна бир бор тасдиқлайди (Бартольд, 1963, 227-б.). Ҳар қалай, бир неча қазишмалардан олин-

ган X-XI асрларга оид топилмалар мажмуаси Уструшона материалларига ўхшасада, кўпроқ Шош кулолчилик мактабига яқинлиги кузатилади (Грицина, 1996, 86-92-бб.). Худди шундай шаҳар харобаларидан топилган барча тангалар ҳам Шошда зарб қилинган (Б.Д. Кочнев маълумоти). Афтидан, янги қишлоқнинг пайдо бўлиши эски шаҳарни, илк ўрта асрлар Бенакетини янги жойга кўчишига тўғри келади.

Ховосга келсак, у Хушкет билан ҳам, Чач (Чачан) билан ҳам гўё, умуман қўшни давлат сингари бевосита боғлиқ эди.

Энди ҳужжатларга мурожаат қиламиз. Шундай қилиб, IX асрнинг иккинчи ярмида йирик манзилгоҳ, Шош-Бенакет шаҳрининг қаршисида кичик бир қишлоқ қад кўтариб, кейин у кенгайиб, гуллаб-яшнаб кетади. Бу ходисанинг сири оддий. Биринчидан, янги қишлоқ ўша вақтда машҳур бўлган “бенакет йўлининг” жанубида жойлашган. Иккинчидан, бу ерда Сирдарёнинг кечуви бўлиб, табиийки, иқтисодий жиҳатдан қулай манзилгоҳ бўлади. Бу муносабатда Хушкет Сирдарёнинг қуйи оқимида жойлашган бошқа бир шаҳар, Нежакет ёки Унжакетга жуда ухшайди. У ҳам, IX аср охирида, аввало, Сўғддан Шошга борадиган шимолий йўлдаги карвонлар фаол ҳаракати натижасида вужудга келган кечувдаги махсус истехком сифатида қад кўтаради. Сўнгра у кичик шаҳарчага айланади. У ернинг одамлари орасида қайиқчилар ҳам бўлиб, уларнинг қўлларида кечувнинг ва қисман савдонинг омад калити бўлган (Буряков, 1975, 46-47-бб.; унинг ўзи, 1982, 162-б.).

Хушкет Шошнинг чегарасида жойлашгани туфайли, бу ерда муҳим божхона манзилгоҳларидан бири ҳам бўлган. Сомонийлар давлатида ташқаридан олиб келинадиган барча маҳсулотлар божхона орқали ўтказилиб, улардан бож олинар эди. Умуман, олинадиган бож миқдори катта эмас эди. Баҳоси 200 дирхамдан кўп бўлган маҳсулотдан 2,5% мусулмонлар тўласа, мусулмонлар юртида яшовчи мусулмон бўлмаганлар 5% ва мусулмон бўлмаган келгиндилар 10% бож тўлашган (Беленицкий, Бентович, Большаков, 1973, 293-294-бб.). Қуллар ва қумуш ёмбилардан махсус бож олинар эди. Ҳар иккала тоифа даромад воситалари, афтидан, анча салмоқли эдилар, чунки қулларни Мирзачўлдан кўчманчилар етказиб берсалар, қумушни йирик “қумуш конлари» бўлган, Шошдан олиб келишар эди (Буряков, 1974, 110-111-бб.; унинг ўзи, 1975, 112-б.; унинг ўзи,

1978, 70-79-бб.). Ундан ташқари кўчманчилар билан савдо қилишда мавсумий савдо сайиллари ташкил қилиниб, унга моллар келтирилиб, тери, жун ва гўшт билан савдо қилар эдилар.

Таъасуфки, бизга ёзма манбалардан Сомонийлар давридаги Бенакет тўғрисида маълумотлар жуда кам. VII аср охирлари ва VIII аср бошларида номсиз “Банака ҳукмдори” ўз тангасини зарб қилган (Ртвеладзе, 1987, 168-169-бб.). Ал-Муқаддасийнинг маълумотлари бўйича, Бенакетда “тўполончилар яшаганлар. Мудофаа деворлари ҳам йўқ эди. Мачит бозор худудида жойлашган”. Сўнграқ шаҳар “Туркистон” матолари билан машҳур бўлган (Бартольд, 1963, 295-б.). Бенакатда мудофаа деворларинг бўлмаганлиги бу Сомонийларнинг ўша, шаҳарлар хавфсизлигининг кафолати, сиёсати эди: Уструшона Зомин, Сабот ва Дизак шаҳарлари ҳам бу вақтларда деворларга эса бўлмаган. Деворлар Хушкет атрофларида ҳам бўлмаган.

X асрнинг иккинчи ярмидан Нух ибн Насрнинг (943-954-йиллар) ҳукмронлиги давридан Сомонийлар давлатининг тушкунлиги белгилари тобора кучлироқ сезила бошлади. Тез вақт орасида Хушкатда ҳам унинг белгилари намоён бўлиб, шаҳар тушкунликка юз тутди. Бу аввало, дарёнинг қуйи оқимида янги кечувнинг пайдо бўлиши ва карвонлар ҳаракатининг Бенакетга чап соҳилдан ўнг соҳилга ўтиши билан боғлиқ. Бу IX асрнинг 20-чи йилларида бўлиб ўтади. Ҳар қалай, 928 йилда ёзилган асарида Кудам: “... Ховосдан Шош дарёсигача 5 фарсах у ерда кечув бор, дарё бўйидаги бу бенакатдан Бенакатгача 4 фарсах” (Буряков, 1975, 13-б.). Юқорида кўрсатилган манбаларга кўра, маълум вақт иккала кечувлар ҳам ишлаган, аммо вақт ўтиши билан Хушкентдаги кечув ўз аҳамиятини йўқота борди. Бу Сомонийлар давлатидаги вазиятда барқарорлик йўқолиши билан боғлиқ бўлган. Кучманчилар карвонларни тез-тез безовта қилар, ва савдогарлар тезроқ Сирдарёга етиб олишга ва кечувдан ўнг соҳилга ўтиб, назорат қалъалари ва манзилгоҳлар паноҳига етишга ҳаракат қилар эдилар. Шу сабабдан Хушкет ҳам нотинч эди. Чунки бу вақтларда шаҳарнинг мустаҳкам мудофаа деворлари ҳам бўлмаган. Бир томондан бевосита Сирдарёга тақалган бўлса, иккинчи томони нотинч даштга қараган эди. Манбалар, жумладан, кўплаб ўғуз (огуз) қабилалари ҳақида маълумот берадилар. Ибн Хавкал Зоминдан шимол дашт томон худудларини “ўғузлар юрти” дейиши ҳам бежиз эмас. Ўғузлар кейинроқ,

Сомонийлар ҳукмронлигининг сўнгги йилларида ўзларининг қалтис ҳаракатларини кўрсатдилар.

999 йилда Қораохонийлар шоҳи Носир-илек Сомонийлар пойтахти Бухорони босиб олиб, унинг сўнгги ҳукмдори Абд ал-Малик ва бошқа ҳукмдорлар оила аъзоларини қамокка олди. Ўз вақтда қудратли бўлган давлат ўз фаолиятини тугатди. Аммо, Абд ал-Маликнинг укаси қудратли ва тажрибали саркарда Абу Иброҳим Исмоил ибн Нух (кўпроқ уни ал-Мунтасир (“ғолиб”) деб аташар эди) озодликка чиқиш насиб этади. Вазиятни ўта ишонсизлигига қарамай, у Сомонийлар ҳокимиятини тиклаш учун қатъият билан курашади. Унга Бухорони босиб олиб, ўз тангаларини чиқариш ва ажойиб ғалабаларга эришиш муяссар бўлади. Унинг сўнгги ғалаба ва мағлубиятлари Уструшона худудлари билан боғлиқ бўлган.

XI асрнинг бошларида у кўпминг кишилиқ қўшин тўплаб, уларни жанговор ўғузлар билан кучайтириб, Носир-илокнинг асосий кучларини Бурнамад яқинида тормор қилади. Аммо, у навбатдаги Дизак ва Ховос орасидаги даштда мағлуб бўлади. Ҳарбий ўлжадан тортилган кўчманчилар, уни ташлаб кетадилар. Ал-Мунтасир Хуросонда яширинишга мажбур бўлади ва шу ерда 1005 йилда вафот этади (Утби, 1988, 37-45-бб.; Пугаченкова, 1956, 83-б.).

Хушкетга бу воқеалар қандай таъсир қилганини айтиш қийин. Шаҳар тезда илк Қорахонийлар ҳокимияти қўлига ўтади. Қорахонийларнинг бу ерда топилган энг биринчи тангалари Шошда ал-Хон ал-Одил томонидан 394/1003-1004 йилларда, энг кечгиси эса, 403/1012-1013 йилларда Аҳмад ибн Али Юсуф (ибн Абдуллоҳ) номидан зарб қилинган. Қорахонийлар Бенакети тез кўч йиғиб, Шошда ўзининг зарбхонасига, яхши йўллар тармоғига эга бўлган анча йирик шаҳарлардан бирига айланди (Буряков, 1982, 147-б.). Хушкет кечувидан анчадан бери карвонлар ўтмас эди, бошқа керак бўлмайд қолди ва халқ уни тарк этди.

ХОВОС ВА ФАРҒОНА

Сиз ташландиқ кишлоқларни кўрганмисиз? Улар ҳозир ҳам собиқ Суғд, Тохаристон, Уструшан ва Фарғона худудларида учрайди. Улар инсон ҳаётининг ўткинчи ва абадий эмаслигидан гувоҳлик берувчи оғир ва ғамгин манзараларни намоён қилади (Очерки..., 1998). Ховос ва унга қўшни Жўйлангар харобалари, афсуски, ғамгин ва нохуш тарихнинг яна бир лаҳзасидир.

Қадимда одамлар ўз турар жойларини ҳар хил сабабларига кўра: урушлар, табиий офат ёки касалликлар, қурғоқчилик, кум ва сув босишлари натижасида ташлаб кетар эдилар...

Фарғонанинг Чуст маданияти аҳли ўз турар жойларини нега ташлаб кетишган? Шу жумладан, Уструшона ва Ховос ёдгорликларида бу қандай намоён бўлган?

Одатдагидек, Чуст маданияти кишлоқ харобаларидаги казишмалар чоғида ҳеч қандай офат белгилари топоилмаган. Афтидан, одамлар ўз хоҳишлари билан, эҳтимол, бирданига эмас, аста-секин алоҳида гуруҳларда кетишган бўлсалар керак. Аммо нимадир уларни шундай қилишга ундаган ва айнан қаерга кетишган? Вақт ва замонлар ўтиши билан уларнинг йўқолган изларини кўриш мумкинми?

Ёзма манбаларга мурожаат қиламиз. Олимлар орасида Гекатейнинг (милодгача VI аср), сўнг “Тарих отаси” Геродотнинг (милодгача. V аср) ва бошқа антик манбаларнинг кўрсатишларича, сирли париканияликлар тўғрисидаги тортишувлар ҳозиргача тўхтамайди. Уларнинг Фарғонага муносабати борми ёки йўқ? Шу муносабат билан савол келиб чиқади, Фарғона Аҳамонийлар (милодгача VI-IV асрлар), сўнг Буюк Искандар (милодгача IV аср), ва Селевкийлар (милодгача III аср) салтанатлари таркибида бўлганми, деган савол туғилади?

Афсуски, бу саволларга жавоб шунчалик чигал ва муҳими бизни қизиқтираётган муаммо тўғрисида шунчалик кам маълумот бериши туфайли, уни ҳозирга чеккага қўйиб, аниқроқ маълумотлар қидириб, тарихий манбаларга янада чуқурроқ ёндошамиз. Бундай маълумотлар хитой манбаларида бор. Биз бу борада, аввало, ажойиб тақдир эгаси Чжан Цяндан миннатдормиз.

Милодгача 140 йилда Хань империяси (милодгача III ва мило-

дий III асрлар) тахтига Хитойнинг энг машхур хукмдорларидан бири У-ди (милодгача 140-87 йиллар) чиқади. Янги императорни унинг шимолий кудратли кўшниси, милодгача II асрлар бошида пайдо бўлган кўчманчилар мамлакати Хунну безовта қилиб келар эди. Дахшатли кўчманчилар ўз юришлари билан хитойликларни ғарб мамлакатлари билан алоқаларига халақият берар эдилар. Ўз кучлари билан «уларни тартибга келтириш» жонига теккан У-ди машхур сарой вакили Чжан Цзянь бошчилигида хуннуларга қарши курашга иттифокчи излаш учун махсус гуруҳ юборади.

Аммо, Чжан Цзянь кўп вақт ўтмай, дўстлари билан биргаликда Хуннуларга асир тушади ва у ерда 10 йил қолиб кетади. Нега хуннулар (гуннлар) машхур асирни тирик қолдиришганликлари ҳақида маълумотлар йўқ, нега улар бу бебаҳо асир учун тўланадиган то-вонни шунча узоқ вақт кутадилар. Асир эса, ўз навбатида, вақтни беҳуда ўтказмай хуннлар (гуннлар) ва кўшнилари тўғрисида маълумотлар тўплайди ва хуннулардаги тартибсизликлардан фойдаланиб қочади. Аммо, у асирлик вақтида билиб олган яширин сўқмоқлар орқали кўп сонли шерикларсиз ўз Ватанига эмас, Ғарб томонга қочади.

Шундай қилиб, у Давань мамлакатига келиб, амалда, Фарғонани жаҳонга очди.

Унинг қисқа ва қимматли, аммо, “биринчи қўлдан” олинган маълумоти ҳақида гап бўлиши мумкин эмас.

Чжан Цзянь гуллаб яшнаган ва узоқ юксалиш йўлини босган «70 дан ортиқ катта ва кичик шаҳарларга» эга мамлакатни кўрди. Уларнинг учтаси анча катта аҳамиятга эга, булар: Гуйшань, Эрши ва Ю-Чен деб номланади.

Қайд қилиш керакки, ҳар қандай давлатлар ҳам бундай шон-шухратга эга бўла олмайдилар. Бу шаҳарларда ҳар хил хунармандчилик ва қишлоқ хўжалиги юксак бўлиб, хитойликлар фикрича, юқори даражада эди. Хитойликлар фикрича, бу ерларда ҳар хил ёввойи мевалар етиштирилиб, зотли отлар парвариш қилинар эди. У отлар Давань билан қўшни мамлакатларда ҳам машхур бўлган.

Дованда, - Чжан Цзяннинг таъкидлашича, “шаньма”- отлари зотли. Уларнинг терлари қонли ва тяньма зотидан - “учкур отлар” бўлишган. Унинг кузатишича, даванликлар му-су беда парвариш

экадилар, уларни эса отлари яхши кўради ва яқинда узум сингари, Хитойга олиб кетилади.

Бу ва бошқа маълумотларни Чжан Цзянь император У-дига етказди. Буюк савдо йўналишининг шаклланиши бошида турган узокни кўрувчи император ва Чжан Цзяннинг буюк хизматлари натижасида бу йўналиш XIX асрдан бошлаб, Буюк ипак йўли деб атала бошланган. Ҳақиқатдан ҳам, бу икки буюк шахснинг хизматлари бебаҳо, уларнинг икки дунёни, икки қитъани, икки ўзига хос цивилизацияларни бирлаштиришга қўшган хиссалари инсоният қўлга киритган ютуқларининг юксак босқичида туради.

Милодгача 121 ва 124 йилларда Хань қўшинлари хуннларга бир неча сезиларли зарбалар бериб, Гансу йўлагини (Лобнор кўлидан ғарбга, Куэнь-Лун тоғигача) озод қилдилар ва шундай қилиб, ғарбий ўлка дарвозаларини ўз назоратларига олдилар. Шундан буён император У-ди барча катта “жозибали” мамлакатларга, ҳатто, Лигангача (Римгача) элчилар (йилига 5-6 марта) юбора бошлади. Одатда элчилар ўз бурчларини бажариб яқин мамлакатлардан бир неча йилдан сўнг ва узокларидан эса, саккиз-тўққиз йилдан кейин қайтганлар. Хитой пойтахти Чаньандан Римгача йўл яқин етти минг километр эди. Натижада карвонлар уни соғ-саломат босиб ўтиш учун икки уч йил сарфлаганлар! Аммо, мақсадга етишиш ниҳоятда кўп куч ва маблағ талаб этарди. Муваффақиятли савдо юриши ниҳоятда катта фойда келтириб, омадлининг “қолган умрини” тўла таъминлаган.

Дован қайсар мамлакатлардан бири бўлиб, Хань элчиларига унчалик ҳурмат кўрсатишмай, зотдор “Довань” отларини сотишдан бош тортадилар. Бир марта ҳатто, унинг элчисини ҳам ўлдиришади. Буларнинг барчаси замирида Дованнинг қудрати сезилаш, ўзининг қудратли, яқиндагина енгилмас гуннларни тор-мор қилган, тоғлар ортидаги, шарқий қўшнисидан сира ҳам кўркмас эди. Бу кейинги воқеалар билан исботланди.

Милодгача 104 йилда Ханнинг катта қўшни Дованга бостириб кириб, чегарадаги Ю-чен шахрини эгаллайди. Юришнинг асосий мақсади “Эрши шахригача бориб, у ердан шаньма”, яъни Довань отларини олиш эди. Хань империяси қўшинлари ғалабага шунчалик ишонар эдиларки, ҳатто, саркарда Ли-Гуан Ли олдиндан “эршилиқ” фахрий унвонини олди. Аммо икки йилни беҳуда сарфлаб, улар До-

вань пойтахтига етиб бера олмадилар. Бир неча йилдан сўнг, юриш яна такрорланди. Бу гал Ли Гуан Ли Ю-ченда тўхтаб қолмай, тўғри Эршига кириб келди ва 40 кунлик қамалдан сўнг, биринчи халқа мудофаа деворлари доирасида эгаллади. Ўрта шаҳарни (хитойчада чжун чен) олишга муяссар бўлмади. Ўзаро келишув асосида дованликлар ўнлаб зотли отларни хитойликларга бердилар. Хань империяси қўшинлари кетиши билан Дованнинг мустақиллиги тезда тикланади.

Чжан Цзяннинг асосий маълумотлари шулардан иборат бўлган. Аммо, эсингизда бўлса, бизларни Чуст маданияти қабилаларининг тақдири қизиқтиради. Улар қадимги Фарғона – Довань аҳолисининг шаклланишида қандай таъсир кўрсатдилар? Довань давлати қачондан буён бўлган.

Бу саволларнинг барчасига жавоб олиш учун биз яна археологияга мурожаат қилишимиз керак.

ДОВАНЬ ПОДШОҲЛИГИГА КИМ АСОС СОЛГАН

Ўзма манбалар маълумотлари асосида тикланган Довань тарихи, китобхон ишонганидек, анча кеч, милодгача II асрдан бошланади. Ҳар қалай, олдин, милодгача VI-III асрларда нима бўлган эди? Ана шу ерда, биз нафақат, мавҳум вақтни аниқлашдек оғир вазифани бажарашимиз зарур, балки тадқиқотчиларнинг сўнгсиз тортишувлари ечимини излаб, уларнинг қийин ва ноқулай саволларига жавоб топишимиз зарур. Албатта, ўз вақтида, Ю.А. Заднепровский Фарғона археологиясида бир маданиятининг иккинчиси билан алмашиш тизимини тузади. У илмий жиҳатидан тўла асосланган ва тугалланган ҳисобланади. Чуст маданияти қабилаларини бошқа Эйлалан маданияти (Норин ва Қорадарё оралиғида жойлашган Эйлалан шаҳар харобалари номи билан) аталмиш маданият (милодгача VII-IV асрлар) қабилалари эгаллайди. Уларнинг ўрнига Шўрабашот маданияти (милодгача IV-I асрлар) халқлари келади, сўнгра эса, Марҳамат маданияти (Марҳамат шаҳар харобалари Ўш шаҳрининг ғарб томонида жойлашган) даври уни ўрнига келади. Бу тизим қадимги Фарғонанинг мураккаб тарихий жараёнларини тушунишда муносиб ўрин тутаяди (Заднепровский, 1960). Барибир, кўп масалалар ечими топилмай қолган эди. Зеро археологик манбалар ўзма манбалардан факрли ўлароқ, фақат моддий маданиятни акс эттириб, улар орқали маълум даврларда, қандай бўлса, тарих саҳифалари шундайлигича берилаяди. Шунинг учун ҳам мутахассисларнинг фикрлари бир манбанинг ўзида бутунлай бошқача ҳам бўлиши мумкин.

Шундай қилиб, Фарғона маданияти тараққиётининг Эйлалан босқичига қайтамыз. Ҳақиқатдан ҳам, агар эйлаланликлар чуствликларга алмашган, уларнинг маданиятлари генетик боғлиқ бўлса, унда нега уларда рангли идишлар кам? Мутахассислар кўлидаги маълумотлар ҳам қандайдир ғайри табиий, ўзгача ҳолда? Эйлаланликларнинг асоси кўчманчи бўлган маданияти шаклланган Чуст дехқончилик маданияти кийёфасига эга маданияти ўрнига қандай қилиб келади? Эйлалан маданияти, Фарғонада доимо, кўп бўлган, келганди маданият бўлсачи? Унда Чуст маданиятининг бевосита меросхўрлари кимлар бўлишган?

Айнан ана шу ерда, А.Н. Бернштамнинг илмий хулосалари ил-

дизларига қайтишга тўғри келади, унингча, Довань давлати хитойликлар маълумотларида кўрсатилгандан камида икки аср олдин мавжуд бўлган. Тасаввур қилинг, Чжан Цзянь Фарғонада аллақачонлар шаклланиб бўлган юксак ривожланган давлатни кўрган. Унинг таклиф қилган санаси (милодгача IV аср) Фарғона тарихининг “дованлар” даври қатор археологик ёдгорликларини юзаки ўрганиш асосда бўлиб, уни қабул қилса бўлади. Аммо А.Н. Бернштамнинг шогирди Ю.А. Заднепровский Шўрабашот маданияти ёдгорликларини изчил ўрганиш асосида бошқача хулосага келди. Унингча, Шўрабашот маданияти ёдгорликлари - бу шўрабашот ёдгорликлар доираси, Довань подшоҳлиги моддий маданиятининг худуди бўлиб, унинг келиб чиқишини милодгача I минг йиллик ўрталаригача суради (Заднепровский, 1997). Шўрабашот маданияти ёдгорликлари шимолий ва марказий Фарғонада жуда кўп бўлиб, худди шу жойда эски танишларимиз, аънаналарни давом эттирувчи Чуст маданиятининг рангли сопол идишлари топилмоқда. Ва нафақат бу, балки Чуст маданиятидан олинган белгилар ҳам бор, шу билан бирга бегона маданиятлардан мерос олинган белгилар ҳам бор. Тўғри, бу ерда уларга нотаниш бўлган нарсалар ҳам етарли. Аммо, Довань давлати оз эмас, кўп эмас 600-800 йил яшади. Қанча қабила ва халқлар унинг таркибига кирмади, қанча ташқи таъсуротларни бошидан кечирмади, бу маҳаллий халқ?

Бизлар учун муҳими, Чуст маданияти халқларининг аънаналари ном нишонсиз кетмай, давом этиб, ўзгариб, такомиллашиб борди. Шундай мулоҳаза борки, айнан Шўрабашот маданияти қабилалари “яъни давонликлар Чуст маданияти аънаналарининг давомчилари бўлганлар. Аммо кейинги текширишлар бўндан олдин Чуст маданияти аънаналарини эйлатонликлар давом эттириши кўрсатмоқда (Матбобоев хулосаси).

Аммо, тадқиқотчиларнинг сўнгсиз ва чигал тортишувларига эътибор бермаймиз. Ишонамизки, бу тортишувлар баҳам топиб, тарихий адолат тантана қилади. Ҳар қалай, давонликлар томирида, уларнинг ўтмиш авлодлари, Чуст маданияти одамларининг қони оққанлигини ҳеч ким инкор қила олмайди.

СУЛАЙМОН ТОҒ – МУСУЛМОНЛАРНИНГ МУҚАДДАС МАСКАНИ

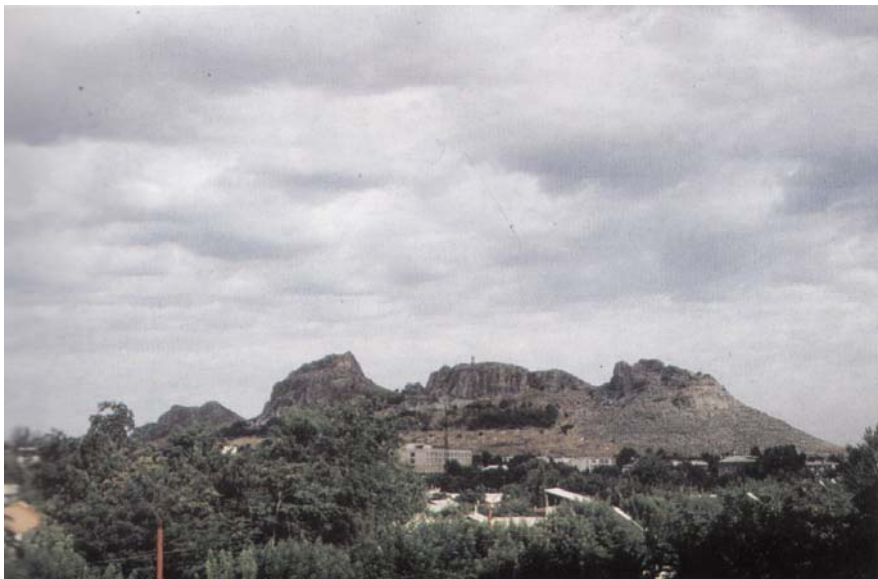
Ўрта Осиёда мусулмонларнинг муқаддас масканлари жуда кўп. Улардан бири китобхонларга маълумки, Ховосда жойлашган. Афсуски, биз у ҳақда деярли ҳеч нарса билмаймиз. Ўзи ҳам маҳаллий аҳамиятга молик маскан бўлган. Ўш шаҳридаги Сулаймон тоғ - бошқача, у ерда муаллифлардан бири археологик қазилмаларда қатнашган. Бу муқаддас масканни зиёрат қилишга, нафақат Ўрта Осиёдан, балки бошқа қўшни юртлардан ҳам кўплар интилганлар. Зиёратчилар орасида ховосликлар ҳам бор эди.

Табиатдаги фавкулудда ходисалар инсон диққат-этиборини ўзига тортиб, одатда илоҳий хусусиятга эгадек туюлган. Масалан, ўрта асрлардаги Фарғона билан қўшни давлат Уструшонада ҳозиргача ҳам тошга сиғиниш узоқ (қадим) зардуштийлик давридан буён билан ўз кўринишини ўзгартириб, ҳозирга қадар етиб келган. Сулаймон тоғининг қайси даврлардан бери сиғиниш жойи бўлганлигини айтиш қийин. Ҳар ҳолда IX-XII асрлар араб муаллифларининг маълумотларида, сўнграқ эса, юқорида кўрсатилган Жамол Қарши ва Бобур маълумотларида ҳеч нарса дейилмаган. Бу қалай, Сулаймон тоғи каби, “тошча”ни бирор бошқа жойдан топилиши қийин: ерга қадалган метеорит каби бир ярим километргача чўзилган тош, самовий тухфа ўзининг беш қирраси билан ой нурига қадалган.

Машҳурлик чўккиси ва афсонавий тоғ - ауранинг тикланиши, мумкин, XVIII-XIX асрларга тўғри келади. Бу пайтларда тоғ атрофидаги барча нарсалар; сув, ҳаво, сўз, ҳатто, шамол кўтарган тўзон ҳам муқаддас ҳисобланган. Кўпсонли хаж қилувчилар, мусулмон дунёсининг барча томонидан келганлар бу ерда сон-саноксиз дин алломалари – мулалар, башоратчилар, таҳлилчилар ва бошқаларни вужудга келтирдилар. Тоғнинг шарқий этагида, ҳозирги Алебастровая кўчасида бунга ўхшаганларнинг бир неча маҳаллалари бор эди... 1900 йилда Ўшда барчага хизмат қиладиган яқин 150 та мачит, 7 та қабристон ва 5 мадраса бор эди. Уларнинг барчаси Сулаймон тоғи этагида жойлашган эди. Л. Зимин томонидан таржима қилинган ёзма манбалардан бирида кўрсатилишича, Бара-Кўх тоғидаги мачитга 366 пайғамбар қадам босган. Агарда муқаддас

Қурбон ҳайити Ўшда ўтказиб, сажда қилинса, у Маккага ҳаж қилишга тенглаштирилади, деган ақида бор эди. Қўпгина мачит ва мазорларни Макка номи билан боғлаш тасодиф бўлмаган: Кичик Макка, Маккаи Ажам ва бошқалар. Сўнгиси тўғрисида Е.В. Дружинина ёзиб олган ақида бор. Маккани яратган Ҳазрат Иброҳим, Ўшдаги фаровонликни кўриб, бу ерга қадам ранжида қилдилар. Ўшга келиб кўрдиларки, мачит қуриш учун сув йўқ эди. Ўшанда улар икки ночор туяни соғиб, уларнинг сутидан Макка мачитга ўхшаш мачит қурдилар ва уни “муқаддас Макка” деб номладилар.

Умуман, Ўрта Осиёда бир неча шундай муқаддас жойлар борки, уларни зиёрат қилиш Маккага бориб келиш билан баробар ҳисобланади. Масалан, улардан бири Самарқандда жойлашиб, Қусам ибн Аббос номи билан боғлиқ. Тарихий манбаларнинг кўрсатишича, у зот Ўрта Осиёда биринчи слом тарғиботчиларидан бўлиб, милодий VII асрда ўлдирилган. Бошқа бир шундай жой, Самарқанд вилоятида жойлашган, ал-Бухорий қабрларидир Бу зот биринчи бўлиб ҳақиқий ҳадислар - Пайғамбар ўғитларини тўплаган йирик ислом тарғиботчиси ҳисобланади. Яна шуларга ўхшаш бир неча муқаддас қадамжоларни кўрсатиш мумкин. Уларнинг барчаси

Тахти Сулаймон. Умумий кўриниши

Тахти Сулаймон. Тош солинган суратлар. Жез даври.

муслмон дунёсининг марказида жойлашган. Аммо, Ўш ва Сулаймон тоғ улар орасида алоҳида ўрин тутиб, муслмон дунёсида Макканинг қарама-қарши томонида, ҳож амалини бажариш ундан енгил бўлмаган худудда жойлашган.

Сулаймон-тоғ... Неча бор кечкурун ва эрталаблари бизнинг тасаввуримизни безовта қилган. Маҳаллий аҳоли орасида тоғнинг шакли ётган туяга ўхшатилади. Унинг қояларидан бири Оқ бўра деб аталиб, оқ туя маъносини англатади. Тоғ дарёсининг номи ҳам шундай аталади, бу йил, узлуксиз ёмғирлар натижасида янада кутурган, у шаҳарни икки тенг қисмга ажратиб оқади. Унинг шовқини маҳаллий аэропортдаги реактив самолётлари товушига ўхшаб, табиий офатни назарига олмайдиган куч каби уй қолдиқлари, гранит қояларни ўринларидан силжитиб, кўприкларни бузиб, дарахтларни илдизи билан кўпориб ташлар ва, ҳатто, одам қурбонлари ҳам унинг оқимида учраб турар эди. Буларнинг барчасини Сулаймон-тоғ билар ва ёдда тутар эди.

Афсоналарнинг бири бўйича, Сулаймон тоғ олдида қурбонлик

туя сўядилар. Шахарни тўлдирган кўплаб карвонларнинг туялари XX асрнинг бошларигача ўз махсус мақомларини ўшликлар хотирасида мустаҳкамладилар. Сулаймон тоғ ва туялар Ўшнинг энг қадимий тимсоли эди.

Биз Ўш Давлат Университетининг ётоқхонасида 1,5 ой яшаганимизда, ҳар гал одатгидек тепага чикиб унинг қоясида турар эдик. Ҳар дафъа беш эмас, олти қояни, гўё жуфтларга ажратилгандек, ёки узок йўлдан кейин ётишга чоғланган, учта йирик Бактрия туялари ўрқачларини кўрар эдим.

Тун... Хира ой парчаси тош туянинг ўрқачига илиниб қолган. Уни қачон ўрқачлар орасига тушушини ва озад бўлган ёруғлик Сулаймон тоғнинг яна бир сирли пардасини очишини сабр билан кутаман. Мен қизиқ ўйин бошладим: шуни билан ухламай ёруғ шарга ўхшаган минг йиллик ойни кузатаман, у жуда ҳам сусайтирилган кино тасмалари ҳаракати сингари, бирин-кетин янги куннинг мовий шўъласида эриб, абадий қотиб қолган туялар ўрқачларини орқага қолдириб йўқолиб кетар эди.

Муқаддас Шарқнинг афсонлари... Уларда қанчалик самовий (космик) куч, ўтган аждодларимизнинг сахий ва ёрқин биз учун қанчалик азиз авлиёлар бор. Улардан шундай бирданига ажраша олмайсиз, уларни археология қазिशмалари каби қатлам ва қатлам очиб, чанг-тўзонлари, яроқсиз нарсаларини ташлаб, улардаги тарихий ҳақиқатнинг тоза жавоҳирларинин ажратиб олишимиз зарур. Сулаймон тов атрофида улар жуда кўп, уларни ким, қачон қўйган, қай бири азиз ва авлиё эканликлари ва қай бирлари осмондан юборилганлигини ажратишимиз керак? Ажаб эмас, уларнинг бошида, Манаснинг устози, қирғиз халқининг буюк ҳомийси қария Ошпур тургандир? Бизга ўтмишдан келаётган бу арқонни узмаслик керак...

Мен яна энг асосий – учинчи қоя – Равшан тоғга қайтаман. Уларнинг атрофида саросимада турган девларни кўраман. Айтишларича, улар Сулаймондан жуда кўрқар ва қора ишларини унутиб, бор кучлари билан ишлар эдилар...

Чўққилар яхлит эмасди. Табиий эгар, (само юзасида яна бир туянинг ўрқачига ўхшар эди) катта тепалик каби, уни ажратиб, 160 метрлик баландликка кўтарилган эди. Барча ўшликлар ва ҳаж амалини бажарувчилар унинг чиқиши қийин чўққисига бўлишганми? Уларнинг қайбирлари айнан шу пайтда ҳақиқий Маккани ёдга кел-

Тахти Сулаймон. Жез даврининг тошга солинган суратлари

тириб, уни вақт бўшлиғи орқали тасвур қилишга уринган?

Сулаймон оламдан ўтгандан кейин одамлар девларни қайтиб ўз ёвузликларини давом эттиришларидан кўрқишган. Шунинг учун тезда тахт курдилар (бу тоғ яна Тахти Сулаймон деб ҳам юртилади) ва унга ўликнинг танасини ўтқазиб, ўнг қўлига эса ҳасса ушлатиб қўйдилар. Тўғри, девлар бу найрангни узоқ вақт сезмадилар. Аммо, тезда қуртлар ҳассани кемиргач, у қўлдан тушиб кетади ва фириб-гарлик фош бўлади, натижада девлар қочиб кетишади.

СИМОбКЎЗАЧА ВА КУМУШ СУВ

Эсингизда бўлса, X-XII асрларга оид топилмалар орасида сфероник идишлар симоб кўзачалар парчалари бўлганлигини айтган эдик? Улар анча кўп топилган. Ундан ташқари шаҳар харобаларидан топилган бус-бутун идишларни таниқли маҳаллий ўлкашунос, тарих фани ўқитувчиси, Б.Х. Азимов келтирган эди. Улар Ховос ва бошқа мусулмон дунёси шаҳарлари аҳолисига нима учун керак бўлган?

Бу идишларнинг номи – симобкўзачани мутахассислар ўйлаб чиқаришмаган, у бизларга асрлар оша, ўзларининг бевосита вазифаларидан келиб чиқиб номланган: сим – “кумуш”, об – “сув”, кўзача – “идишча”. Яъни “кумуш сув” ёки симоб учун идиш. Уларнинг бошқа номи – “балсанг” илмий адабиётда қабул қилинмаган. Бу идишчаларини (мундилар) ноёб идишлар жумласига киритиш қийин. Улар кўплаб топилмалар бўйича яқин ва Ўрта Осиё Кавказ, Қрим, Миср, Испания, Поволжье ёдгорликларида маълум... Уларнинг ишлатилиш даври ҳам узоқ IX асрдан XV асргача чўзилган. Аммо, уларнинг асосий қисми Ўрта Осиёдан келиб чиққан. Бунга ўхшаш идишлар, шу жумладан, бутун идишлар ҳам ўқувчиларга маълум бўлган Нурота харобаларида ҳам топилган.

Археологлар қўлига тушадиган кўплаб синиқ идишлар, уларнинг тўқ кўкимтир, кулранг ва қалин деворларидан осонгина ажратиш мумкин. Улар жуда ҳам мустаҳкам. Бунинг сабаби уларнинг пишиқ махсус лойдан тайёрланиши, ҳажми ва шаклларида ажратиш мумкин. Бу идишларнинг бутун намуналари кўплаб археология жамламаларини безайди. Термизда симобкўзачалар тайёрлашга мўлжалланган махсус хумдон топилган. Унда 200 дан ортиқроқ идиш бўлган. Уструшонада Шахристон қишлоғидаги Калъа и Қаҳқаҳа харобаларидан симобкўзача хазинаси топилган.

Худудий ва узоқ вақт муомалада бўлишига қарамай: улар бир хилда: тор оғзи билан ажралган бўйни, энли қорни ўткир тагига ўтади. Кам бўлсада, шишадан ва металлдан ишланган ҳамда сирланган текис тагли симобкўзачалар ҳам учраб туради. Жумладан, текис тагли идиш Зомин атрофидан топилган. Симобкўзачалар амал қилиш даврларида ҳар хил нақшлар билан безатилган: босма, ўйма, тирналган ва эпиграфик нақшлар ҳам берилган. Берлинда

Даълем музейида (А.Г.) кўкранг шишага ўхшаш масса қадалган нақшли симобкўзачаларни ҳам кўришга муяссар бўлганман. Идишлар XIII асрга оид бўлиб, Эрон ёдгорликларининг биридан топилган. Бунга ўхшаш идишлар Марв материаллари орасида ҳам бор.

Баъзи кулоларнинг ҳаддан ошиқ иштиёқлар фақат безатиш билан чекланмас эди, уларни айрим қисмлари шаклини ўзгартиришга ундар эди, шунда идиш балиққа, уларнинг таглари балиқ думига ўхшаб кетар эди. Бу борада Самарқанд, Фарғона, Шош усталари машхур бўлишган.

Бунга идишнинг ноёб нусхаси Канкада (ўрта аср Харашкетига) 1975 йилда топилди. Шошнинг йирик ва обод шаҳри кулоли идишни нафақат балиқ думига ўхшатган, балки у бошқа тартибни ҳам бузиб, уни тенг бўлмаган шаклда, бир томонини бўртириб уруғ сочмоққа тайёр балиққа ўхшатиб ясайди. Ишига берилиб кетган кулол балиқ танасидаги тангачаларини ҳам унутмайди, уни босма учубурчаклар, доира ва “ўйиқчалар” шаклида тасвирлайди.

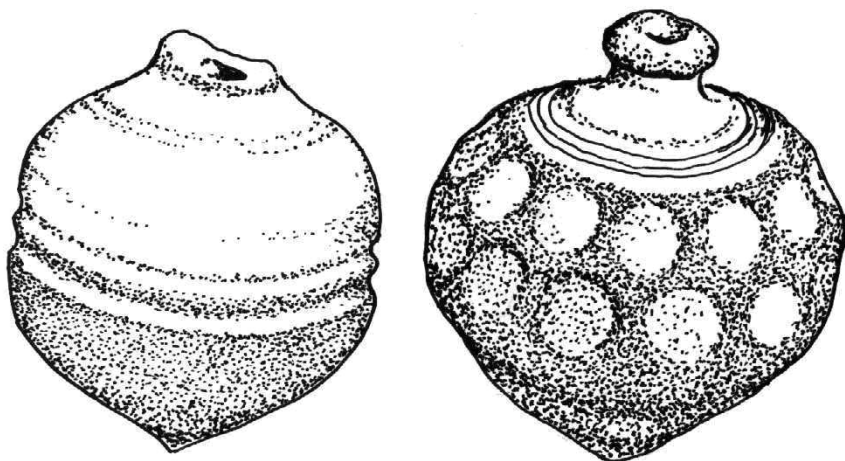
Нима учун қушни эмас фақат балиқни, ахир уларни симобкўзачалар шаклига келтириш учун катта куч ва меҳнат керак эмаску? Балиқ – тасвирий санъатда энг кенг тарқалган мавзулардан бири ҳисобланади. Унга бўлган муносабат бир хил эмас. Бир томондан, у ўтганлар ороми, нариги дунё тасаввурини акс эттиради. Бошқа томондан у омад, бойлик ва иззат-ҳурмат тимсолидир. Шунинг учун ҳам балиқни X-XII асрлар сопол идишларда акс эттирилган ва бу идишлар кулоллар ва харидорлар ордасида алоҳида ўринга эга бўлган. Бир доирага олинган икки балиқча “кун ва тун”нинг қадимий рамзи ҳисобланган. Балиқ тасвирлари симобкўзачаларда ҳам маълум бўлган. Кулоллар кўзачаларни “балиқларга” айлантириб қайси тимсолни назарда тутганлар?

Бу масалага биз яна қайтамиз. Аммо, симобкўзачанинг нима мақсадда ишлатилганлиги масаласи, оддийми? Гўё, ҳаммаси оддийдай туюлади. Номининг ўзи кўрсатишича, унда “тирик” симоб сақланган ва ташилган. Симоб солинган идишлар, симоби билан топилган ҳолатлар ҳам учраб туради. Шундай идишлардан бири Қримда топилган. У ёғоч тиқин билан беркитилиб, устидан мумланган. Ўрта Осиёда симоб соқалари кўплаб симобкўзачаларда топилган. Аммо, энг машхури Уструшонадан топилган ғончидир. Хушват қишлоғида металл симоб билан тўлдирилган идиш топил-

ган. Унинг оғирлиги уч килограммга яқин бўлган. Шундай қилиб, анча катта симобкўзачаларга 6-8 килограмм ва ундан кўп бу қимматбаҳо модда сиғар эди.

Аммо баъзи идишларда қандайдир бошқа моддалар қолдиғини ҳам пайқаш мумкин эди, масалан узумни данагини ҳам. Шундай қилиб, улар ўзларининг асосий вазифалари – симобни сақлаш ва ташишни “бажариб” яна ўзига хос бошқа вазифаларни; мой-ёғ, дори, хушбўй бошқа моддаларни ҳам сақлашда хизмат қиларди. Ана шу ерда идишларнинг одатдан ташқари шакллари тўла тушунарли ва ўринли эканлиги аниқланади: улар замонавий дорихоналар ва лабораторияларни кўрсатиб, бу идишлардаги нарсалар дори ва ўткир захарли моддалар бўлиб, ҳамма вақт чекланган миқдорда тайёрланган. Уларнинг конусга ўхшаш учли таглари модда чўкиндиларини тўплашга хизмат қилиб, бу эса оддий фармокология учун жуда муҳим бўлган. Яна, симобкузача фақат ёнбош ҳолатда ёки сополдан қилинган махсус мосламада маҳкам турар эди. Эҳтимол, баликқа ўхшаш симобкўзачалар агар уларнинг ичидаги нарса тўғри ишлатилмаса соғайишга эмас, ўлимга олиб келиши кўрсатилгандир.

Энди, кулгили туюлган, гўё симобкўзачалар “нафтандоз” сифатида қамал қилишда, чироқлар, маъморчилик безаклари, атир ва

Нурота шаҳар харобаси. Симобкўзача. X аср.

муқаддас сув сақлаш идишлари деб ҳисоблаш тарих саҳифаларига ўтиб кетди.

Симобни ишлаб чиқариш ва бунчалик кўп идишларни улар билана тўлдириш учун манбалар бўлиши зарур эди. Ўрта Осиё ҳудуди ана шундай симоб ишлаб чиқарувчи ўлка бўлган. Жумладан, ўрта асрларда симоб ишлаб чиқариш конлари қолдиқлари Сўғд, Фарғона ва Уструшонада топилган.

Бу “кумуш сув” нима учун керак бўлган? Ёзма манбаларда бу саволга аниқ жавоб бериллади. Мана, симобнинг баъзи хусусиятлари ҳақида 1541 йилда Шайбоний ҳукмдорларидан бири учун қайта кўчирилган, XIV асрнинг таниқли врач (табиби) ал-Ансарий шундай ёзган “Симоб форсча сўз бўлиб, унинг яхшиси тирик симоб, фойдаланилмагани ва қаттиқ бўлади, унинг бир бўлагини матога солиб (қора рангли) ранги кетгунча сиқиб сўнг ишлатилади. Амалда симоб куйдириш даражасида иссиқ... у бошни оғритади. “Ўлик” симоб битлар ва кирдонларни ўлдириш хусусиятига эга. Агар симобни пуштиранг мойга қўшсангиз замбуруғли яралар ва қичима касалликларига қарши ишлатиш мумкин. Агар симоб кукунини бирор емишга қўшиб берилса, у сичқонни ўлдиради. Сирка билан кўшилган симоб замбуруғли яра ва қичималарга даво бўлади.

Симобнинг тутуни ёмон касалликлар: шол, юз нервнинг шоли, карлик, қалтироқ ва ақлдан оздириш касалликларини ўйғотиб, кўзни хиралаштиради, юзини сарғатиради ва баданни қалтиратади, оғиздан нохуш ҳид келтиради ва мияни қурилади. Илонлар ва чаёнлар симоб тутунидан қочадилар ёки ўладилар... Бу ўлдирадиган ва ўта хавфли заҳар. Оллоҳ эса, ҳақиқатни яхши билади”.

Бу маълумотлар билан симобнинг хусусияти ва аҳамияти тугамайди. Ўрта аср алхимиклари симобни барча металлларнинг таркибий қисми, деб ҳисоблаганлар. Энг аҳамиятлиси шунда эдики, (бевосита ва билвосита) унинг амалгальмация йўли билан олтин ажратиб олишда салмоқли улуши бор. Ундан косметика ва тиббиётда ҳам кенг фойдаланилган. Яқин вақтларгача симоб одам ва ҳайвонларнинг тери касалликлари; қичима ва асосан сифлисга қарши ишлатилган.

Шуниси қизиқки. симобни кўпинча ўрта асрларда эрмак учун ҳам ишлатар эдилар. Кўп соҳалар бўйича кўчирма асарлар муаллифи Абу-л-Фазл Хубайш ибн Иброҳим Тифлиси (XII аср) баъзи фо-

кусларни асосан симоб ёрдамида бажарилганлигини ёзиб қолдирган. Мана улардан иккитаси: “Агар кимдир ёнғокдан товуш чиқармоқчи бўлса,, унинг ичидан мағзини олиб, ўрнига олтингургурт ва симоб солиб, тешигини лой билан маҳкам бекитсин. Ёнғок аланга устида қизиши билан, ундан овозлар эшитила бошлайди.” Бошқа фокус: “Агар кимдир товуқ тухумини бўшатиб, ўрнига симоб солиб, ҳаммомнинг иссиқ хонасида қўйса, у тезда кўтарилиб юқорига осилиб қолади. Агар ҳаммомнинг куббасида тешиги бўлса, унда у чиқиб кетиб, ерга тушади.”

Симобни даво мақсадида ишлатилишини энди археологик топилмалар ҳам тасдиқламоқда. Эсласангиз, Хушкатни XIV-XVI асрларда қисқа муддатга тикланишини айтган эдик. 7-8 яшар боланинг қазиб очилган қабри айнан шу даврларга оид бўлиб, қизиқарли томони шундаки, унинг кўкрак ва қорни суяклари остида “тирик” симоб бўлган. Ҳали бу қандайдир, ноёб топилмадир. Аввало, бола сифилис касаллигидан ўлган бўлиши мумкин, чунки уни ғаройиб таъсирга эга симоб билан даволашга уринишган.

ДАСТУРХОНЛАР

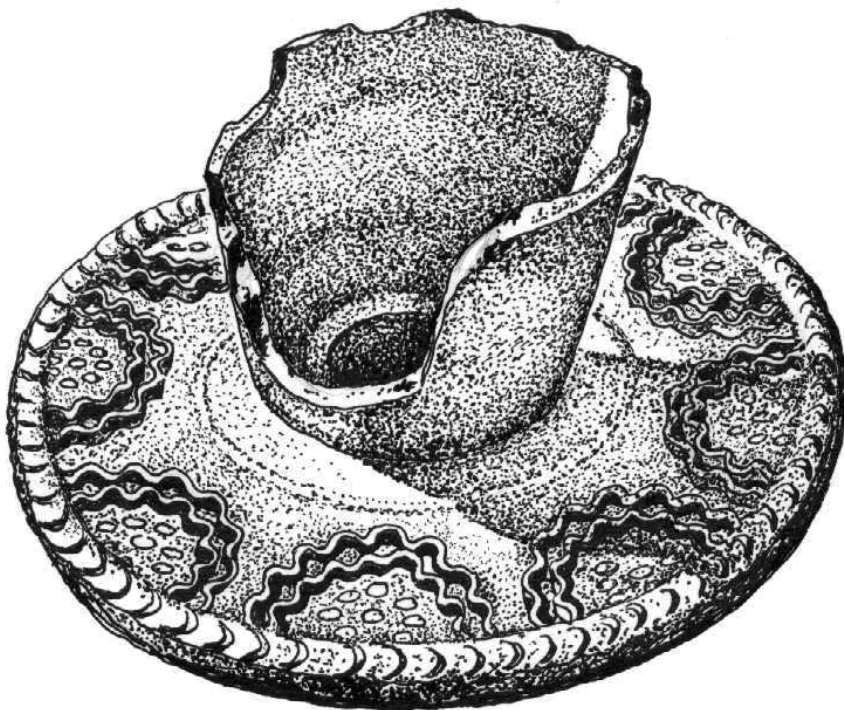
Ҳозир айтиш қийин, ким ва қачон бу археологик топилмани чи-ройли ва аниқ қилиб дастурхон деб атаган. Уларнинг маҳобатли парчалари X-XIII асрларга оид мажмуаларда тез-тез учраб, мута-хассисларнинг доимий диққат марказида туради. Эски Ховос харо-баларида улардан жуда кўплар топилган. Бу буюмларнинг илк кўринишлари тўла тикланиб, ҳеч қандай шубҳа уйғотмайди. Аммо, уларнинг нимага ишлатилиши, вазифаси, ҳар қалай баҳсли. Хўш, улар ўз номларига мосми? Бу саволларга жавоб беришга уриниб кўрамиз.

Дастурхонларнинг ташқи кўриниши кам ўзгариб, улар дарров танилади: улар доира шаклида бўлиб, чеккаси баланд бўлмаган де-ворча билан тўсилган, айланаси 80 сантиметргача, учта конус шак-лидаги ёки доира марказида жойлашган битта коса шаклидаги оёқчада туради. Айнан сўнгги хилдаги дастурхонлар эски Ховос хар-робаларидан топилган. Унинг устки юзаси, кўп ишлатилганидан силлиқланиб ялтираб кетган. Ҳаммаси маълум, унинг кўп ишлати-лиши ҳам қизиқарли эмас. Ички томони эса, бошқа гап, у маълум мақсадларга кўра, доимо ҳашаматли безатилган: ишлатилгандан сўнг дастурхонлар девор ёки токчага суянтириб қўйилган ва шун-дай ҳолда бошқа “вазифаларни”, хона ички безаги сифатида ишла-тилган.

Одатда дастурхон оёқлари орасидаги юза босма безаклар билан шунчаки безатилган. Кўп ҳолларда кулоллар бу масаланинг мурак-каб ва турлича ечимини топишга уруниб, маҳсулотни “кенг омма учун”лигидан келиб чиқиб, қанча кўп ишлаб чиқарсанг, шунча кўп сотасан қабилида ишлашган. Худди шу йўсинда, Тошкент мулкли-ги - Шошнинг ҳунармдлари ишлашган. Аммо, шундай дастурхон-лар ҳам борки, уларни кулоллар бутун вужудлари ва тасаввурлари-ни сарфлаб безашган. Ўшанда сопол буюм, ўзининг турли усулда безалиши ва санъати билан яшнаб кетган: бунда босма, ёпиштирил-ган, ўйма, қиркма безаклар ҳаммаси уйғун тарзда, юқори техникада бирлашиб, ўзининг хилма-хил тасвирлари ва чексизлиги билан бар-чани ҳайратга солар эди. Бундай дастурхонлар ҳақиқатда, уй эгала-рининг фахри, уйнинг эса, ҳақиқий кўрки эди, улар айтиб бир вақтда меҳмонларнинг рашк ва ҳавасларини келтирар эди.

Таассуфки, дастурхондаги тасвирлар унинг қайси кунларда ишлатилашини кўрсата олмайди. Баъзи тадқиқотчилар, уларни ҳамир қилиш учун ишлатиладиган оддий супра деб ҳисоблаб, унинг “дастурхон” номини ҳам инкор этишга уринадилар. Ва, афтидан, улар қайсидир маънода ҳақ. Аммо, бу уларнинг бир вазифаларидан биридир. Шу билан бирга, барча дастурхонларда ҳам ҳамир қилиш бирдай қулай эмас эди.

1989 йилда Сирдарё соҳили яқинидаги Нурота-Хушкат шаҳарчаси харобаларида, баланд ичи бўш тагликка эга бўлган бутун бир дастурхон топилган. У қўпол, яхши эзилмаган лойдан ясалиб, етарли пиширилмаган ҳам эди. Унинг хусусияти, қўшалок тасмалар ёпиштирилган безаклар бўлиб, улар дастархон юзасини саккиз япроқли безакка ажратиб тасвирланганлиги эди. Агар бундай

Нуртепа. Шаҳар харобаси. Дастурхон. X аср.

супрада хамир ёйилса ўқлоқ марказдан четга энгашиб, ҳатто йиқилиши мумкин эди. Ва бу назарга ташланадиган хулоса бўлмай, балки биз ўтказган тажриба натижасидир. Шундай қилиб, ўрта аср кулолларнинг кенг тарқалган бу идишларни “дастурхон” деб аташларини инкор қилмаса ҳам бўлади. Бундай ёзилган дастурхонлар устида барча оллоҳ берган нарсаларни қўйиб Шарқ одатлари бўйича меҳмонларни эъозлаш қулай эди. Ўйлашимизча, дастархонлар, ҳозирги пастаккина “хонтахта” ёки “тахта”ларнинг авлоди бўлишган. Умуман эса ўрта аср дастурхонлари серкирра бўлиб, уларда овқат тайёрланган, беришган ва шунингдек, улар билан хоналар ичини безатишган.

“Дастурхон”- меҳмондўстлик, тинч–тотувлик, худо ярлакаган, яхши кайфият ва уй-жой илиқлиги мазмунини берар эди. Биз ишонамизки, бу юз йиллик ўтмиш парчаларни ким биринчи бўлиб маъносини ақл-идрок билан эмас, шунчаки, дастархон атаб, уларда номаълум кулоллар ва хўжайинларнинг сахий қўллари тафтини билишган.

АРХЕОЛОГИЯ ЁДГОРЛИКЛАРИ ҲАҚИДА СЎЗ

Ўзбекистонда, умуман Ўрта Осиёда туғилган кишиларнинг барчаси ҳамиша болаликлари ўтган тепаликларни яхши эслайдилар. Кўплаб сопол синиқлари, кўпинча улар оддий лойдек бўлсаларда,, баъзан ажойиб безалган ва сирланган ҳолда кунлик турмушимизга мустаҳкам ўрнашиб қолган. Зеро, бу сопол бўлакларини ҳар куни тепаликда кўришга ёки ҳовлида қазиётган чуқурда учратишга одатланиб қолишган. Кўп оилаларда ҳозир ҳам, лойдан ясалган идишлардан фойдаланадилар ва улар қачанлар ўтиб кетган авлодларидан қолган эски хумни кўрсатиб, фахрланадилар. Одамлар бутун умр бундай тепа яқинида яшаб, юз, минг йиллик археологик ёдгорлик олдида яшашларини сезмайдилар ҳам.

Археологик ёдгорликлар (ёки манбалар) археологларнинг излаиш объектлари ҳисобланади. “Археология” деганда одатда, инсоният ўтмиш фаолиятини моддий қолдиқлари асосида ўрганувчи фан тушунилади.

Археология ёдгорликларининг кўплаб турлари бўлиб, улардан асосийлари кишлоқ харобалари ва қабристонлар ҳисобланади. Ёдгорликларнинг ҳар иккала шакли Сирдарё ва Жиззах вилоятларининг тарихий худудларини белгилайди.

Юқорида кўрсатилган тепаликлар остида қадимий кўшқлар ва қалъалар, алоҳида уйлар ва бутун шаҳарлар яширинган. Билмаган одамга буни тасаввур қилиш қийин, онгимизга қанчалик мустаҳкам ўрнашганини, гўё биз эътибор бермайдиган маҳобатли иншоотлар, ҳайкаллар, мачит ва мадрасалар, абадий Миср пирамидалари ёки юнон-рум бинолари ҳам археология ёдгорлиги эканлигини. Вилоятларнинг бирида бўлган бир ҳодиса диққатга сазавор. Ёши икки минг йил ҳисобланган археология ёдгорлиги майдонини пахта экиш учун “ўзлаштирадилар”. Эндигина қирқилган маданий қатламлар излари йирик ярадек кўриниб турар эди. Булдозер бутун майдон бўйлаб ғишт бўлаклари, сопол ва шиша идиш синиқлари, ҳайвон суяклари, қадимий ўчоқлар қулини сочиб юборди. Улар орасида металл буюмлар ва тангалар ҳам учрар эди. Буларнинг барчаси бир неча тепаликларни бузган хўжалик раҳбарини мутлақо безовта қилмас эди. Ҳар қалай ишлар тўхтатилганда, у ёдгорликни бузиб, қадимги маданият қолдиқларини оёқ ости қилаётганлигига

ростмана хайрон бўлди. “Бу сополлар кимга керак? Қаранг уларнинг қанчаси бу ерда ётибди, деб хайқирди! Шу ҳам ёдгорлик бўлдими? Оддий тепалик, булардан бизнинг туманда минглаб бор.

Афсуски, археологик ёдгорликларининг сон-саноксизилги тўғрисидаги нотўғри тасаввурлар анчадан буён нафақат мутахасисларни, балки уларни сақлаш билан боғлиқ ўлкашуносларни ҳам чалғитмайди. Ўтган асрнинг ўрталари ва иккинчи ярмида ўнлаб юзлаб ёдгорликлар изчил хўжалик фаолияти даврида ўзлаштириб юборилди. Республика археологик ёдгорликларининг Рўйхатини тузиш давомида олиб борилаётган ишлар, уларни унча ҳам кўп қопмаганлигини кўрсатмоқда. Уларнинг кўплари у ёки бу даражада бузилган ёки бузилиш даражасида. Масалан, Сирдарё ва Жиззах вилоятларида бундай ёдгорликлар 30%ни ташкил этади. Ҳар ҳолда, бориш қийин тоғли жойларда ёдгорликлар нисбатан яхши сақланган бўлсалар, ўзлаштирилган чўл туманларида уларнинг ҳар бири қайсидир даражада шикастланган.

Бизнинг аданий меросга муносабатимиз... Эндиликда Жиззахдаги Ўрда харобалари деярли тўлиқ бузиб ташланган. Тахмин қилинишича, Жиззах аҳолиси араблар босқинидан сўнг Қалиятепадан айнан, Ўрдага кўчиб ўтган. Афсуски, Зоминнинг қадимги ва ўрта асрлар худудлари деярли тўла бузиб ёки қуриб юборилган, сақланиб қолганлари эса, ҳозиргача бузилмоқда.

1992 йилнинг баҳори ниҳоятда серёмғир келди. Зоминсойнинг лойқа сувлари қутуриб, бетон каналининг торгина ўзанидан чиқиб кетар эди. Кучли тўлқин тошларни пастга тортиб, дарахтларни илдизи билан қўпориб, бетон устунлар ва яна қандайдир қурилмалар қолдиқларини ўзи билан олиб кетар эди. Қуйироқда, Зоминнинг ўзида, у сувайиргични осонгина ағдариб, эски ўзани билан оқа бошлади. Дала ва кишлоқлар сувсиз қолди. Тезда вақтинча каналлар қазилди тўғри келди. Улардан бири Зоминнинг XII асрга оид робади Қурғонтепа шаҳар харобаларини кесиб ўтиб, унинг қатламларини бузди. Канал қазилди давомида қурувчилар тупроқ билан биргаликда юзлаб сопол парчаларини, одатдагидек, эътиборсиз олиб ташлар эдилар. Аммо бир топилма ҳаммани ишини ташлаб югуриб келишга мажбур қилди: ер остидан тупроқ билан тўлдирилган катта идиш – хумни тортиб олдилар. Ҳамма хумни бўшатиш ҳаракатига тушиб қолди. “Афсус” деди, умидсизликка тушган “қазилма» қатнашчи-

ларидан бири! Унда олтин йўқ экан, биз уни синдирдик». Зомин кулларнинг қўл тафти теккан ва аждодларга ўн йилликлар беминнат хизмат қилган хумни тақдири шундай яқун топди. У яна илм-фан учун, яқин минг йиллик ёдгорлик сифатида ўлкашунослик музейида хизмат қилиши мумкин эди.

Эски Ховос шаҳар харобаларига келсак, унинг бузилиш тарихи бутун бир даврни ўз ичига олади. Ҳар қалай, одамларнинг изчил фаолияти натижасида унинг дастлабги кўриниши аллақачон йўқолиб бўлган. Унинг XX ва XXI аср бошларида изчил “ўзлаштирилиши” икки-чикирларига эътибор бермасдан айтадиган бўлсак, унинг аянчли манзараси Ховос-Ўратепа йўли қурилишида олинган кўп микдордаги тупроқлар бўлиб, натижада инсоният ўтмишининг катта бир қатлами ном-нишонсиз йўқолиб кетди, тарихнинг бу саҳифаларини энди, мутлақо ёзиб бўлмайди.

Ҳаммамизнинг ёшилигимиз ҳам тепаликлар ёнида ўтган. У тоғли қишлоқ четида жойлашиб, Оқтепа деб аталар эди. Кейинроқ, археологлар уни, Табашар Оқтепаси ёки Тиркаштепа деб номладилар. Табашар болалари орасида, Оқтепа турли ҳазил, ажойиб ўйинлар учун сеvimли жой бўлган. Унинг тик қирғоқлари, ўзига хос кул қатламлари ва шунчаки ўйин учун қулай бўлган юмшоқ тупроқлари киши диққатини тортар эди. Болаларча қазиишмаларимиз жараёнида ҳайвон суяклари, идиш бўлаклари ва тошлар учраб, биз уларга эътибор ҳам бермас эдик. Бизлар ва тенгдошларимиз учун бу биринчи “ихтисоссиз” қазиишмалар эди. Сўнгроқ, Оқтепада ҳақиқий археологик қазиишмалар ўтказган мутахасислар, қалин тупроқлар остидан қалин деворлар билан ўралиб, буржлар ўрнатилган мустаҳкам кўшк девор ва буржларида камонбозлар йўлаклари ва шинаклар борлиги аниқланди. Қазиишмалар натижасида олинган материаллар орасида ноёб топилмалар ҳам бўлиб, улар Илокнинг илгари ёзма манбаларда бўлмаган, IV-VI асрлар (Тошкент минтақаси) тарихидан гувоҳлик беради. Аммо, Оқтепанинг кейинги тарихи қанчалар аянчли бўлгани, барча қазииб очилган археологик ёдгорликлар учун одатдаги ҳол ҳисобланади. Яъни мутлақо қўриқланмайдиган бу қадимий бино қолдиқлари ахлатхоналарга айланади.

Албатта, ёдгорликларга бундай муносабат ҳар доим ва ҳамма жойда ҳам шундай бўлмаган. Аммо, ҳар гал бульдозер тиглари ин-

соният борлиғи қатламларини олиб ташлаганда юраклар ларзага тушади: деворлар кўпорилади, поллар чўкади, сопол, шиша ва суяклар бульдозер занжирлари орасида ғажилади, юраклар қақшаб кетади...

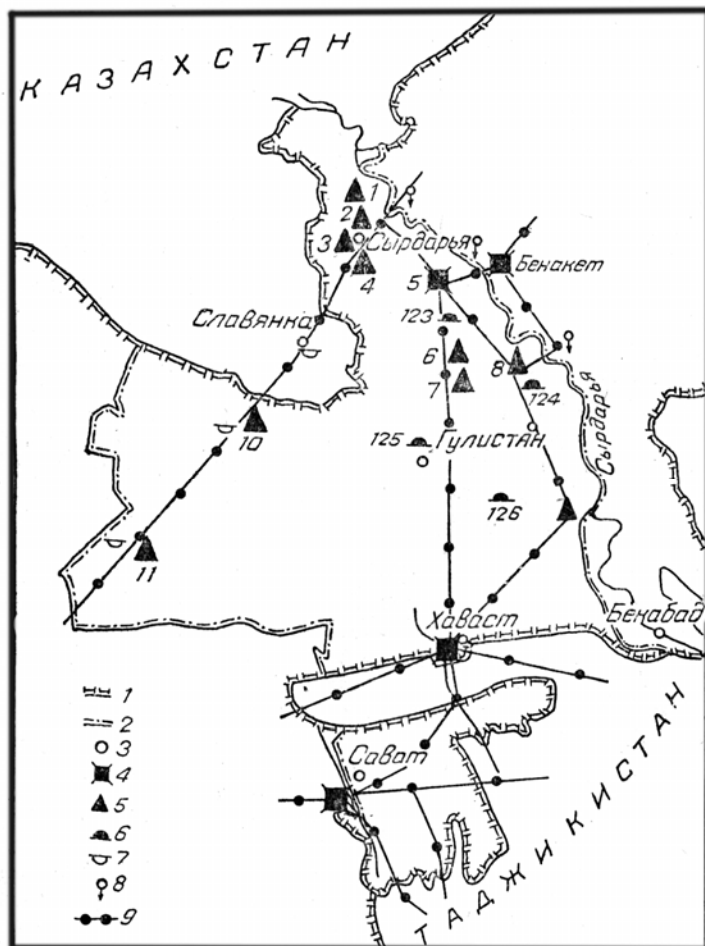
Энди, биз ташвиқотдан қоча олмаймиз. Уни тузишда истейдодсиз одамлар қатнашмайдилар. У хотирада ўтиб, ёдингизда қарийиб абадий сақланади. Бундай жўшқин даъватлар бизнинг маънавий ва маданий меросимизни, хусусан археология ёдгорликларини сақлаш учун ҳам жаранглашини хоҳлар эдим. “Баунти”ни ўзингиз учун очинг, деган даъватлар ёдингиздами? Кўп сонли шоколадлардан биттаси – батончик учун бу ҳаддан ошиқ эмасми? Нега, “ўзларинг учун... археология ёдгорликларини очинг! – деган даъватлар йўк! Аҳир унинг мазмуни авлодларимизнинг – юз йиллик ижодлари ва чеккан азоб – укубатлари-ку! ўз фикрлари ва кўлга киритган ютуқларини, орзу умидларини бизларга қолдиришни орзу қилар эдиларку, биз улардан “яхши фойдаланамиз ва уларнинг меҳнатлари маҳсулини абадий қоронғулик ютиб юбормайди”.

Шундай қилиб, археология ёдгорликлари нима? деган, юқоридаги лўнда илмий талқиндан бошқача ифодалаймиз. Археология ёдгорликлари бу ишончли, Оллоҳ берган ноёб маълумотни ёки ёзма манбаларда бўлмаган шароитда етказиб беришни ягона усулидир. Бундай ерости архиви кўп ҳолларда ягона бўлади. Агар у йўқотилса, бизни тўлдириб бўлмайдиган жарлик, рухий бўшлиқ-тарихий хотирада ялтироқ тешик кутади.

Археология ёдгорликлари қонун томонидан қаттиқ ҳимоя қилинишлари керак. Ва, нафақат Қонун билан, балки давр тақазоси ва бизнинг ташаббусимиз, беқарор қалбимиз кўри билан ҳам ҳимоя қилиниши зарур. Агар биз ўзимизни ўзимиз қутқармасак, ким бизни қутқаради!

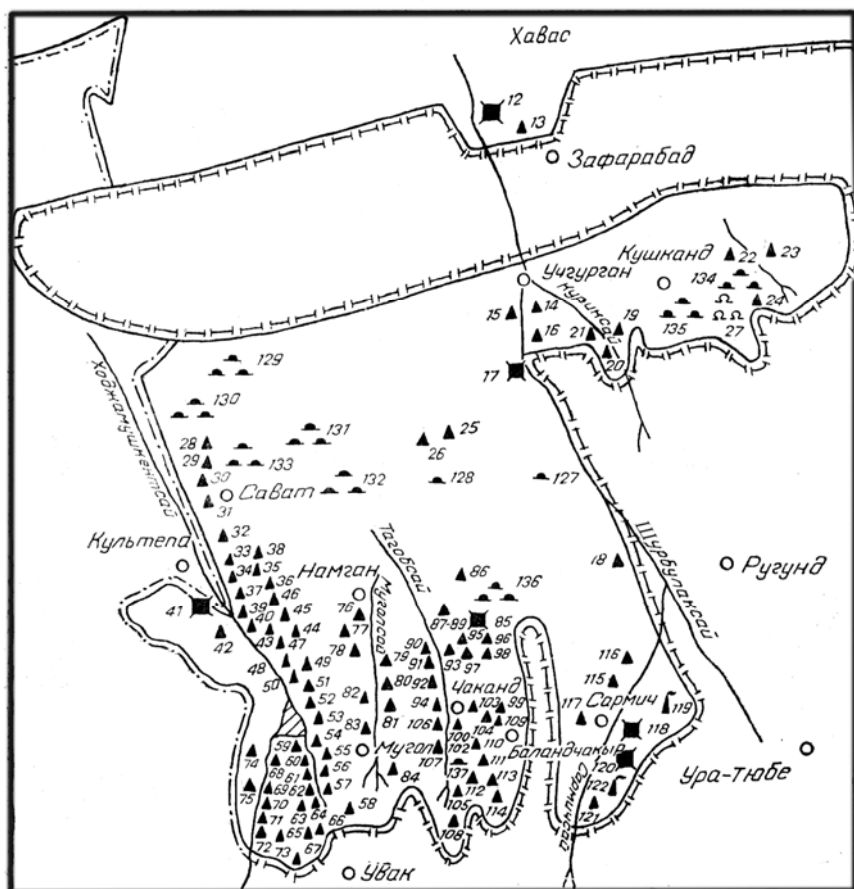
СИРДАРЁ ВИЛОЯТИНИНГ АРХЕОЛОГИК ЁДГОРЛИКЛАРИ РЎЙХАТИ

Сирдарё вилоятининг археология ёдгорликларини топографик жихатдан икки минтақага бўлиш мумкин: Шимоли-шарқий (Сирдарё бўйи) ва жануби-ғарбий (чўл ва тоғ этаклари) минтақаларига бўлиш мумкин. Биринчи минтақа Мирзачўл ёдгор-

Шимолий ҳудудлар археологик ёдгорликлари харитаси

ликларини камраб олиб, иқтисодий жиҳатдан Тошкент минтақасига ва мумкин, муайян тарихий даврларда Чоч таркибига кирган эди. Иккинчиси, Уструшона минтақасининг ўзи бўлиб, жуғрофий жиҳатдан бу ерда бир неча гуруҳ ёдгорликлар мавжуд. Улар энг катта сув манбалари Шўрбулоқсой, Хожамушкентсой, Мўғулсой, Тогобсой ва Сармишсойга боғланишган. Ҳар бир гуруҳда шаҳар ёки катта қишлоқлар бўлиб, улар афтидан, катта деҳқончилик мулклиги ёки рустаклар бўлишган. Уларнинг атрофида кичикроқ манзилгоҳлар жойлашган.

Жанубий ҳудудлар археологик ёдгорликлари харитаси

Кўрғон ва кўрғон гуруҳлари жойлашиш тизимига киритилмай, Рўйхат охирида алоҳида берилади.

Сирдарё гуруҳи

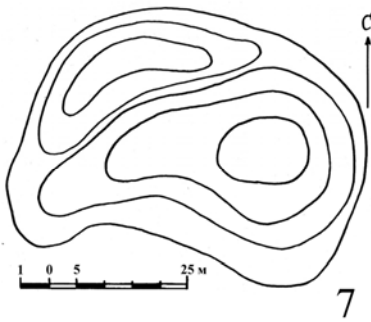
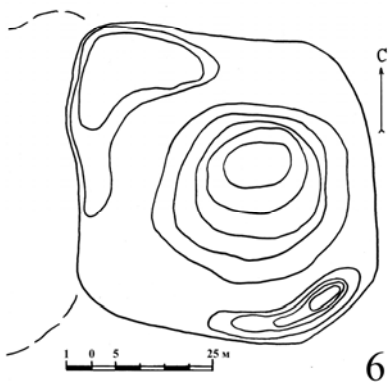
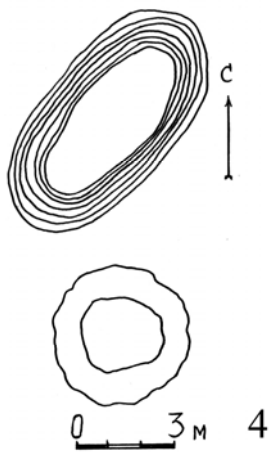
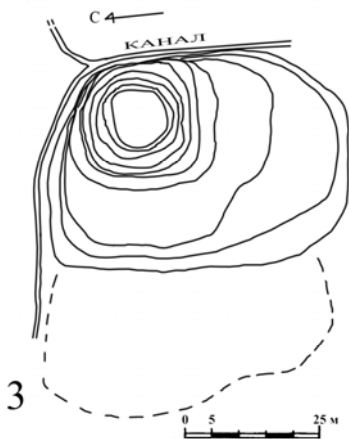
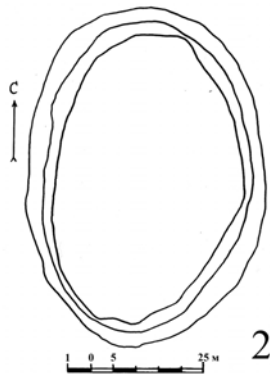
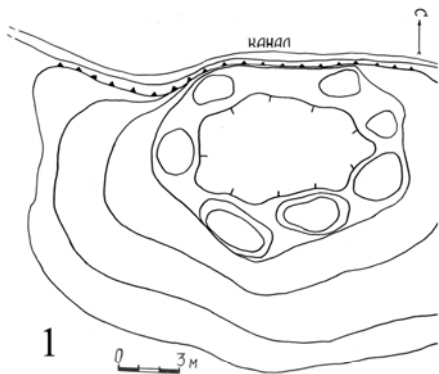
Ўтган аср охирларида У.А. Алимов томонидан ўрганилган Сирдарё, аниқроғи унинг қадимги ўзанида жойлашган 11 ёдгорлик бор. Улар илк бор, 1984 йилда Сирдарё археологик отряди томонидан текширилган (Алимов, Сверчков, 1987). Мазкур ҳудудда ёдгорликлар шубҳасиз, кўп бўлиб, уларнинг кўпчилиги тўла бузиб ташланган. Уларнинг қолдиқлари жумласига Нурота шаҳар харобалари ҳам кириб, у ҳам олиб борилган хўжалик ишлари оқибатида бузилган ва ҳозирда қабристонга айлантирилган.

1. **Каттақизтепа.** Сирдарё туманида жойлашган. Қишлоқнинг шимолий қисмида мустақкам арки аълодан ва шарқдан унга туташ ноаниқ ҳудуддан ташкил топган. Арки аълонинг ўлчамлари 60x48 м, баландлиги 5 метрдан юқори. Ёдгорлик устидан сирланмаган сопол парчалари ва пишиқ ғишт бўлақлари топилди. Санаси номаълум.

2. **Пучктепа.** Сирдарё шаҳрининг шарқий томонида жойлашган. В.Ф. Караваев томонидан аниқланган (Караваев, 1914 харитага қаранг). Ёдгорлик ўта бузилган. Сақланган қолдиқларининг ўлчами 75x53 м. Баландлиги 3 м. Айтишларича, ёдгорликни бузиш пайтида сопол парчалари ва мунчоқлар топилган. Санаси номаълум.

3. **Кўрғонтепа.** Сирдарё шаҳрида жойлашган. У тўғритўрт-бурчак шаклда бўлиб, ўлчамлари 94x74 м, баландлиги 3 м.гача. Шимоли-шарқий бурчагида 10 метр баландликдаги 45x40 ўлчамли арки аъло жойлашган. Ёдгорликда қабрисон жойлашган. Унинг устидан илк ўрта асрларга оид сопол топилган (Алимов, Сверчков, 1987, 135-б.). Ёдгорлик тури жиҳатдан кенг ҳовлили кўшксимон катта қишлоқ деб аталиши мумкин. Мумкин, у қишлоқ тузилмаларининг маркази (мулклик) бўлиб, унинг атрофида қишлоқлар жойлашган.

4. **Учтепа.** Уч тепалиқдан иккитаси Сирдарё сил касалликлари шифохонаси ҳудудида жойлашган. Ҳар иккови ҳам ўта бузилган. Биринчи тепалиқнинг ўлчами 39x20 м, баландлиги 7 м. Иккинчисининг айланаси 20 м, баландлиги 3 м. Ёдгорлик В.Ф. Караваевнинг

харитасида қайд қилинган. Санаси номаълум.

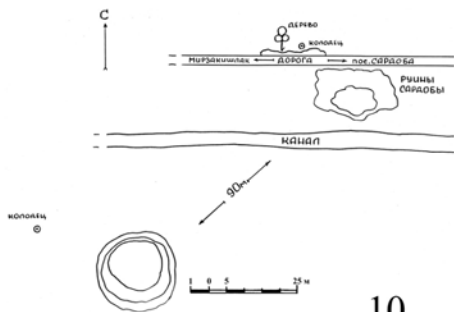
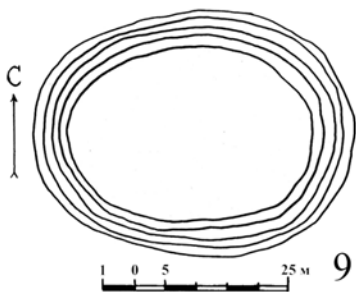
5. Нурота шаҳар харобалари. У Сайхунобод туманинг Нурота қишлоғида жойлашган. В.Ф. Караваев харитасида қайд этилган (Караваев, 1914, харитага қаранг). Бу христианлар қишлоғи Винкердни талқин қилиш жараёнида М.Е. Массон томонидан ҳам эсга олинади (Массон, 1934, 18-б.). Бу ерда В.А. Нильсен ҳам кичик ҳажмда изланишлар олиб борган (Нильсен, 1966, 213-б.). 1984 йилда Сирдарё археологик отряди томонидан ўрганилган (Алимов, Сверчков, 1987, 136-б.). 1987 ва 1989 йилларда шаҳар харобаларида қазилма ишлари ўтказилган (Грицина, 1996, 82-92-бб.). Ҳозирда ерларни ўзлаштириш натижасида ёдгорликларнинг катта қисми текислаб юборилган бўлса, қолган қисмида қишлоқ жойлашган. Фақат унинг анча баланд 7,5 гектарли қисми сақланиб, унинг ҳам устида қабристон жойлашган. У Сирдарё кечуви яқинида, Шошнинг йирик шаҳри Бенкент йўлида жойлашган, ўрта асрлар Хушкет шаҳри сифатида талқин қилинади (Грицина, 1992, 36-41-бб.; унинг ўзи, 1996, 91-б.; унинг ўзи, 2000, 214-223-бб.).

6. Читтепа. Собик “Социализм” совхозининг 2-бўлими ерларида жойлашган бўлиб, ўлчамлари 66х63 м. Шимоли-ғарбий ва жануби-шарқий бурчаклари баландроқ. Марказда айланаси 36 м, баландлиги 6 м.ли баландлик ажралиб туради. Санаси номаълум.

7. Киндиктепа. У ҳам ўша хўжаликнинг 2-бўлими ерларида жойлашган, баландлиги 3 ва 4 метрли икки тепаликдан иборат. Мумкин, бу мазор-қўрғон бўлган, чунки уларда инсон фаолияти белгилари топилмаган.

8. Қалатепа. “Гулистон” хўжалигининг учинчи бўлими Учағоч жойида, Шўркўлнинг жанубида жойлашган. У квадрат шаклда бўлиб, шарқий девори туртиб чиққан. Ёдгорлик юзаси бузилган, марказий қисми пастак. Четларида, девор бўйлаб бир неча дўнгликлар кўзга ташланади. Тепа асоси 55х42 м квадратдан иборат, баландлиги 5 метргача. Шарқий томондаги дўнглик дарвоза ўрнини кўрсатади. Уни Сирдарёнинг чап қирғоқлари бўйлаб ўтган карвон йўлидаги карвон-саройига ўхшатадилар. Ёдгорлик устидан топилган сопол идиш парчалари X-XII асрларга бориб тақалади (Грицина, 1992, 45-б.).

9. Номсиз тепа 1 (Улкансайлик). У Гулистон туманининг Дмитрово қишлоғи четида жойлашган. Ёдгорликнинг илк кўриниши

бузилган.бузилган. Уни 1990 йилда Сирдарё археологик отряди томонидан ўрганилган. Унинг сақланиб қолган қисми ўлчамлари 54x46 м, баландлиги 4 метрга яқин. Ёдгорлик устидан топилган сополлар X-XII асрларга оид.

10. Мирзаработ. Оқолтин туманининг Мирзақишлоқ яқинида жойлашган. У сайёҳ ва тадқиқотчилар асарларида тез-тез тилга олинади (Массон, 1935, 18-21-бб.). Ёдгорлик икки: Мирзасардоба ва Мирзатепа қисмлардан иборат. Иккинчиси карвонсарой қолдиғи бўлса керак. Унинг айланаси 23 м, баландилиги 3 м. Санаси номаълум.

11. Яғочти. Сақланиб қолган сардоба. Яқинида айлана шаклдаги тепа бор. Сайёҳлар асарларида тез-тез тилга олинади.

Шўрбулоқ гуруҳи

Гуруҳнинг Ўзбекистонга тегишли ҳудудида 16 ёдгорлик бор. Уларнинг орасида икки шаҳар харобалари: Эски Ховос ва Нуртепа ажралиб туради.

12. Эски Ховос шаҳар харобалари. Шу номли темир йўл бека-ти яқинида, сойнинг ўнг қирғоғида жойлашган. М.Е. Массон томонидан ёдга олинади (Массон, 1934, 16-б.). 1984 ва 1988 йилларда уни Сирдарё археологик отряди тадқиқ этган, 1988-1989, 2003-2004 йилларда у ерда қазिशмалар ўтказилган (Грицина, 1990, 12-13, 15-16-бб.; Грицина, Иваницкий, Раҳимов, 2004, 61-64-бб.). Харобалар ҳудуди ўта бузилган. Ёдгорлик устидан кўплаб X-XX асрларга оид сопол ва тангалар топилган. Арки аъло ёдгорликнинг шимоли-ғарбий қисмида жойлашган. Унга бир-биридан чим девор билан аж-

ратилган икки худуд (шахристон) туташади. Харобаларнинг умумий майдони 10 га, ундан яқин 2 га арки аъло жойлашган. Ёдгорликдан олинган материаллар асосида унда милодгача I асрлардан милодий XX асрларгача узлуксиз ҳаёт бўлган.

13. Талтепа. Эски Ховос харобаларидан 2 км жанубда, Карвонсарой қишлоғи четида жойлашган. шарқдан ғарбга томон чўзинчок шаклга эга. Ўлчамлар 62x40 м, баландлиги 6 м. Ҳозирда қабристон жойлашган. Ёдгорлик устидан топилган сополлар асосида илк ва ривожланган ўрта асрларга оид. Турлари жиҳатдан қишлоқ манзилгоҳи сифатида ажратилиши мумкин.

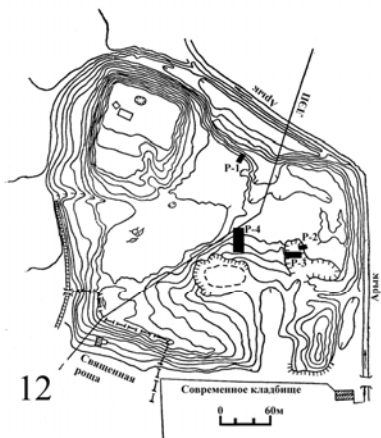
14. Шўрбулоқсой Оқтепаси. Учтурган қишлоғидан 2 км жанубда, сойнинг ўнг қирғоғида жойлашган. А.И. Билолов (Билолов, 1980, 37-б.), Жиззах (1986-1987 йиллар) ва Сирдарё археологик отрядлари (1988 йилда) томонидан ўрганилган. Чўзинчок шаклга эга бўлиб, жанубдан шимолга томон чўзилган. Ўлчамлари 80x45 метр, юқори майдони 35x15 м, баландлиги 8 метрдан ошиқроқ. 1988 йилдаги стратиграфик шурф материаллари VI-VIII асрларга оидлиги кузатилади (Грицина, Пардаев, 1990, 168-171-бб.). Қоровуллик вази фасини бажарган кўшк хилдаги қишлоқ сифатида ажратилади.

15. Номсиз тепа 2. У сойнинг ўнг қирғоғи Шўрбулоқсой Оқтепаси қаршисида жойлашган. Чўзинчок шаклга эга. Ўлчамлари 25x21 м, баландлиги 2 м. Илк ўрта асрлар қишлоғи ҳисобланади.

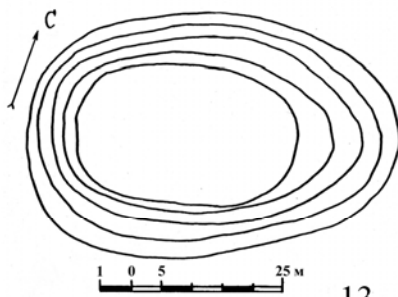
16. Ховотактепа. Соининг ўнг қирғоғида, Шўрабулоқсой Оқтепасидан 1 км жанубда жойлашган. Юқори қисми деярли тўла бўзилиб, фақат марказида шаклсиз 1,5 метрли қолдиғи қолган. Ёдгорлик марказида қўйилган шурф V-VIII асрларга оид маълумотлар беради (Грицина, Пардаев, 1990, 171-172-бб.).

17. Нуртепа шаҳар харобалари. Соининг чап қирғоғида, Ховотактепадан жануброқда жойлашган. Тожик археологлари томонидан очиб, ўрганилган. Арки аъло ва унга туташ мудофаа деворлари билан ўралган худуддан ташкил топган. Харобаларнинг умумий майдони 18 гектар. Кўплаб археологик қазималар натижасида олинган материаллар милодгача VII-VI асрлардан илк ўрта асрларгача саналаниши мумкин (Беляева, 1980, 470-471-бб.; Негматов, Беляева, Мирбобоев, 1982, 89-109 бб.; Негматов, Беляева, 1994, 23-27-бб.).

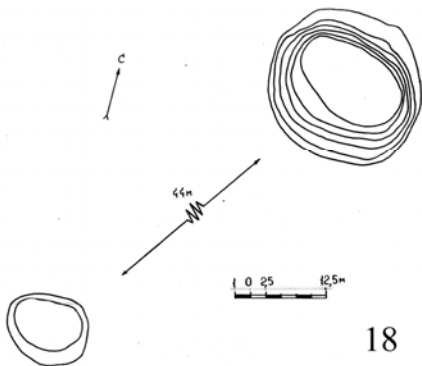
18. Лолатепи. Соининг чап қирғиғида “Ховос” хўжалиги ерла-

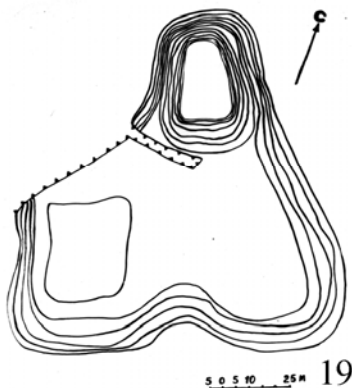
12

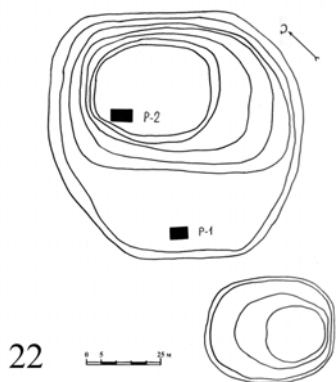
13

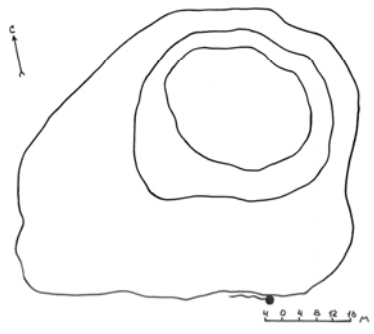
18

19

22

23

рида, Ховос-Сармиш автомобиль йўлидан 2 км узокликда жойлашган. У икки айлана тепаликдан иборат. Улардан бирининг ўлчамлари 25x22,5 м, баландлиги 6 м. Иккинчиси биринчисидан 45 м жануби-ғарбда жойлашган бўлиб, 15x12 м, баландлиги 2 м. X-XII асрларга оид қишлоқ ҳисобланади.

19. Бетгасой Оқтепаси. У Шўрбулоксойнинг ўнг ирмоғи, Қўриқсойнинг ўнг қирғоғида Қўриқ қишлоқғи яқинида жойлашган. У маҳобатли арки аъло ва унга жанубдан туташ кенг ҳовлидан иборат. Чўзинчоқ шаклдаги арки аъло ўзчамлари 56x47 м, юқори майдони 35x19 м, у асосидан баландлиги 14 м. Унга туташ майдонининг ўлчами асосидан 116x80 м бўлган. Майдоннинг юқори қисми 78x78 м. Ҳовлининг шимоли-ғарбий томони қисман бузилган. Тахминан жануб томонининг ўртасида кенг узиллиш жой бор. Ёдгорлик устидан топилган сирланган ва сирланмаган сополлар асосида у XI-XIII асрларга оидлиги кузатилади. Тепанинг асоси илк ўрта асрларга оидлиги ҳам эҳтимолдан холи эас. У кўшк типдаги йирик қишлоқ ҳисобланиб, унда ҳаёт ривожланган ўрта асрларда изчил бўлган.

20. Қаровултепа 1. Сойнинг чап қирғоғида, Қўриқ қишлоғининг жанубида жойлашган. Тепанинг ўлчамлари 26-21 м, баландлиги 2 метр. Санаси номаълум.

21. Қаровултепа 2. У олдинги тепаликдан 50 м шимолда жойлашган. Унинг айланаси 20 м. Санаси номаълум.

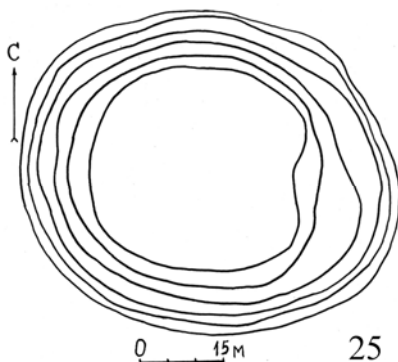
22. Оқтепа. У Қушқанд ёзги маскани яқинида, Кичкина сойнинг ўнг қирғоғида, Хавос-Уструшона (Ўратепа) йўлидан 3,5 км шарқда жойлашган. Илк бор А.И.Билолов томонидан (Билолов, 1980, 44-б.) эслатилади. Жиззах ва Сирдарё хўжалик шартнома отрядлари томонидан ўрганилган. У икки айлана шаклидаги тепаликдан иборат. Шимолий тепаликнинг ўлчами 72x45 м, баландлиги 7,5 м. Жанубий тепаликнинг ўлчами эса, 46x32 м, баландлиги 4 м. Ўтказилган қазишмалар VI-XVIII асрларга оид материаллар бермоқда (Грицина, Пардаев, 1990, 172-176-бб.).

23. Оқтепа 1. Олдинги тепаликдан 0,4 км узокликда, Кичкина сойнинг ўнг қирғоғида жойлашган. У чўзинчоқ шаклда бўлиб, ўлчамлари 80x70 м, баландлиги 2 м. XI-XII асрларга оид қишлоқ сифатида қаралади (Грицина, Пардаев, 1990, 167-б.).

24. Култепа 1. Оқтепадан 1 км жанубда, “Қўшқанд”

хўжалигининг 1-чи бўлими худудида жойлашган. Ҳамма томони бульдозер билан қирқилган. Сақланган ўлчамлари 46x35 м, баландлиги 2 метрдан ошиқроқ. Санаши номаълум.

25. Мазорботепа. Чангаул қишлоғи яқинида жойлашган. Билолов томонидан қайд этилган (Билолов, 1980, 36-б.). Тепаликнинг ўлчамлари 68x58 м, баландлиги 6 м. VI-XVII асрларнинг қишлоқ манзилгоҳи ҳисобланади (Грицина, Пардаев, 1990, 165-б.).

26. Қоровултепа 3. Мозорботепадан ғарбда жойлашган. 1987 йилда Сирдарё археологик отряди томонидан тадқиқ этилган. Ҳозирда усти шудгорланган. Ўлчамлари: 18x12,5 м, баландлиги 2 метрга яқин. Сополлр илк ўрта асрларга оид (Грицина, Пардаев, 1990, 165-б.).

27. Тупроқ ғорлар ва турар жойлар. “Қўшқанд” хўжалигининг марказий кўрғонининг жануби-шарқида, Жарсойнинг чуқур тупроқ хандагида жойлашган. У ерда 65 ғор ва 20 дан ортиқ турар жой қайд этилган бўлиб, уларни ердан қовлаб, усти ёпиб қўйилган. Маҳаллий аҳолининг айтишларича, урушдан кейинги йилларда Қўшқанд аҳолиси шу жойларда яшаган (Грицина, Пардаев, 1990, 168-б.). Бунга ўхшаш ғорлар Ўзбекистоннинг бошқа худудларида ҳам учратилади (Грицина, 2000, 184-186-бб.).

Хўжамушкент гуруҳи

Бу гуруҳ ёдгорликлари тадқиқ этилаётган минтақада энг кўп учратилади. Унда қарийиб 50 та археологик ёдгорлик бор. Улардан энг каттаси Култeпа харобалари бўлиб, у Сабот рустагининг шу номли шаҳри, унинг маъмурий маркази бўлган.

28. Хонтeпа. У Хўжамушкентсойнинг ўнг қирғоғида, Сабот қишлоғининг шимоли-ғарбида жойлашган. У Сирдарё археологик отряди томонидан очиб, ўрганилган (Грицина, 1988, 34-б.; Грицина, Сверчков, 1990, 116-б.; Буряков, Грицина, 1989, 40-45-бб.; уларнинг

ўзлари, 2005). Ёдгорлик техника билан ўта бузилган. Унинг ўлчамлари 80x70 м баландлиги 4 м. Бу Сирдарё вилоятидаги энг йирик қадимги Уструшона шаҳар харобасидир (милодгача VI-III асрларга оид).

29. Сағанактепа. У сойнинг ўнг қирғоғида Хонтепадан 0,4 км жанубда жойлашиб, иккита бир-бирига кўндаланг чўзинчоқ тепалардан иборат. Бирининг ўлчамлари 42x10,5 м, баландлиги 1,5 метр, иккинчисиники – 32x16 м, баландлиги 2 метрга яқин. 1988 йилда ёдгорликда қазилма ишлари ўтказилган ва улар милодгача IV-III асрлар материалларини берган (Грицина, 1990, 20-21-бб.; Буряков, Грицина, 2005). У қадимги Уструшона қишлоқ харобаси ҳисобланади.

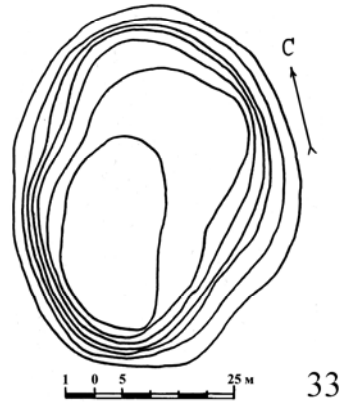
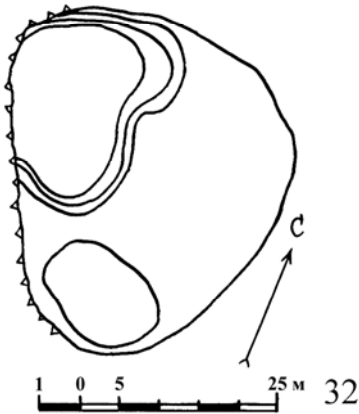
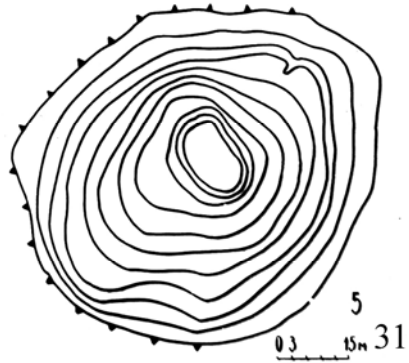
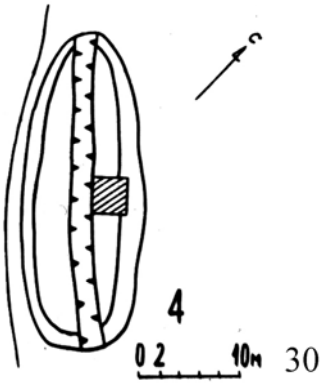
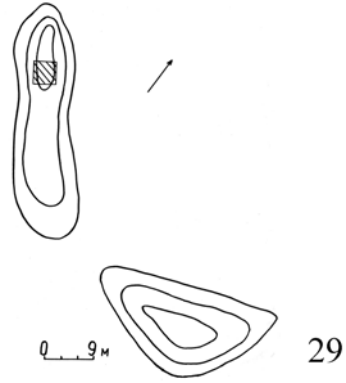
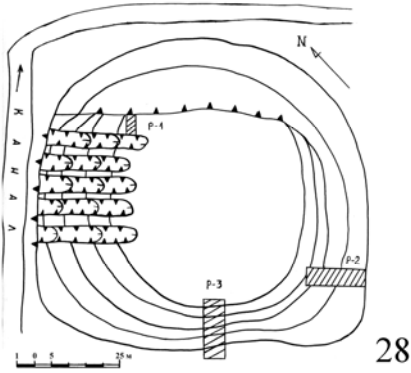
30. Сағанактепа 1. У олдинги тепаликдан 0,35 км жанубда жойлашган. Тахминан жануб-шимоли йўналишида. Унинг ўлчамлари 31x8 м, баландлиги 2 м атрофида. Тепа бўйлаб булдозер қазган хандак ўтади. 1988 йилда ёдгорликда қазилма ишлари олиб борилган ва улар милодгача IV-III асрларга оид материаллар берган (Грицина, 1990, 20-21; Буряков, Грицина, 2005) У қадимги Уструшона қишлоқ харобаси ҳисобланади.

31. Юмалоқтепа. У сойнинг ўнг қирғоғида, Савот қишлоғида жойлашган (Немцева, 1974, 10-б.; Грицина, 1992, 50-б.). Ёдгорлик ҳамма томондан булдозер билан қирқилган. Сақланган қисми ўлчамлари 66x65 м, баландлиги 13 м. Сополлари илк ўрта асрга оид. Қарохонийлар даври пишиқ ғишт бўлақлари ҳам учраб, улар ёдгорликда бу даврларда ҳам ҳаёт бўлганидан гувоҳлик беради. Ёдгорликни алоҳида турган кўшк ёки қалъа деб, ҳисоблаш мумкин.

32. Мўминтепа. Соининг ўнг, тик жарлик томонида Тукбой қишлоғида жойлашган. Чўзинчоқ шаклга эга, ўлчамлари 40x35 м, баландлиги 7,5 м. Сополлар XI-XIII асрларга оид. Кўшк тарзидаги ҳовли қишлоқ турар жойи ҳисобланади.

33. Қорамачиттепа. Муминтепанинг жанубида жойлашган. Чўзинчоқ шаклга эга, ўлчамлари 65x50 м, баландлиги 7,5 м. Сополлар XI-XIII асрларга оид. Қишлоқ турар жойи ҳисобланади.

34. Майтепа. Тукбой қишлоғининг жанубида, табиий тепа устида жойлашган. Шарқи-ғарб йўналиши бўйича чўзилган. Жануби-шарқий бурчагида чиқиш йўлаги (пандус) кўзга ташланади. Ёдгорликнинг ўлчамлари 150x55 м, баландлиги 12 метрдан ортиқроқ. Со-

пол сўнги ўрта асрларга оид. Сўнги ўрта асрлар Сабот арки аёло-си деб талқин қилинади (Грицина, 1992, 50-6.).

35. Майтепа 1. Олдинги тепадан шимоли-шарқда жойлашган. Ёдгорлик чегараси аниқ эмас. Худуди учратилаётган сопол парчалари бўйича 7-9 гектар ҳисобланади. Баланд қисмининг шимолий қирқимида XI-XII асрларга оид сопол парчалари учрайди. Ёдгорлик Саботнинг илк ўрта асрлар шахристони деб талқин қилинади (Грицина, 1992, 50-51-бб.).

36. Майтепа 2. У Майтепанинг ғарбида жойлашган. Ёдгорликнинг ўлчамлари асоси бўйича 42x22 м, баландлиги 2 м. Унинг четида суғориш тармоқлари изи кузатилади. Сополлар сўнги ўрта асрларга оид.

37. Майтепа 3. Майтепанинг қаршисида жойлашган. У баланд тепа ва унга туташ ўлчамлари 65x41 м, баландлиги 6 м.ли шимолий худудни эгаллаган. Сополлар сўнги ўрта асрларга оид.

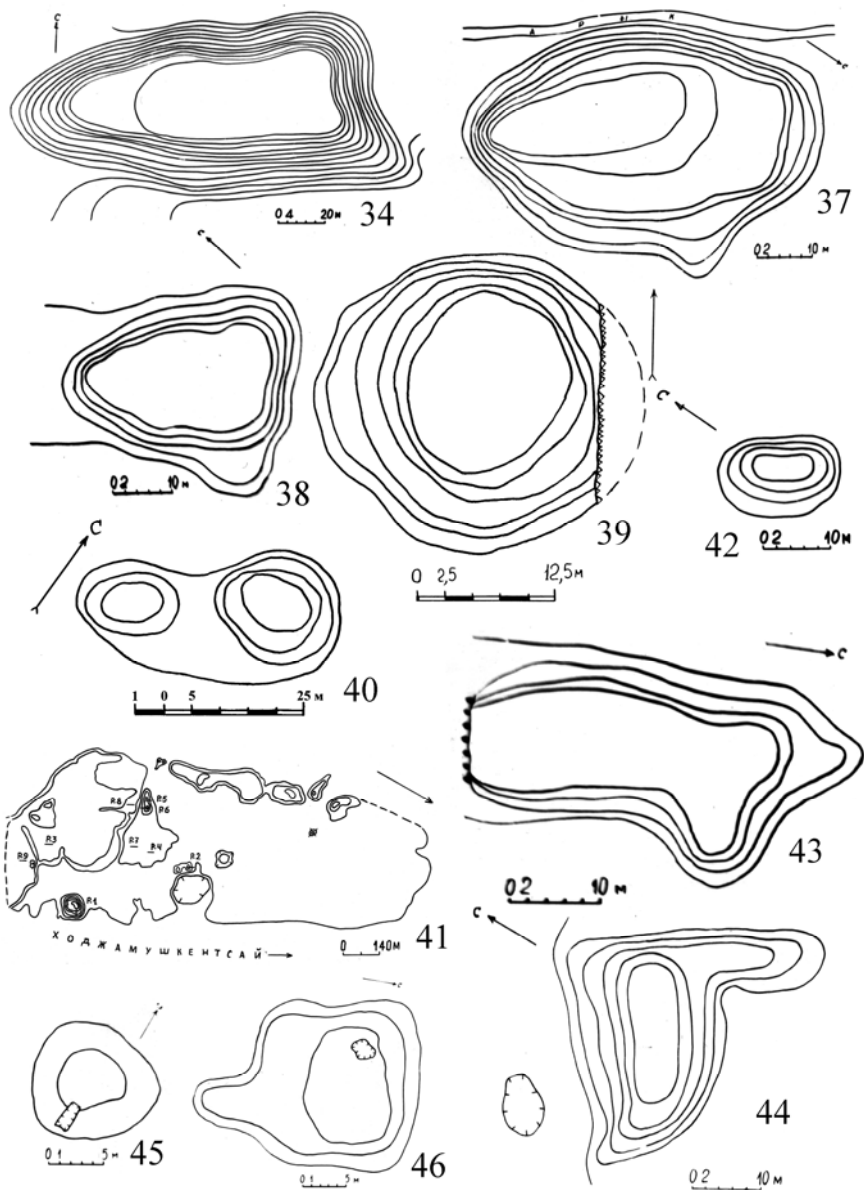
38. Майтепа 4. Майтепадан 0,5 км шимолда жойлашган. Ёдгорликнинг ўлчамлари 31x10 м, баландлиги 3 м. Бир неча сирланмаган ва этнографик сопол парчалари топилган.

39. Қоровултепа 4. Майтепадан 1 км жануброқда жойлашган. Шакли чўзинчоқ, ўлчамлари 25x25 м, баландлиги 6 м. Сопол парчалари XI-XII асрларга оид. Деҳқон кўши ҳисобланади.

40. Қоровултепа 5. Қорамачиттепадан 0,8 км жанубда жойлашган. Тепаликнинг ўлчамлари 47x25 м баландлиги 4 м. Сопол парчалари XI-XII асрларга оид. Қишлоқ харобаси ҳисобланади.

41. Култепа шахар харобалари. Сойнинг чап соҳилида, шу номли қишлоқнинг жанубида жойлашган. Н.Б. Немцева томонидан қайд қилинган (Немцева, 1974, 11-бет). Сирдарё археологик отряди томонидан 1985, 1987-1988 йилларда қазилар ишлари олиб борилган. Ўрта аср Саботига қиёсланади (Грицина, 1992, 29-34-бетлар; унинг ўзи, 1994, 40-49-бетлар; унинг ўзи, 2000, 18-80-бетлар; Бураков, Грицина, 2005). Ўлчамлари 110x110 м баландлиги 14 метрли арки аёло ва унинг атрофидаги худудни қамраб олган. Умумий майдони 50 гектардан ортиқ. Қазилар давомида олинган материаллар IV-XIII асрларга оид.

42. Номсиз тепа 3. Сойнинг чап соҳилида Култепа қишлоғидан ғарбда жойлашган. Тепанинг ўлчамлари 18x12 м, баландлиги 3 метр. XI-XII асрларга оид қишлоқ харобаси ҳисобланади (Грицина,

1992, 52-бет).

43. Номсиз тепа 4. Сойнинг ўнг соҳилида Култепа шаҳар харобалари арки аълосидан жануби-шарқда жойлашган. Жануб томони булдозерда қирқилган. Тепа ўлчамлари асосида 43x22 м, баландлиги 3 м. Устидан сирланмаган сопол паралари топилган.

44. Номсиз тепа 5. Култепа арки аълосининг шарқроғида жойлашган. Ўта бузилган. Сақланган қисми ўлчамлари 39x30 м, баландлиги 4 метрдан ортиқ. VI-XIII асрларга оид қишлоқ харобаси.

45. Номсиз тепа 6. Олдинги тепаликдан 0,3 км шимоли-ғарбда жойлашган. У айлана шаклда бўлиб, ўлчамлари 12x10,5 м баландлиги 1 м. Сирланмаган сопол парчалари топилган.

46. Номсиз тепа 7. Олдинги тепадан шимолроқда жойлашган. Ёдгорлик ўлчамлари 26x20 м, баландлиги 2 м. Сирланмаган сопол парчалари топилган.

47. Шоштепа 1. Сойнинг ўнг соҳилида, Култепа харобаларидан 2 км жанубда жойлашган. Хўжанд-Уструшона археологик отряди томонидан қайд қилинган (Негматов, Пулатов, Хмельницкий, 1973, 105-б.). Тепанинг устки юзаси ўралар билан бузилган. Айлана шаклдаги асоси ўлчамлари 80x45 метр, баландлиги 4 м. Илк ўрта асрлар қишлоқ харобаси ҳисобланади.

48. Шаштепа. Сойнинг ўнг соҳилида, Култепа шаҳар харобаларидан жанубда жойлашган. Хўжанд-Уструшона археологик отряди томонидан қайд қилинган (Негматов, Пулатов, Хмельницкий, 1973, 106-б.). Айлана шаклида, ўлчамлари 90x90 м, баландлиги 23 м. Бу минтақадаги энг катта ёдгорлик. Кўшк иншооти бўлиб, у бир вақтда қоровуллик вазифасини ҳам бажарган. У табиий баландликда бўлмай, бевосита дарё ўзанида жойлашган бўлиб, ўта баланд ва унга лойиқ мудофаа тизимига эга. Уструшона пойтахти Бунжикат шаҳри йўлидаги муҳим бўғинлардан бири ҳисобланади. Илк ўрта асрлар билан саналанади.

49. Номсиз тепа 8. Шаштепадан 1 км жанубда жойлашган. Унинг ўлчамлари 30x30 м, баландлиги 5 м. Тепанинг марказида чуқур жарлик бор. Илк ўрта асрлар қишлоқ харобаси.

50. Қаровултепа 6. Олдинги тепадан жануброқда жойлашган бўлиб, улар ягона мажмуа бўлсалар керак. У чўққи тепа ва хандак билан бузилган ҳудудлардан иборат бўлган. Ёдгорликнинг ўлчамлари 64x48 м баландилиги 13 м. Илк ўрта асрлар кўшк

қишлоқ харобаси ҳисобланади.

51. Миктепа 1. Сойнинг ўнг соҳилида, Хўжамушкент сув омбори банди тагида жойлашган. Хўжанд-Уструшона археологик отряди томонидан қайд қилинган (Негматов, Пулатов, Хмельницкий, 1973, 106-б.). Унинг катта қисми кўмиб ташланган. Сополлари IV-XII асрларга оид.

52. Қаровултепа 7. Хўжамушкент сув омбори банди орқасида жойлашган (Негматов, Пулатов, Хмельницкий, 1973, 106-б.). Тўғритўртбурчак шаклида ўлчамлари 66x40 м. Бурчакларда минора излари кузатилади. Жанубий бурчаги 3 м чўққи зайлида ажралиб туради. Ёдгорликнинг умумий баландлиги 7 м. Сополлари илк ўрта асрларга оид. Уструшона тоғ кўши харобаларидан ҳисобланади.

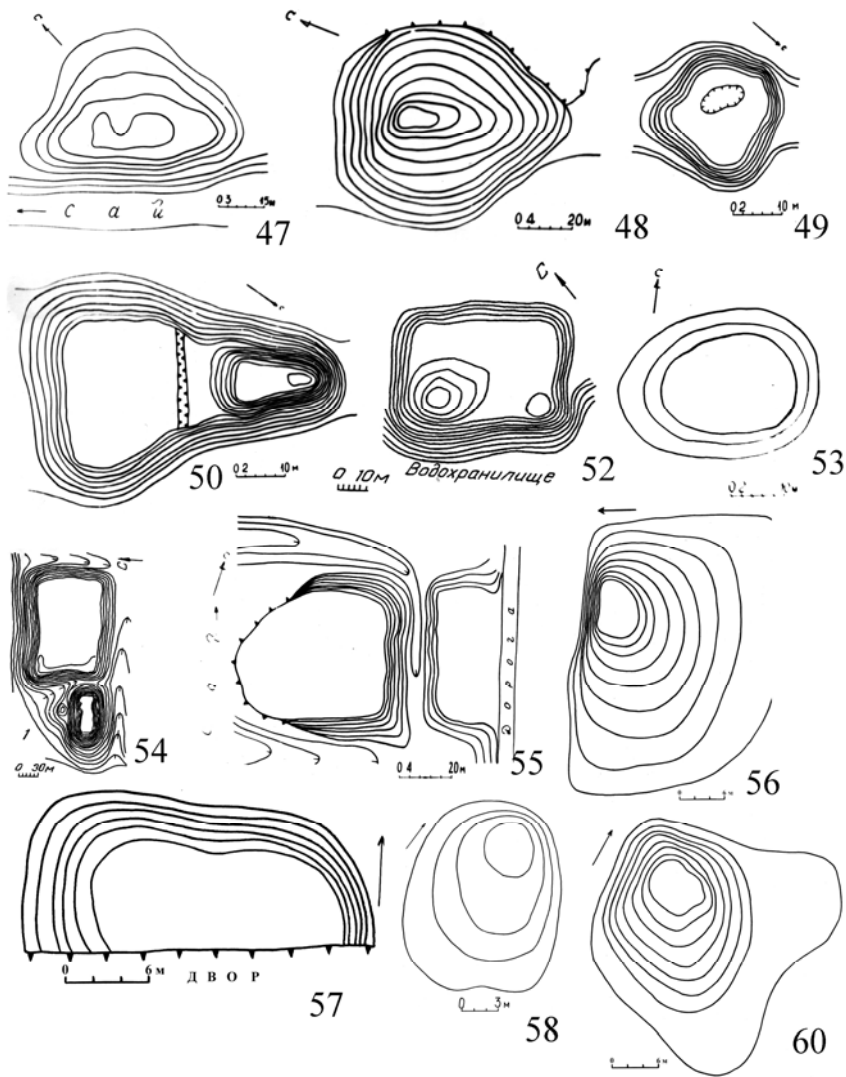
53. Қаровултепа 8. Сойнинг чап қирғоғида тоғ чўққисида олдинги тепадан 0,5 км жойлашган. Чўзинчоқ шаклда ўлчамлари 19x13 м, баландлиги 2 м. Яққол қаровуллик вазифасини бажарган.

54. Микқўрғон. Сойнинг ўнг соҳилида Ойувли қишлоғи қаршисида жойлашган. Хўжанд-Уструшона археологик отряди томонидан қайд қилинган (Негматов, Пулатов, Хмельницкий, 1973, 106-б.). Маҳобатли арки аъло ва мудофаа деворлари билан ўралган худудларган иборат. Арки аълонинг баландлиги 25 метрдан ошиқроқ, умумий майдони 1,5 га. 1985-1986 йилларда қазилма ишлари олиб борилган. У илк, ривожланган ва сўнгги ўрта асрларга оид (Грицина, 1990, 16-17-бб.).

55. Жиндиқўрғон. Микқўрғондан 0,7 км жойлашган. Хўжанд-Уструшона археологик отряди томонидан қайд қилинган (Негматов, Пулатов, Хмельницкий, 1973, 106-б.). Ёдгорлик сойнинг ўнг қирғоғидаги жарлик четида жойлашган. Чўққи тепа ва ўлчамлари номаълум атроф худудлардан иборат. Чўққи тепанинг юқори юзаси 60x50 м ва у қарийиб асоси ўлчамига тенг. Жануби-шарқий бурчада четқиш жойи (пандус) кузатилади. Кўшк кўринишдаги ховлиси истехкомланган қишлоқ харобаси ҳисобланади.

56. Бошбулоқтепа. Хўжамушкентской ва Бешбулоқсой қўшилган жойи ўрнида Жиндиқўрғоннинг жанубида жойлашган. Шарқий ва шимолӣ қисмларини булдозер қирқган. Тепанинг ўлчамлари асосидан 37x12 м, баландлиги 8 м. Илк ўрта асрларга оид ховлили қишлоқ харобаси ҳисобланади.

57. Тубодатепа. Сойнинг ўнг соҳилида Эрганали қишлоғида

жойлашган. Хўжанд-Уструшона археологик отряди томонидан қайд қилинган (Негматов, Пулатов, Хмельницкий, 1973, 106-б.). Жанубий қисми ҳовли учун кесилган. Сақланган қисми ўлчам-лари 25x12 м, баландлиги 4,5 м. Илк ўрта асрларга оид кишлок харобаси

ҳисобланади.

58. Қаровултепа 9. Сойнинг чап соҳилида Ойувли қишлоғи тагида жойлашган. Тепа ўлчамлари асосида 16x13 м, баландлиги 3 м. Илк ўрта асрлар қишлоқ харобаси ҳисобланади.

59. Оқтепа 2. Фируз ва Баёғ қишлоқлари оралиғида жойлашган. А.И. Билолов томонидан эсга олинади (Билолов, 1980, 23-б.). Тепа ўлчамлари асосида 45x40 м, баландлиги 6 м. Илк ўрта асрлар қишлоқ харобаси ҳисобланади.

60. Катгатепа. Қоровултепа 9 дан 0,3 км жануби-ғарбда жойлашган. Тепа ўлчамлари асосида 33x32 м, баландлиги 6 м. Илк ўрта асрлар қишлоқ харобаси ҳисобланади.

61. Қаровултепа 10. Сойнинг чап қирғоғида Эрганали қишлоғидан шимолроқда жойлашган. Тўғри тўртбурчакли тағжой 20x17 м, баландлиги 2 м. Ушбу жойдан топилган сопол буюмлар VI-VIII асрлар билан саналади.

62. Номсиз тепа 9. Олдинги тепадан ғарбда жойлашган. Ёдгорлик Г-шаклда. Тепаликнинг ўлчамлари 41x27 м, баландлиги 2 м. Илк ўрта асрларга оид қишлоқ харобаси ҳисобланади.

63. Хирмонлитепа. Сойнинг чап соҳилида Эрганли қишлоғида жойлашган. Тепа худуди асосида 120x80 м, баландлиги 8 м. Шимоли-шарқий ва жануби-шарқий қисмлари булдозерда кесилган. Сирланмаган сопол бўлаклари топилган.

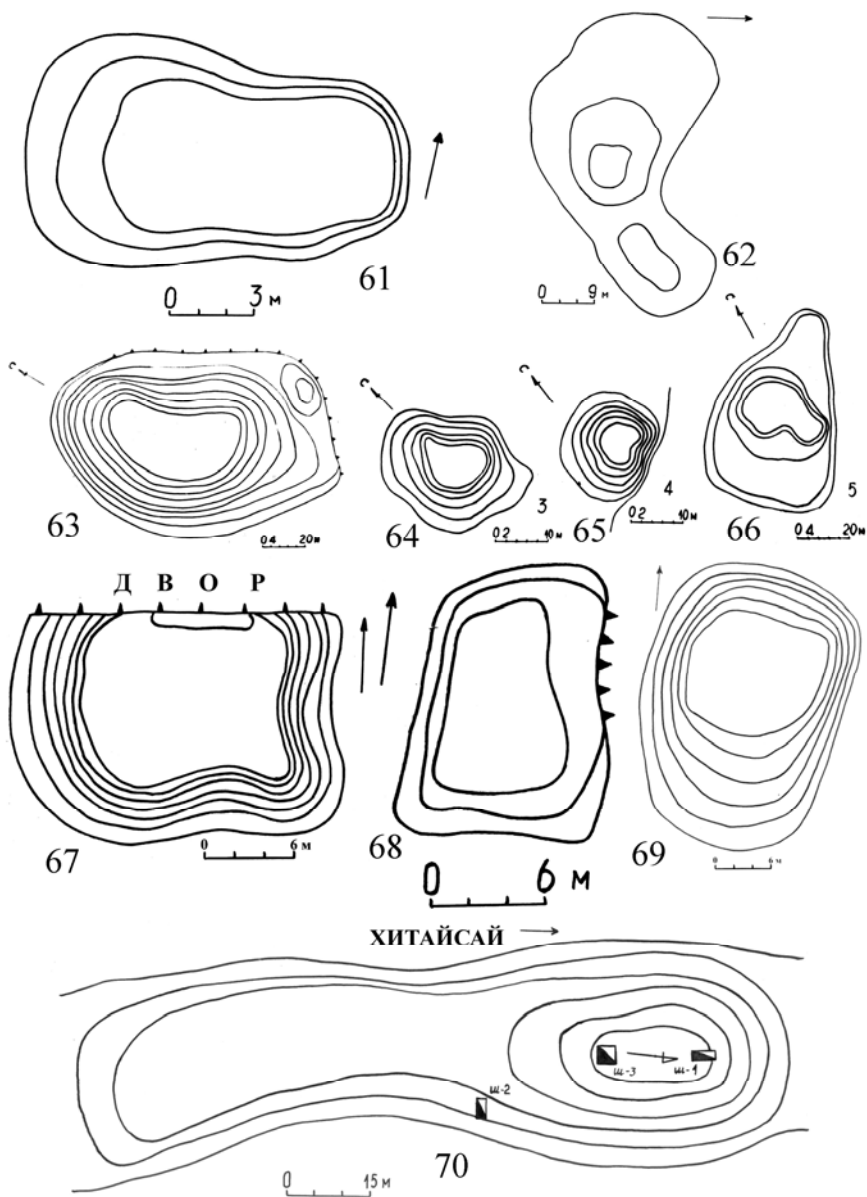
64. Турдитепа. Хирмонли тепанинг жанубида жойлашган. Шимоли-шарқий томони булдозерда кесилган. Асоснинг ноаниқ тарҳи ўлчамлари 28x23 м, баландлиги 5 м. XI-XII асрларга оид сополлар топилган.

65. Рахмонбердитепа. Турдитепа жанубида жойлашган. Чўкки тепа ва унга туташ худудлардан иборат. Айлана шаклидаги асоси ўлчамлари 20x17 м, баландлиги 5,5 м. Санаси номаълум.

66. Муҳаммадитепа. Олдинги тепадан жанубда жойлашиб, Эрганли қишлоғидаги ёдгорликлар занжирини боғлайди. Ёдгорликнинг ўлчамлари 60x44 м, баландлиги 4 м, санаси номаълум.

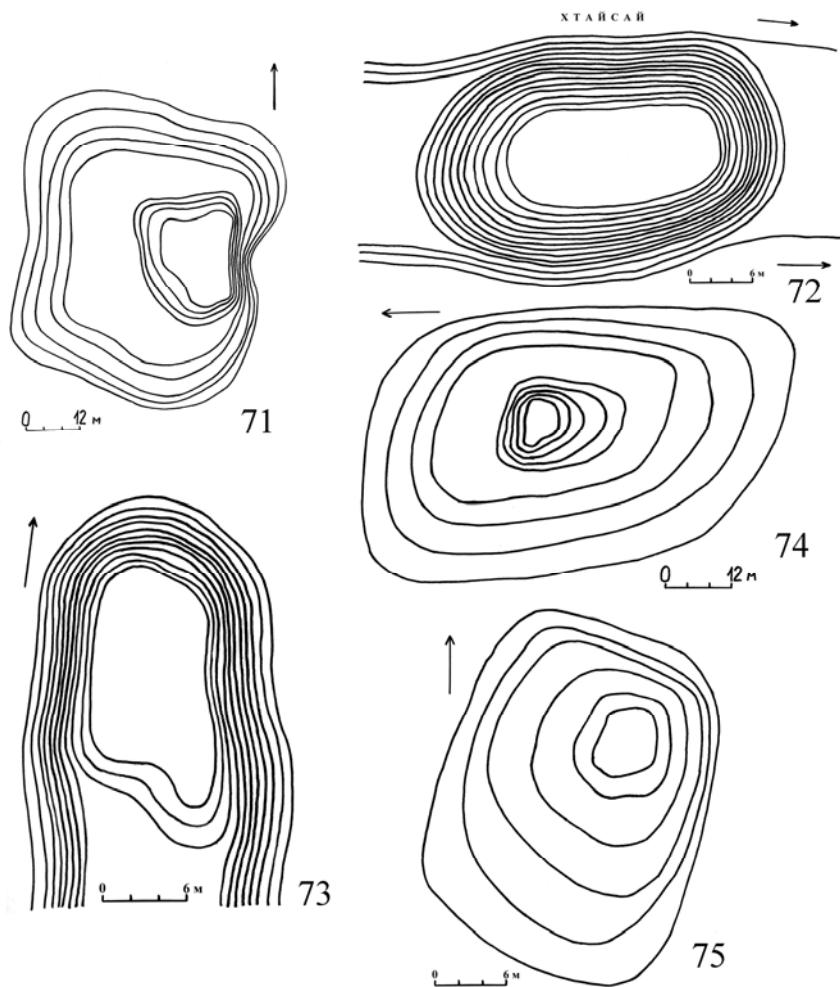
67. Эрганалитепа. Сойнинг чап соҳилида, Эрганали қишлоғининг жанубида жойлашган. Шимолий томонида уйлар қурилган. Тепанинг сақланган қисми ўлчамлари асосида 22x14 м, баландлиги 6 м. Илк ўрта асрлар қишлоқ харобаси ҳисобланади.

68. Буқабулактепа. Сойнинг ўнг соҳилида, Миккўрғондан

ғарбда жойлашган. Тепа ўлчами асосида 14x10 м, баландлиги 1,5 м. Илк ўрта асрлар кишлоқ харобаси ҳисобланади.

69. Қаратоштепа Хўжамушкентсойнинг чап ирмоғи Обишўрсойнинг ўнг соҳилида жойлашган. Ёдгорлик сойнинг табиий дарвозаси – Қаратош қояси ва сой туташган, тор дарода жойлашган. Энг баланд жойи чўққи шимолий қисмида жойлашган. Тепанинг ўлчамлари 33x21 м, устки юзаси 16x14 м, баландлиги 6 м. Сополлар

илк ўрта асрларга оид. Қаровулхона иншооти вазифасини бажарган.

70. Хитойтепа. Обишўрсойнинг (Хитойсой) ўнг соҳилида, илгариги тепадан жануброқда жойлашган. Чўққи тепа атрофидаги худуд, сой бўйлаб чўзилган. Унинг ўлчамлари 50х35 м, баландлиги 4 м. Унга туташ худуд ўлчамлари 130х35 м. 1986 йилда қазишма ишлари олиб борилиб, у антик давр маълумотларини беради (Грицина, 1990, 16-17-бб.; Древний Заамин, 1994, 33-38-бб.; Буряков, Грицина, 1994).

71. Қурқудуктепа. Обишўрсойнинг ўнг соҳилида, Хитойтепадан 0,5 км.да жойлашган. Ёдгорликнинг жанубий ва ғарбий томонлари шудгорланган. Тепанинг ўлчамлари асосидан 70х56 м, баландлиги 8 м. Сополлари VI-XII асрларга оид.

72. Қўштепа 1. Қурқудуктепадан жануброқда жойлашган. Айлана шаклдаги асоси ўлчамлари 34х22 м, баландлиги 12 м. Илк ўрта асрлар кўшкни тарзидаги қишлоқ харобаси ҳисобланади.

73. Қўштепа 2. Қўштепа 1 дан 55 м, Хитойсойнинг ўнг соҳилида жойлашган. Айлана шаклидаги асоси ўлчамлари 26х18 м, баландлиги 10 м. Илк ўрта асрлар кўшкни тарзидаги қишлоқ харобаси ҳисобланади.

74. Шўртепа. Букабалак тепанинг қаршисида, сойнинг чап соҳилида жойлашган. У марказий тепа ва унга туташ худуддан иборат. Унинг ўлчамлари асосида 78х47 м, баландлиги 8 м. Илк ўрта асрлар кўшкни тарзидаги қишлоқ харобаси ҳисобланади.

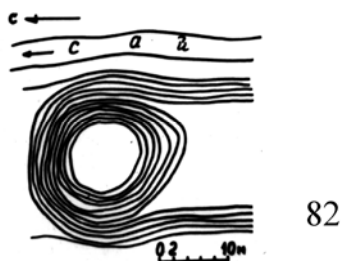
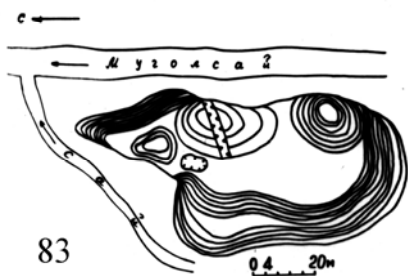
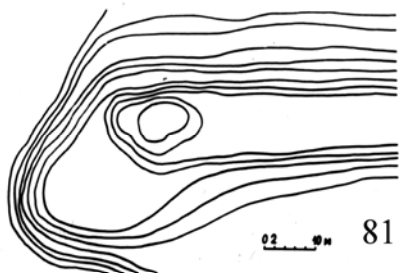
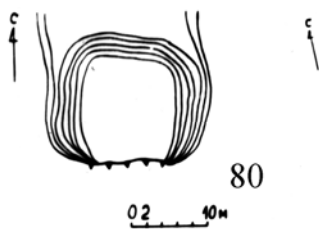
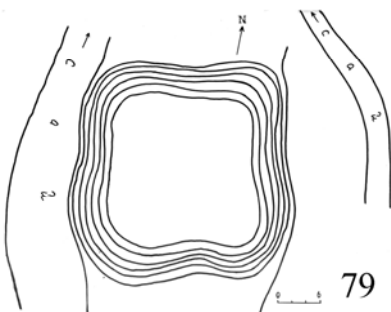
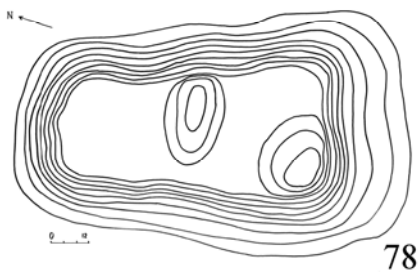
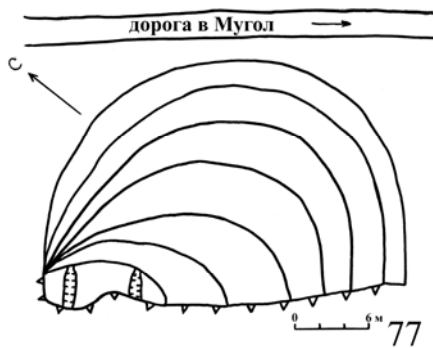
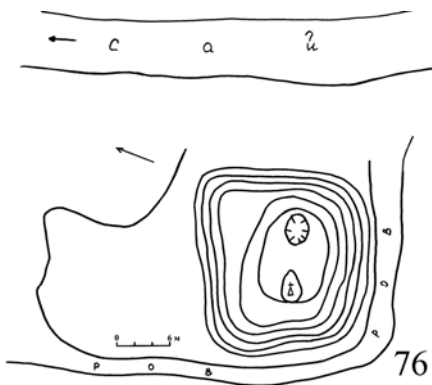
75. Жумонтепа. Шўртепадан 0,4 км жанубда жойлашган. Унинг ўлчамлари асосида 32х24 м, баландлиги 5 м. Илк ўрта асрлар қишлоқ харобаси ҳисобланади.

Мўғулсой гуруҳи

Гуруҳ таркибига 9 та ёдгорлик кириб, уларнинг маркази Култепа харобалари ҳисобланади.

76. Мозортепа. Номган қишлоғидан 0,8 километрда, Муғал қишлоғи тупроқ йўлидан шимолда жойлашган. Квадрат шаклида бўлиб, ўлчамлари 23х20 м, юқори майдони ўлчамлари 10х8 м, баландлиги 6 м. Ёдгорликда маҳаллий афлиё қабри жойлашган. Кўплаб пишиқ ғишт ва қорахонийлар даври сополлар учрайди. Алоҳида турган қаср қишлоқ харобаси ҳисобланади.

77. Номсизтепа 10. Мозортепадан 0,3 км ғарбда жойлашган.

Унинг ғарбий ярми бузиилган, усти ковланган. Сақланган қисми ўлчамлари 28x25 м, баландлиги 6 м. Қорахонийлар даврида оид алоҳида турган қаср қишлоқ харобаси ҳисобланади.

78. Култeпeнa 2. Сойнинг чап соҳилида, олдинги тепадан жануби-шарқда жойлашган. Бу Мўғулсойнинг энг катта ёдгорлиги бўлиб, маҳаллий аҳолига яхши маълум. Маҳаллий жой атрофида ажралиб туради. Хусусан, унинг устидан шимолий худудлар яхши кузатилади. Афтидан, у ўрта асрлар ички йўлларида бирида, Саботдан Ўратeпa ва Бунджикeтгa боришда бўлган. Шакли сой бўйлаб чўзилган, ўлчамлари 124x76 м, баландлиги 11 м. Юқори майдонида икки тепалик кузатилади. Сополлар кўп ривожланган ва сўнгги ўрта асрларга оид. Йирик қишлоқ, қишлоқлар тузилмасининг маркази ҳисобланади.

79. Мўғултeпeнa Култeпeнaнинг жануби-шарқий томонида, сойнинг ўнг соҳилида, табиий тепалик устида, икки сойнинг қўшилишида жойлашган. Ёдгорликнинг жанубий ва жануби-шарқий қисмлари ажралиб туради. Бурчакларида бурж колдиклари кузатилади. Шакли тўртбурчакка яқин, ўлчамлари 31x31 м, баландлиги 4,5 м. Юқори майдони юзаси 23x22 м. Сополлари илк ўрта асрларга оид. Тоғ кўши ҳисобланади.

80. Миктeпeнa 2. Сойнинг ўнг соҳилида Муғултeпeдан шимолда жойлашган. Унинг ўлчамлари асосида 20x14 м, баландлиги 6 м. Илк ўрта асрлар қишлоқ харобаси ҳисобланади.

81. Номсиз тeпa Миктeпeнaнинг жануби-шарқий этагида жойлашган. Ўлчамлари 17x14 м, баландлиги 4 метрли чўкки ва чегаралари аниқланмаган туташ худуддан ташкил топган. Илк ўрта асрлар қишлоқ харобаси ҳисобланади.

82. Равшантeпeнa. Мўғул қишлоғида, сойнинг чап соҳилида жойлашган. Унинг ўлчамлари асосида 24x23 м, баландлиги 5,5 м. Илк ўрта асрлар қишлоқ харобаси ҳисобланади.

83. Қўргонтeпeнa Равшантeпeдан жанубда жойлашган. Шакли ноаниқ, ўлчамлари 110x52 м, баландлиги 10 м. Юқори майдонида уч тепалик ва ўралар кузатилади. Илк ўрта асрлар йирик қишлоқ харобаси ҳисобланади.

84. Мозорбоботeпeнa 1. Сойнинг ўнг соҳилида Мўғул қишлоғининг жанубий чеккасида жойлашган. Ўта бузилган. Устида мазор қурилган. Илк ўрта асрлар қаровулхона иншооти ҳисобланади.

Тағобсой гуруҳи

Гуруҳ таркибига 30 та ёдгорлик киради. Унга Баландчақир қишлоғи оралиғидаги маҳаллий булоқ ва Шаҳристонсойдан чиқарилган канал бўйидаги ёдгорликлар ҳам киради. Қишлоқ тузилмасининг ўзаги Қўштепа шаҳар харобалари ҳисобланади

85. Қўштепа шаҳар харобаси сойнинг ўнг соҳилида, Чақанд қишлоғидан 2 км шимолда жойлашган. У 1985 йилда Сирдарё археологик отряди томонидан очилган. Харобалар мердиан бўйлаб чўзилган. Номи икки баланд (қўш) арки аъло, тепаданташкил топган. Бирининг баландлиги 11,5 м, иккинчисиники 10 метрдан ортиқроқ. Арки аъло атроф худуддан чуқур хандак билан ажралади. Шаҳристон арки аълодан жанубий ва шарқий томонда жойлашган ва, мумкин, девор билан ўраб олинган. Деворлар айниқса шимолий томонда яққол кузатилади. Харобаларнинг жанубида номсиз тепалик қад кўтарган. Харобаларнинг умумий майдони 12 гектардан кам эмас. Илк ўрта асрлар сопол парчалари учрайдиган тепаликлар Чақанд қишлоғигача кузатилади.

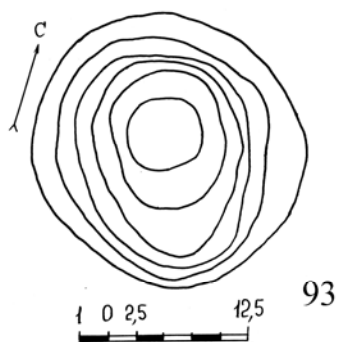
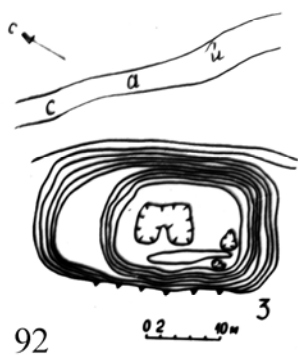
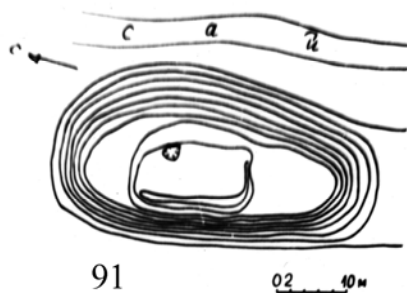
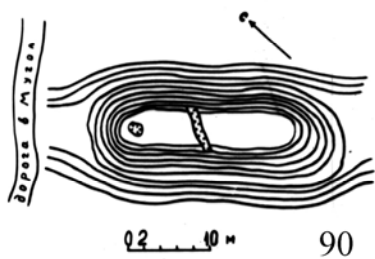
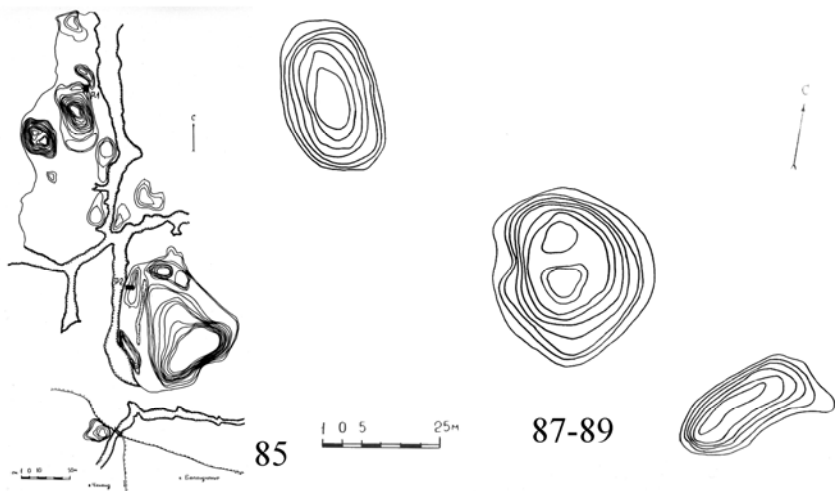
86. Қаровултепа 16 Қўштепа шаҳар харобалари йўлини шимол томондан тўсувчи баланд қоянинг устида жойлашган. Шакли чўзинчоқ, ўлчамлари 32x24 м, баландлиги 2 м. Илк ўрта асрлар қаровулхона иншооти ҳисобланади.

87-89. Учтепа 1. Сойнинг ўнг соҳилида, Қўштепа харобаларидан ғарбда жойлашган. Учта айлана шаклидаги тепалардан иборат, ўлчамлари 45x40 м баландлиги 9 м, 49x20 м, баландлиги 7 м, баландлиги 6,5 м. Илк ўрта асрлар қишлоқ харобаси ҳисобланади.

90. Қаровултепа 11 Муғул қишлоғи йўлидан жанубда, сойнинг чап соҳилида жойлашган. Шакли чўзинчоқ, ўлчами 30x15 м, баландлиги 5,5 м. Усти хандақлар билан бузилган. Илк ўрта асрлар қишлоқ ҳисобланади.

91. Қаровултепа 12. Олдинги тепадан жанубда жойлашган. Шакли чўзинчоқ, ўлчами 48x25 м, баландлиги 7 м. Илк ўрта асрлар қишлоқ харобаси ҳисобланади.

92. Қаровултепа 13. Олдинги тепадан 0,35 км жанубда жойлашган. Чўққи тепа ва унга туташ шимолий худуддан иборат. Шакли тўғритўртбўрчак, ўлчами 48x25 м, баландлиги 7 м. Илк ўрта асрлар қишлоқ харобаси ҳисобланади.

93. Қаровултепа 14. Чакан қишлоғининг шимолий чеккасида жойлашган. Айланаси 28 м, баландлиги 6 м. Сополлари X-XII асрларга оид.

94. Қалатепа 1. Чакан қишлоғида, сойнинг чап соҳилида жойлашган. Ёдгорлик сой бўйидаги икки тик табиий тепаликда жойлашган. Жанубий тепа ўлчамлари 40x30 м, баландлиги 12 м, шимолий тепа - 42x20 м, баландлиги 8 м. Жанубий тепанинг сой ўзанидан баландлиги 25 метрдан ортиқроқ. Сополлар илк ва ривожланган ўрта асрларга оид. Тепалардан бири, афтидан, кўшк хилдаги иншоот бўлган. Иккинчи тепанинг вазифасини аниқлаш ҳозирча қийин.

95. Андақултепа Чакан қишлоғига Баландчоқир томондан кириш жойида жойлашган. Шакли чўзинчоқ, ўлчами 23x21 м, баландлиги 6 м. Сополлари X-XII асрларга оид.

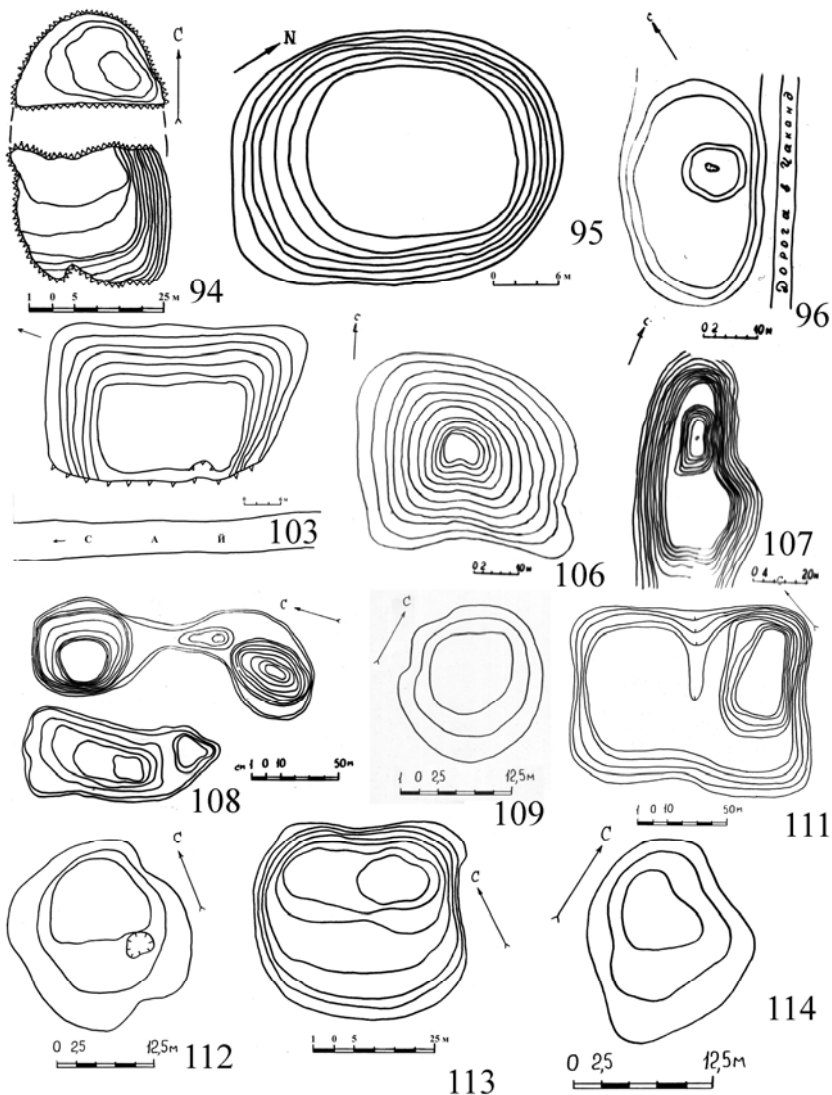
96. Молтепа Чаканд қишлоғига киришда, йўлининг ўнг томонида жойлашган. Марказида баланд бўлмаган тепа ва унинг атрофида туташ худуддан иборат. Тепанинг ўта бузилган. Унинг ўлчами 40x26 м, баландлиги 6 м. Сополлари X-XII асрларга оид.

97. Хўжабалогардонтепа Чакан қишлоғига киришда йўлдан жанубдаги ажралиб турган баландлик устида жойлашган. Ҳозирда қабристон жойлашган. Аниқ ўлчамлари номаълум, худуди 1 гектардан ошиқ бўлмаган. Сополлари X-XIII асрларга оид.

98. Номсиз тепа 14. Олдинги тепадан ғарбда, сил касалхонаси олдида жойлашган. Ёдгорлик ўта бузилган. Унинг ўлчами 32x30 м, баландлиги 4,5 м. Илк ўрта асрлар қишлоқ харобаси ҳисобланади.

99. Намозгоҳтепа олдинги тепадан жанубда тупроқлик устида жойлашган. Уни жанубдан шимол томон икки чуқур хандак кесиб ўтади. Ёдгорлик хандакнинг ғарбий қирғоғининг чап томонида жойлашган. Унинг шимолий томони ёмғир ювиб кетган. Сакланиб қолган учбурчак қисмининг ўлчами 24x18 м, баландлиги 4,5 м. Бир неча дона сирланмаган сопол парчалари топилган.

100-102. Учтепа 2. Олдинги тепадан жанубда, сойнинг ўнг соҳилида жойлашган. Уч тепадан иборат. Улардан иккитаси қарийиб бир хил: айланаси 6 м, баландлиги 2 м. Учинчи тепанинг шакли Г-ҳарфига ўхшайди, зеро унга ғарб томондан 11,5x9 м, баландлиги 2 метрли тепа туташади. Улар устидан материал топилмаган.

103. Чакандтепа. Чаканд қишлоғининг марказида, сойнинг ўнг қирғоғида жойлашган. Унинг ўлчами 32-30 м, баландлиги 4,5 м. Илк ўрта асрлар кўши тарзидаги қишлоқ харобаси ҳисобланади.

104. Тағобтепа сойнинг ўнг қирғоғида, Чаканд қишлоғининг

шаркида жойлашган. Унинг ўлчами 40x15 м, баландлиги 3 м. Илк ўрта асрлар қишлоқ харобаси ҳисобланади.

105. Номсизтепа 12. Чаканд қишлоғининг жанубий чеккасида, сойнинг ўнг соҳилида жойлашган. Ўта бузилган. Илгариги кўриниши тикланмайди. Фақат икки шаклсиз тепа сақланган. Илк ўрта асрлар қишлоқ харобаси ҳисобланади.

106. Муғтепа 1. Сойнинг чап соҳилида, Чаканддан 1 км жанубда жойлашган. Шакли чўзинчоқ ўлчами 51x47 м, баландлиги 11 м. Илк ўрта асрлар қишлоқ харобаси ҳисобланади.

107. Муғтепа 2. Чаканд қишлоғидан 1,3 км жанубда, икки сойнинг қўшилиш жойида, табиий тепада жойлашган. Баландлиги 5 метрли чўкки тепа ва унинг атрофидаги худудлардан иборат, ўлчами 84x46 м. Ёдгорликнинг умумий баландлиги 16 м, сополлари илк ўрта асрларга оид. Қаровуллик вазифасини бажарган кўшк хилдаги қишлоқ харобаси ҳисобланади.

108. Қуштепа. Баланд чақир қишлоғидан 1,5 км жануби-ғарбда Жар дарёсининг чап соҳилида жойлашган. А.И. Билолов томонидан эса олинади (Билолов, 1980, 28-б.). Учта чўзинчоқ тепадан иборат. Улардан икkitаси ўзаро боғланган, учинчиси эса, жанубда алоҳида туради. Уларнинг умумий жанубдан шимолга йўналган. Ғарбдаги тепанинг ўлчами 140x60 м, баландлиги 5 м. Бошқа икки тепа қарийиб 200 метрга чўзилган. Улардан бирининг баландлиги 12,5 м, бошқаси - 10 м. Илк ўрта асрлар сополлари орасида этнографик буюмлар ҳам учрайди. Йирик қишлоқ харобаси ёки бирор мулклик маркази деб қараш мумкин.

109. Юмалоқтепа “Ховос” хўжалиги марказий қўрғони шимолий чеккасида жойлашган. Айлана шаклида, ўлчами 22,5x20 м, баландлиги 3 м. Илк ўрта асрлар қишлоқ харобаси ҳисобланади.

110. Номсиз тепа 13. Олдинги тепадан жанубда сойнинг чап соҳилида жойлашган. Ўта бузилган. Ҳозирда устида қўтон жойлашган. Илгариги шакли тикланмайди. Илк ўрта асрлар қишлоқ харобаси ҳисобланади.

111. Дунётепа. Баландчақир қишлоғидан жануби-шарққа томон, Сармичга йўлининг жанубида жойлашган. Тўғритўртбурчак шаклида. Ҳовлининг шимолий деворида пастак жой – дарвоза ўрни бор. Ўлчами 80x60 м, баландлиги 10 м.дан ортиқ. Шимолий бурчагидаги тепалик баландлиги 5 м. Сополлари илк ва ривожланган ўрта

асрларга оид. Кўшк ва ҳовлили қаср харобаси ҳисобланади.

112. Иcriктепа. Дунётепадан 0,6 км жануби-ғарбда табиий баландликда жойлашган. Юқори майдонида ўралар қовланган. Тўғритўртбурчак шаклида, айланаси 25 м, баландлиги 3,5 м. Илк ўрта асрлар қаровулхона иншооти ҳисобланади.

113. Ялпоқтепа. Иcriктепадан 0,8 км жануби-шарқда жойлашган. Тўртбурчак шаклида, ўлчами 50x50 м, баландлиги 7 м. Илк ўрта асрлар қишлоқ харобаси ҳисобланади.

114. Қултепа. Дунётепадан 0,25 км шарқда жойлашган. Шаклан чўзинчоқ, ўлчами 19x15 м, баландлиги 3 м. Илк ўрта асрлар қишлоқ харобаси ҳисобланади.

Сармиқсой гуруҳи

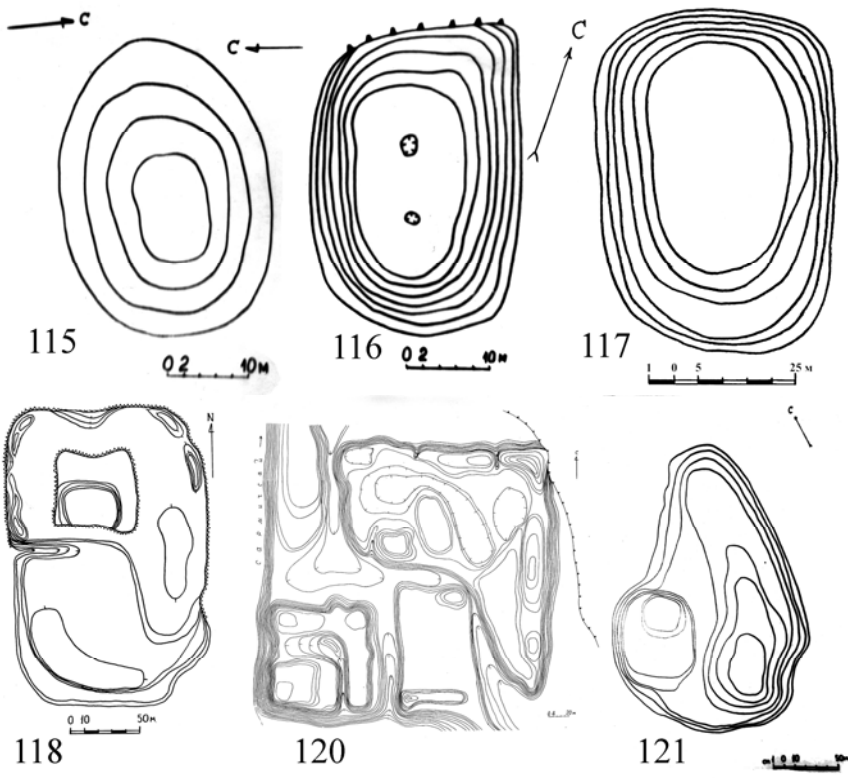
Гуруҳда 8 ёдгорлик, улардан иккитаси шаҳар харобалари: Қуштепа (илк ўрта асрлар) ва Каттақиртепа (ривожланган ўрта асрлар), навбатма-навбат қишлоқ тузилмалари маркази бўлишган.

115. Қаровултепа 15. Сойнинг баланд, чап соҳилида, Сармиқ қишлоғининг шимоли-шарқда жойлашган. Шаклан чўзинчоқ. Ўлчами асосида 37x26 м, баландлиги 3 м.га яқин. Ёдгорликдан Сармиқнинг атрофги яхши кузатилади. Бир неча дона илк ўрта асрларга оид сополлар топилган. Қаровулхона иншооти қолдиғи ҳисобланади.

116. Юмалоқтепа 1. Искандар қишлоғининг шимолида жойлашган. Шакли чўзинчоқ, ўлчами 39x25 м. Юқори майдони 23x14 м, баландлиги 6 м. Устки юзаси бузилган. Кўпол қўлда ишланган сопол парчалари топилган, аммо, уларни санасини аниқлаш қийин. Тахмин қилинишича, улар илк ўрта асрларга оид. Аммо, тепанинг ўрни қадимги Уструшона ёдгорликлари учун ниҳоятда қулай. Қишлоқ номининг ўзи бунга яна бир исбот ҳисобланади. Афтидан, унинг санаси янада қадимийроқ бўлса керак.

117. Меҳмонтепа. Сармиш қишлоғининг марказида жойлашган. Ҳозирда у еда меҳмонхона жойлашган. Тепанинг тахминий ўлчамлари 50x32,5 м, баландлиги 5 м. Илк ўрта асрлар қишлоқ харобаси ҳисобланади.

118. Қуштепа шаҳар харобаси. Сармиқ қишлоғида, сойнинг ўнг соҳилида жойлашган. Ёдгорликнинг яққол ажраладиган баланд-

лиги 20 м. арки аълоси ва унга туташ ўлчами 210x140 м шахристон худуди бор. Харобаларнинг шарқий ва жанубий томонларидан мудофаа деворлари қолдиклари кузатилади. Афтидан, харобалар худуди жануб томон чўзилган, аммо, ҳозирда у шудгор қилинган. Сополлар кўп: хум ва хумчалар, қозон, қадахлар, кўза парчалари учратилади. Антик ва илк ўрта асрларга оид.

119. Хумдонлар. Жўйлангар қишлоғида, Мозортепаннинг жанубий кесимида, табиий тупроқ тепалиги устида жойлашган. Учта илк ўрта асрларга оид хумдонлар бор.

120. Каттақиртепа шаҳар харобаси. Сойнинг ўнг қирғоғида Куштепа харобаларининг жанубида жойлашган. Квадрат шаклида. Харобаларнинг ғарбий ва жанубий қисмида мудофаа деворлари бор. Ғарбий томон истехкоми чуқур хандак билан ҳам кучайтирилган. Квадрат шаклидаги арки аъло алоҳида харобаларнинг шимоли-

шарқий бурчагида жойлашган. У деворлар ва яшаш учун мўлжалланган буржлар билан мустаҳкамланган. Жануб ва шимол томондан икки дарвоза ўрни кузатилади. Харобаларнинг умумий майдони 7-8 гектардан ошмайди. Ёдгорлик устидан ривожланган ўрта асрларга оид сополлар топилган. Арки аъло асоси илк ўрта асрларга тақалиши эҳтимолдан холи эмас.

121. Хўжадўсттепа сойнинг ўнг соҳилида, юқори Сармич қишлоғининг жанубида жойлашган. Шакли ноксимон, ўлчами 280x190 м, баландлиги 7 м. Илк ва ривожланган ўрта асрлар йирик қишлоғи харобаси ҳисобланади.

122. Хумдонлар. Хўжадўсттепадан 0,3 км шарқда тупроқли тепанинг кесимида жойлашган. Иккита хумдон кузатилади. Улар Хўжадўсттепа харобаларига тегишли бўлган.

Мозор - Қўрғонлар

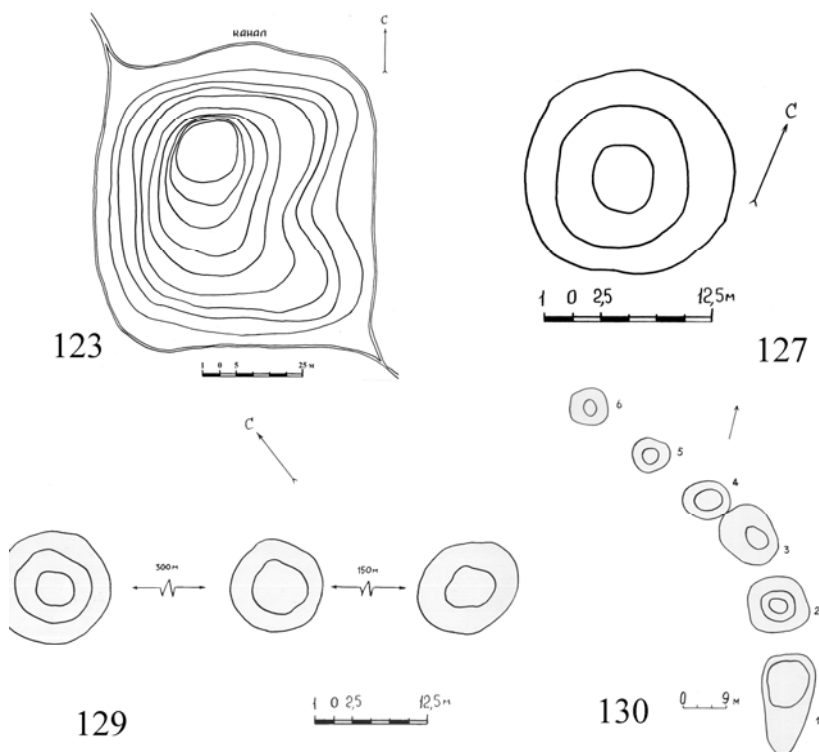
123. Саритепа. Сайхунобод туманида, Нурота харобаларидан 3 км жануби-шарқда жойлашган. 1914 йилдаги В.Ф. Караваев харитасида қайд этилган. 1984 йилда Сирдарё археологик отряди томонидан тадқиқ этилган. Ўлчами асосида 77x70 м, баландлиги 9 м.

124. Суйритепа (Сигиртепа) Сайхунобод туманидаги “Тулистон” хўжалиги ерларида жойлашган. Айланаси 31 м, баландлиги 3 м.

125. Улкан-Сойлик. Гулистон шаҳрининг шимолий чеккасида жойлашган. В.Ф. Караваев ва М.Е. Массонлар томонидан қайд қилинади (Массон, 1935, 17-б.). Айланаси 90 м, баландлиги 12 м. Бу Сирдарё вилояти ва умуман Уструшонанинг энг катта мозор-қўрғони ҳисобланади. 1990 йилда Сирдарё археологик отряди томонидан қазилма ишлари олиб борилган ва у X-XII асрларга оид манбалар олинган. Фикримизча, у турк кўчманчилари ҳукмдори қабри бўлиб, Ўрта Осиёда гуз ёки оғузлар сифатида маълум (Грицина, 1997, 73-75-бб.; унинг ўзи, 2002, 45-46-бб.).

126. Қўрғон. Боёвут туманида Боёвут 1 хўжалигининг 4 бўлими ерларида жойлашган. Унинг ўлчами 64x10 м, баландлиги 5 м.

127. Қўрғон. Ховос туманида, Лолатепадан 5 км, шимоли-ғарбда, Ховос Сармич йўлидан 1 км шарқда жойлашган. Айланаси 20 м, баландлиги 2 м.

128. Қўрғон. Чанговул қишлоғида 2 км жанубда, Ховос-Баландчакир йўлидан ғарбда жойлашган. Ўлчами 27x21 м, баландлиги 2 м.

129. Қўрғонлар гуруҳи. Работ-Сават қишлоғи яқинида, Хўжамушкентсойнинг ўнг соҳилида жойлашган. Айланаси 10-35 м, баландлиги 2 дан 5 м.гача.

130. Қўрғонлар гуруҳи. Хонтепадан 0,7 км шимолда жойлашган. Тепалар айланаси 6 дан 12 м.гача. Баландлиги 0,5 м.дан, 1,5 м.гача.

131. Қўрғонлар гуруҳи. Хонтепа харобасидан шарқда жойлашган. Уларнинг айланаси 10 дан 15 м.гача, баландлиги 1,5 м.гача.

132. Қўрғонлар гуруҳи. Сабот қишлоғидан шарқда жойлашган. Жануб-шимол йўналишидаги уч қўрғондан иборат. Айланалари 12-

15 м, баландликлари 2 м.гача.

133. Қўрғонлар гуруҳи. Сангактепа 1 қадимги Уструшона қишлоқ харобаси шимол ва жануб томонларда жойлашган тепалардан иборат. Айланалари 20-25 м, баландлиги 1 метрдан ошиқроқ. 1990 йилда қўрғонлардан бири Сирдарё археологик отряди томонидан очилган. Унда Ўрта Осиё ва Қозоғистонда кенг тарқалган кенкол (лаҳадга қўндаланг жойлашган узун гўр) типигаги кўмиш (қабр) бўлган (Горбунова, 1981, 84-б.). Қазииш натижасида қўлга киритилган материаллар милодий II-IV асрларга оид (Грицина, 1997, 75-78-бб.).

134. Қўрғонлар гуруҳи. Октепадан ғарб ва жануби-ғарбда Қўшқанд қишлоғи яқинида ҳар хил масофада жойлашган. Тепалар айланаси 4 дан 12 м.гача баландликлари 1,5 м.гача (Грицина, Пардаев, 1990, 167-б.).

135. Қўрғонлар гуруҳи. “Қўшқанд” хўжалигининг марказий қўрғонининг жануби-шарқий томонида Жар қирғоғида жойлашган. Тепаларнинг айланаси 4-12 м, баландлиги 1,5 м.

136. Қўрғонлар. Қўштепа харобаларининг ғарбий ва шимолий томонларида икки қўрғон жойлашган. Бирининг айланаси 12 м, иккинчисини 14 м, баландлиги 2 м.

137. Қўрғонлар. Намозгатепаининг жануби-ғарбида икки қўрғон жойлашган. Шимолий қўрғон ўлчами 12х9,5 м, баландлиги 1 м. Жанубдагиси - 9х8, баландлиги 1 м.

ЛИТЕРАТУРА

Абдуллаев В.А., Валиходжаев В. Литературная жизнь // История Самарканда. Том первый. Ташкент, 1969

Абрамов М. Гузары Самарканда. Ташкент, 1989

Абрамов М.М., Пугаченкова Г.А. Политическая история Самарканда в XVII - первой половине XIX в. // История Самарканда. Том первый. Ташкент, 1969

Авеста. Избранные гимны. Перевод с авестийского и комментарии проф. И.М. Стеблин-Каменского. Душанбе, 1990

Алимов У.А., Сверчков Л.М. Археологические исследования в Сырдарьинской области // ИМКУ. Вып. 21. Ташкент, 1987

Аминов Г.А. Джизако-Чиназская Голодная степь и памятники бывшей в ней оседлости. Туркестанские ведомости. № 27, 10.VII. 1873

Анорбоев А. Қадимги ва ўрта асрлар Ахсикент // А. Анорбоев, У. Исломов, Б. Матбобоев. Ўзбекистон тарихида қадимги Фарғона. Тошкент, 2001

Анбоев И.А. Древности Голодной степи // ИМКУ. Вып. 4. Ташкент, 1963

Асир. Ибн ал-Асир. Тарих ал-камиль. Отрывки // Материалы по истории СССР. Вып. 1. М., 1985

Ахун-бабаев Х.Г. Дворец ихшидов Согда на Афрасиабе. Самарканд, 1999

Бабур-наме. Записки Бабура. Перевод М. Салье. Ташкент, 1993

Байхаки Абу-л-Фазл. История Мас'уда (1030-1041). Перевод с персидского, введение, комментарий и приложения А.К. Арендса. М., 1969

Баратова Л.С. Монеты Культепинского клада // Нумизматика Центральной Азии. VI. Ташкент, 2002

Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927

Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Том 1. М., 1963

Беленицкий А.М. Раскопки на городище древнего Пенджикента (в 1953 г. // КСИИМК. Вып. 60. М., 1955

Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. Л., 1973.

- Беленицкий А.М., Маршак Б.И., Распопова В.И.** Раскопки на городище Пенджикент в 1984 г. // АРТ. Вып. XXIV. Душанбе, 1993
- Беляева Т.В.** К открытию древнего поселения на территории Ленинабада // История и археология Средней Азии. Ашхабад, 1978
- Беляева Т.В.** К исторической географии городов Уструшаны // Древняя и средневековая археология Средней Азии. Ташкент, 1990
- Беляева Т.В.** Нуртепа – городище древней Уструшаны // АРТ. Вып. XXIII. Душанбе, 1991
- Беляева Т.В.** О раскопках на Нуртепа и в Худжанде // АРТ. Вып. XXV. Душанбе, 1994
- Бетгер Е.К.** Извлечения из книги «Пути и страны» Абу-л-Касыма ибн Хаукаля // Труды САГУ. Археология Средней Азии. Ташкент, 1957
- Билалов А.И.** Из истории ирригации Уструшаны. Душанбе, 1980
- Билалов А.И., Беляева Т.В.** Исследование цитадели Ходжента в 1975 г. // АРТ. Вып. XV. Душанбе, 1980
- Бикерман Э.** Государство Селевкидов. М., 1985
- Бичурин Н.Я. (Иакинф).** Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Тома I-II. М - Л., 1950
- Богомолов Г.И.** Об одном сюжете на среднеазиатских оссуариях // Актуальные вопросы развития науки и техники в Узбекистане. ТД научной конференции молодых учёных и специалистов АН УзССР. Ташкент, 1987
- Боровкова Л.А.** Запад Центральной Азии во II в. до н.э. - VII в. н.э. М., 1989
- Брыкина Г.А.** Могильник Кайрагач в Южной Киргизии // КСИА. 170. М., 1982
- Бубнова М.А.** Разработка полезных ископаемых в долине Зеравшана (древность и средневековье) // ТД международного симпозиума «Роль Истаравшана (Уратюбе) в истории цивилизации народов Центральной Азии. Душанбе, 2002
- Буряков Ю.Ф.** Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. Ташкент, 1982
- Буряков Ю.Ф., Грицина А.А.** Античные памятники Северной Уструшаны // ОНУ. 1989, № 7
- Буряков Ю.Ф.** Заамин и Великий шёлковый путь // Древний За-

амин (история, археология, нумизматика, этнография). Ташкент, 1994

Буряков Ю.Ф., Грицина А.А. Связи Согда, Уструшаны, Чача на Великом шёлковом пути // ТД Международного симпозиума «Роль Истаравшана (Уратюбе) в истории народов цивилизации Центральной Азии». Душанбе, 2002

Буряков Ю.Ф., Грицина А.А. Мавераннахр на Великом шелковом пути. Самарканд – Бишкек, 2006

Вайнберг Б.И. Памятники куюсайской культуры // Кочевники на границах Хорезма. ТХАЭЭ. XI. М., 1979

Волин С.Л. Переводы Ибн Русте, Кудамы и других арабских географов. Рукопись. Архив ИВ РАН. Фонд 93. Оп. 1. Док. № 21. Л., 1959

Воронина В.Л., Негматов Н.Н. Открытие Уструшаны // Наука и человечество. Международный ежегодник. М., 1974

Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. М., 1972

Гайдукевич В.Ф. Могильник близ Ширинская в Узбекистане // СА. XIV. 1952

Герасимов М.М. Основы восстановления лица по черепу. М., 1949

Гоибов Г. Ранние походы арабов в Среднюю Азию (644-704 гг.). Душанбе, 1989

Горячева В.Д., Береналиев О. Раскопки Краснореченского городища // АО 1978. М., 1979

Горбунова Н.Г. Фергана по сведениям античных авторов // История и культура народов Средней Азии. М., 1976

Григорьев В.В. Поход Александра Великого в Западный Туркестан. СПб., 1881

Грицина А.А. Археологические исследования в Северной Уструшане // Я.Г. Гулямов и развитие исторических наук в Узбекистане. Тезисы докладов научной конференции, посвящённой 80-летию академика Я.Г. Гулямова. Ташкент, 1988

Грицина А.А., Сверчков Л.М. Свод археологических памятников Сырдарьинской области. Архив Института археологии АН РУз. Самарканд, 1988

Грицина А.А. Средневековый Сабат (к проблеме планировки и динамике развития городской территории) // Зоны и этапы урбанизации (теоретические аспекты проблемы «Город и процесс урбанизации в Средней Азии»). Тезисы докладов. Ташкент, 1989

Грицина А.А. Северная Уструшана в середине I тысячелетия до н.э. – начале XIII в. (археолого-топографическое исследование). Автореф. дисс. канд. ист. наук. Самарканд, 1990

Грицина А.А., Пардаев М.Х. Археологическое изучение Кизиллинского массива // Археологические работы на новостройках Узбекистана. Ташкент, 1990

Грицина А.А., Сверчков Л.М. Археологические исследования в Сырдарьинской области // ИМКУ. Вып. 23. Ташкент, 1990

Грицина А.А. Археологические памятники Сырдарьинской области. Ташкент, 1992

Грицина А.А. К истории Заamina и Зааминского района // Археология и художественная культура Центральной Азии. ТД. Кн. 2. Ташкент, 1995

Грицина А.А. Из находок на территории махалли Четарык в Заамине // ИМКУ. Вып. 29. Самарканд, 1998

Грицина А.А. О погребениях в хумах в Зааминском тумане // ИМКУ. Вып. 30. Самарканд, 1999

Грицина А.А. Уструшанские были. Ташкент, 2000

Грицина А.А., Иваницкий И.Д., Рахимов К. Раскопки на городище Эски Хавас // Археологические исследования в Узбекистане – 2003 год. Вып. 4. Ташкент, 2004

Грицина А.А., Матбабаев Б.Х. К исторической топографии городов Ферганы на Великом шелковом пути (на примере Кубы и Оша) // Великий шелковый путь и Ферганская долина. Материалы республиканской научно-теоретической конференции. Ташкент, 2004

Грицина А.А. Городище Эски Хавас по результатам раскопок 1988-1989 гг. // Цивилизации скотоводов и земледельцев Центральной Азии. Самарканд-Бишкек, 2005

Грицина А.А., Абдулгазиева Б., Богомолов Г.И., Рахимов К. Работы Хавасского отряда // Археологические исследования в Узбекистане – 2004-2005 гг. Ташкент, 2006

Грицина А.А. Древний Хавас на перекрестке дорог // Археоло-

гия ва тарих фанининг долзарб муаммолари. Республика илмий-назарий анжуман материаллари. 1-қисм. Самарқанд, 2005

Грицина А.А. Древний и раннесредневековый Заамин // Ўзбекистон тарихида Уструшонанинг қадимги ва ўрта асрлар тарихи ва ўрганиш муаммоси. Мавзусидаги II минтақавий илмий-амалий конференция материаллари тўплами. Гулистон, 2007

Гулямов Я.Г. Кладбище Кулпи-Сар // ИМКУ. Вып. 2. Ташкент, 1961

Довуди Д. Кир Великий и проблема основания города Кирополя // ТД международного симпозиума «Роль Истаравшана (Уратюбе) в истории цивилизации народов Центральной Азии. Душанбе, 2002

Довуди Д., Шарипов А. Монета афшина Уструшаны Сайр бин Абдаллаха из собрания Национального музея Таджикистана им. К. Бехзода // ТД международного симпозиума «Роль Истаравшана (Уратюбе) в истории цивилизации народов Центральной Азии. Душанбе, 2002

Дандамаев М.А. Политическая история Ахеменидской державы. М., 1985

Дониш Ахмад. Путешествие из Бухары в Петербург. Избранные произведения. Душанбе, 1976

Древний Заамин. (История, археология, нумизматика, этнография). Ташкент, 1994

Дукс Х. Туябугузские поселения бургулюкской культуры. Ташкент, 1982

Заднепровский Ю.А. Ошское поселение. К истории Ферганы в эпоху поздней бронзы. Бишкек, 1997

Зеймаль Е.В. К периодизации древней истории Средней Азии (середина I тысячелетия до н.э. –середина I тысячелетия н.э. // Центральная Азия. Новые памятники письменности и искусства. Сборник статей. М., 1987

Жуков В.А. О работе группы по изучению каменного века в 1984 г. // АРТ. Вып. XXIV. Душанбе, 1993

Иваницкий И.Д. Христианская символика в Согде // Из истории древних культов в Средней Азии. Христианство. Ташкент, 1994

Идриси. Китаб нузхат ал-муштак фиктирак ал-афак. Перевод Ш. Закирова // Материалы по этнической истории тюркских народов

Центральной Азии. Ташкент, 2003

Исамидинов М.Х., Иваницкий И.Д., Хасанов М.Х. Раскопки в северной части «культового комплекса» и в «резиденции правителя» городища Коктепа // Археологические исследования в Узбекистане – 2002 год. Вып. 3. Ташкент, 2003

Истахри. Китаб Масалик ал-Мамалик // Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. 1. М., 1973

История Узбекистана в источниках. Составитель Б.В. Лунин. Ташкент, 1984

Кадырова Т. Из истории крестьянских восстаний в Мавераннахре и Хорасане в VIII – начале IX вв. Ташкент: Наука, 1965

Калинин В.А. Присоединение Уструшаны к государству Саманидов // Топографическая и нумизматическая конференция. Санкт - Петербург, 2001

Камалидинов Ш.С. «Китаб ан-Ансаб» Абу Са да Абдулкарима ибн Мухаммада ас-Самани как источник по истории культуры Средней Азии. Ташкент, 1993

Караваев В.Ф. Голодная степь в её прошлом и настоящем (статистико-экономический очерк). Петроград, 1914

Кастанье И.А. Древности Уратюбе и Шахристана // ПТКЛА. Год двадцатый. Ташкент, 1915

Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи Евразии. Санкт - Петербург, 1994

Кочнев Б.Д. Мусульманский чекан Уструшаны (по материалам монетного чекана Уструшаны и Заamina) // Древний Заамин (история, археология, нумизматика, этнография). Ташкент, 1994

Лившиц В.А. Самарканд в период завоевания Средней Азии Александром Македонским и борьба Согда за независимость // История Самарканда. Т. I. Ташкент, 1969

Литвинский Б.А., Ранов В.А. Раскопки навеса Ак-Танги в 1959 г. // АРТ. Вып. VII. Душанбе, 1961

Литвинский Б.А. Памятники эпохи бронзы и раннего железа Кайраккумов // В кн. Литвинский Б.А., Окладников А.П., Ранов В.А. Древности Кайраккумов (Древнейшая история Северного Таджикистана). Душанбе, 1962

Литвинский Б.А., Окладников А.П., Ранов В.А. Древности Кайраккумов (Древнейшая история Северного Таджикистана). Душанбе, 1962

Литвинский Б.А. Проблемы этнической истории древней и раннесредневековой Ферганы // История и культура Средней Азии (древность и средние века). М., 1976

Лыкошин Н. Очерк археологических изысканий в Туркестанском крае до учреждения Кружка любителей археологии // Отдельный оттиск из журнала «Среднеазиатский вестник». Ташкент, 1896.

Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Новосибирск, 1989

Массон М.Е. Из истории горной промышленности Таджикистана. Л., 1934.

Массон М.Е. Проблема изучения цистерн-сардоба. Ташкент, 1935

Массон М.Е. Распространение монетных находок чекана династии Сасанидов на территории советских республик Средней Азии // История Иранского государства и культуры. К 2500-летию Иранского государства. М., 1971

Матбабаев Б.Х., Грицина А.А. Археологические исследования в юго-западной части шахристана Кувы (Кубы) // ИМКУ. Вып. 31. Самарканд, 2000

Мешкерис В.А. Коропластика Согда. Душанбе, 1977

Мухамеджанов А.Р., Адылов Ш.Т., Мирзаахмедов Д.К., Семенов Г.Л. Городище Пайкенд. К проблеме изучения средневекового города Средней Азии. Ташкент, 1988

Негматов Н.Н. Историко-географический очерк Уструшаны с древнейших времён по X в. н.э. // МИА. № 37. М-Л., 1953

Негматов Н.Н. Уструшана в древности и раннем средневековье. Душанбе, 1957

Негматов Н.Н., Соколовский В.М. «Капиталийская волчица» в Таджикистане» и легенды Евразии // Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. М., 1975

Негматов Н.Н. Об исследованиях СТАКЭ в 1975 г. // АРТ. Вып. XV. Душанбе, 1980

Негматов Н.Н., Беляева Т.В., Мирбабаев А.К. Начало исследований городища Нуртепа // АРТ. Вып. XX. Душанбе, 1987

Негматов Н.Н. Ходжент. Основные этапы истории // Исследования по истории и культуре Ленинабада. Душанбе, 1986

Негматов Н.Н. Некоторые итоги и перспективы археологии Северного Таджикистана в связи с созданием СТАКЭ. Краткие результаты работ 1974 г. // АРТ. Вып. XIV. Душанбе, 1979

Негматов Н.Н., Мамаджанова С.М. Бунджикат – средневековая столица Уструшаны // Градостроительство и архитектура. Развитие, связи и взаимодействия (с древнейших времён до наших дней). Ташкент, 1989

Негматов Н.Н., Беляева Т.В. Общий отчет об исследованиях Нуртепа в 1980-1985 гг. и предложения по дальнейшему изучению и сохранению памятника // АРТ. Вып. XXV. Душанбе, 1994

Немцева Н.Б. Отчёт по археологическим разведывательным работам в Джизакской области (май–июнь, 1974) // Архив Института искусствознания им. Хамзы. Ташкент, 1974.

Нестеров С.П. Конь в культурах тюркоязычных племён Центральной Азии в эпоху средневековья. Новосибирск, 1990

Нильсен В.А. Становление феодальной архитектуры Средней Азии (V–VIII вв.). Ташкент, 1966

Малаева З.А. О раскопках на объектах VII и VIII Калаи Каххаха I в 1977-1979 гг. // АРТ. Вып. XIX. Душанбе, 1986

Мец Адам. Мусульманский Ренессанс. Издание 2-е. М., 1973

Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента. М., 1963

Москаленко Н.А. Позднепалеолитические стоянки Шахристана // АРТ. Вып. XXIV. Душанбе, 1993

Некрасова Е.Г., Пугаченкова Г.А. Керамика Дальверзинтепе // Кушанский город на юге Узбекистана. Ташкент, 1978

Ога Бургутли. Тоғ садолари. Тошкент, 1992

Ога Бургутли. Бу қўхна Зомин. Тошкент, 1996

Ога Бургутли. Човкартовдан тушган одамлар. Тошкент, 2001

Оразов О. Археологические и архитектурные памятники Серахского оазиса. Ашхабад, 1973

Орлов В. Техника и эстетика. М., 1962

Очерки по истории Ферганы опубликованы А.А. Грициной в 1998 году в газете «Эхо Оша».

Павчинская Л.В., Ростовцев О.М. Оссуарии из Сарытепа // ИМКУ. Вып. 22. Ташкент, 1988

Пардаев М.Х. Калиятапа шахар ёдгорлиги ва унинг стратиграфиясига доир айрим мулоҳазалар // ИМКУ. Вып. 31. Самарканд, 2000

Пидаев Ш.Р. Стратиграфия городища Старого Термеза в свете новых раскопок // Городская культура Бактрии-Тохаристана и Согда. Ташкент, 1987

Пиримкул Дуст Мухаммад. Сирдарё кеча ва бугун. Гулистон, 2002

Потапов А.А. Рельефы древней Согдианы // ВДИ. 1938. № 3

Пугаченкова Г.А. Архитектурные памятники Дехистана, Аби-верда, Серахса // Труды ЮТАКЭ, т. II. Ашхабад, 1953

Пугаченкова Г.А. Архитектурные памятники в селении Астанабаба // КСИИМК. 1956. Вып. 61

Пугаченкова Г.А. Пути развития архитектуры Южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма // ТЮТАКЭ. Т. IV. М., 1958

Пулатов У.П. Чильхуджра. Душанбе, 1975

Пулатов У.П. Работы Дахкатской группы в 1984 г. // АРТ. Вып. XXIV. Душанбе, 1993

Пьянков И.В. Бактрия в античной традиции. Душанбе, 1982

Пьянков И.В. «Саки». (Содержание понятия) // ИООН. 1968. № 3 (53).

Пьянков И.В. Александрия Крайняя в известиях античных авторов // Исследования по истории и культуре Ленинабада. Душанбе, 1986

Пьянков И.В. Города Средней Азии на Великом шёлковом пути по данным итинерария Мая Тициана // Города Центральной Азии на Великом шёлковом пути (ТД конференции, посвящённой 60-летию профессора Ю.Ф. Бурякова). Самарканд, 1994

Ранов В.А. и Салтовская Е.Д. О работах Ура-Тюбинского отряда в 1959 г. // АРТ. Вып. VII. Душанбе, 1961

Ранов В.А. Изучение каменного века Средней Азии за двадцать лет (1945 – 1965) // МКТ. Вып. 1. Душанбе, 1968

Ранов В.А., Несмеянов С.А. Палеолит и стратиграфия антропогена Средней Азии. Душанбе, 1973

Рахимов Н.Т. История Уратюбе по археологическим данным. (Археологическая стратиграфия Уратюбе). Автореф. дисс. канд. ист. наук. Самарканд, 1989

Рахимов Н.Т. Археологическая стратиграфия и периодизация истории Уратюбе // ТД международного симпозиума «Роль Истаравшана (Уратюбе) в истории цивилизации народов Центральной Азии. Душанбе, 2002

Ремпель Л.И. Некрополь древнего Тараза // КСИИМК. Вып. 69. 1957

Ртвеладзе Э.В., Ташходжаев Ш. Об одной тюрко-согдийской монете с христианскими символами // ВВ. Т. 35. М., 1973

Ртвеладзе Э.В. Древние монеты Средней Азии. Ташкент, 1987

Ртвеладзе Э.В. О ранних монетах Чача (Чачана) и подлинном названии области // Археология, нумизматика и эпиграфика средневековой Средней Азии. Материалы научной конференции, посвященной 60-летию со дня рождения доктора исторических наук Б.Д. Кочнева. Самарканд, 2000

Ртвеладзе Э.В., Грицина А.А. Культепинский клад // Нумизматика Центральной Азии. V. Ташкент, 2000

Сагдуллаев А.С. К изучению культовых и погребального обрядов юга Средней Азии эпохи раннего железа // Древняя и средневековая археология Средней Азии. (К проблеме истории культуры). Ташкент, 1990

Сарианиди В.И. Храм и некрополь Тиллятепе. М., 1989

Сверчков Л.М. Замок Мык и его округа // Древний Заамин. Ташкент, 1994

Сверчков Л.М. Средневековый Пшагар и пещера Йеча // ОНУ, 1999. № 11-12

Сиасет-намэ. Книга о правлении вазира XI столетия Низам ал-Мулька. Перевод, введение в изучение памятника и примечания Б.Н. Заходера. М.-Л., 1949

Смирнова О.И. Археологические разведки в верховьях Зарафшана в 1948 г. // МИА. № 37. М.: Наука, 1953

Смирнова О.И. Сводный каталог согдийских монет. Бронза. М., 1981

Соколов В.С. От редактора // Квинт Курций Руф. История Александра Македонского. Сохранившиеся книги. Под ред. В.С. Соколова. М., 1963.

Ставиский Б.Я. К вопросу об идеологии домусульманского Согда. (Погребальный обряд и представления о загробной жизни) // Сообщения Республиканского историко-краеведческого музея. Вып.1. Археология. Сталинабад, 1952

Ставиский Б.Я. Работы Магианской группы в 1959 г. // АРТ. Вып. VII. Душанбе, 1961.

Табари. «История» ат-Табари. Избранные отрывки. Перевод с арабского В.И. Беляева. Дополнения к переводу О.Г. Большакова и А. Б. Халидова. Ташкент, 1987

Тревер К.В. Александр Македонский в Согде // Вопросы истории. 1947. № 5

Тревер К.В., Луконин В.Г. Сасанидское серебро. Собрание Государственного Эрмитажа. Художественная культура Ирана III-VIII веков. М., 1987

Турдикулов Т. Ховос – кўхна диёр. Гулистон, 1996

Шахермайр Ф. Александр Македонский. М., 1984

Шишкин В.А. Варахша. М., 1963

Ширинов Т.Ш., Матбобоев Б.Х., Иванов Г.П. Аҳмад ал-Фарғоний даврида Кубо шаҳри. Тошкент, 1998

Шифман И.Ш. Александр Македонский. М., 1988

Шомий Низомиддин. Зафарнома. Тошкент, 1996

Хасанов М. Об одной греческой находке с городища Нуртепа // ИМКУ. Вып. 29. Самарканд, 1998

Хашимов М.А. По следам легенд. Ташкент, 1990

Хашимов М.А. Религиозные и духовные памятники Центральной Азии (книга-атлас). Алматы, 2001

Хожиб Юсуф Хос. Кутадгу билиг (Саодатга йўлловчи билим). Транскрипция ва хозирги ўзбек тилига тавсиф К. Каримов. 2-нашри. Тошкент, 1972

Хордадбех. Книга путей и стран. Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Н. Велихановой. Баку, 1986

Филанович М.И. Ташкентский микрооазис и формирование трасс культурных и торговых контактов в древности и средневековье // Формирование и развитие трасс Великого шёлкового пути в

Центральной Азии в древности и средневековье. ТД международного семинара ЮНЕСКО. Ташкент, 1990

Филанович М.И., Дукс Х. О древнейшем поселении на Шаштепа в Ташкенте // ИМКУ. Вып. 24. Ташкент, 1990

Фрай Р. Наследие Ирана. М., 1972

Энциклопедический словарь географических терминов. Гл. редактор С.В. Калесник. М., 1968

Яйленко В.П. Основание и начальная история Александрии Крайней // Зоны и этапы урбанизации (теоретические аспекты проблемы «Город и процесс урбанизации в Средней Азии»). Т.Д. Ташкент, 1989

Якубов Ю. Религия древнего Согда. Душанбе, 1997

Якубов Ю. К исторической топонимике городов Уструшаны // ТД международного симпозиума «Роль Истаравшана (Уратюбе) в истории народов Центральной Азии. Душанбе, 2002

Bernard P., Francfort H. – P. Etudes de geographie historique sur la plaine d’Ai Khanoum (Afganistan). Paris, 1978

Dhavalikar M.K. A Note on Ganesa Statues from Afganistan // EAST and WEST. New Series, Vol. 21 – Nos. 3-4. Roma, 1971

Dobbins K.W. Aleksander’s Eastern Satrapies // Persica/ Jaarboek voor het genootschap Nederland-Iran Annuaire de la societe Neerlando-Iranienne. No. XI, 1984.

Gritsina A.A. L’armee Amir Timur se serait arretee a Kouchintepe // La Timuride. Bulletin d’ information de l’Association pour l’ Art et l’ Histoire Timurides et les echanges culturels franco-ouzbeks. № 23. Paris, 2001a

Gritsina A.A. A smol idol from Ustrushana // San’at. 1/ 2001

Gritsina A., Buryakov Y. Ura-Tyube and Nurtepa culture of Ustrushana // The role of Istaravshan in the history of civilization of Central Asian. Dushanbe, 2002

Gritsina A.A. Eski Havas site and results of excavations of 1988-1989 // Civilizations of Nomadic and Sedentary Peoples of Central Asia. Samarkand-Bishkek, 2005.

Ghirshman R. Iran. Parthes et Sasanids. Paris, 1962

Ghirshman R. Bishapur. V.1. Paris, 1971

Fox R.L. Aleksander the Great. London, 1975.

Herzfeld E. The Persian Empire // Studies in geography and thnogra-

phy of the ancient Near East. Edited from the posthumous papers by Gerold Walser. Franz Steiner verlag. Wiesbaden, 1968

Holt F.L. Alexander the Great and Bactria. The Formation of a Greek Frontier in Central Asia. Leiden-New York-Kobenhavn-Koln, 1988

Lambton A.K.S. The dilemma of government in Islamic Persia: the Siyasat-nama of Nizam al-Mulk // IRAN. Vol. XXII. London, 1984

Vaissiere E. Histoirt des Marchands Sogdiens. Paris, 2002

Young T. C. JR. Excavation at Godin Tepe: First Progress Report. Royal Ontario Museum, 1969.

Schwartz F. Alexander des Grossen Fildzuge in Turkestan. Zweite Auflage. Stuttgart, 1906

Tarn W.W. The Greeks in Bactria and India. 2 – ed. Cambridge, 1951

АЛЕКСЕЙ ГРИЦИНА
МАХМАСИДИҚ СОДИҚОВ

**ЭСКИ ХОВОС ВА УНГА ҚЎШНИ
ХУДУДЛАР ҚАДИМ ВА ЎРТА АСРЛАРДА**

Мухаррир:

Техник муҳаррир:

Т. Очилов

Саҳифаловчи:

М. Кондрикова

“_____” нашриёти, 2010.
100129, Тошкент, А. Навоий кўчаси, 30-уй.

Босишга рухсат этилди: _____ . Қоғоз бичими _____ .
Офис қоғози. Ҳисоб-нашриёт т. _____ . Шартли босма т. _____ .
Буюртма _____ . _____ нусха. Келишилган нархда.

_____ чоп этилди
Индекс, Шаҳар, _____ кўчаси, _____ -уй